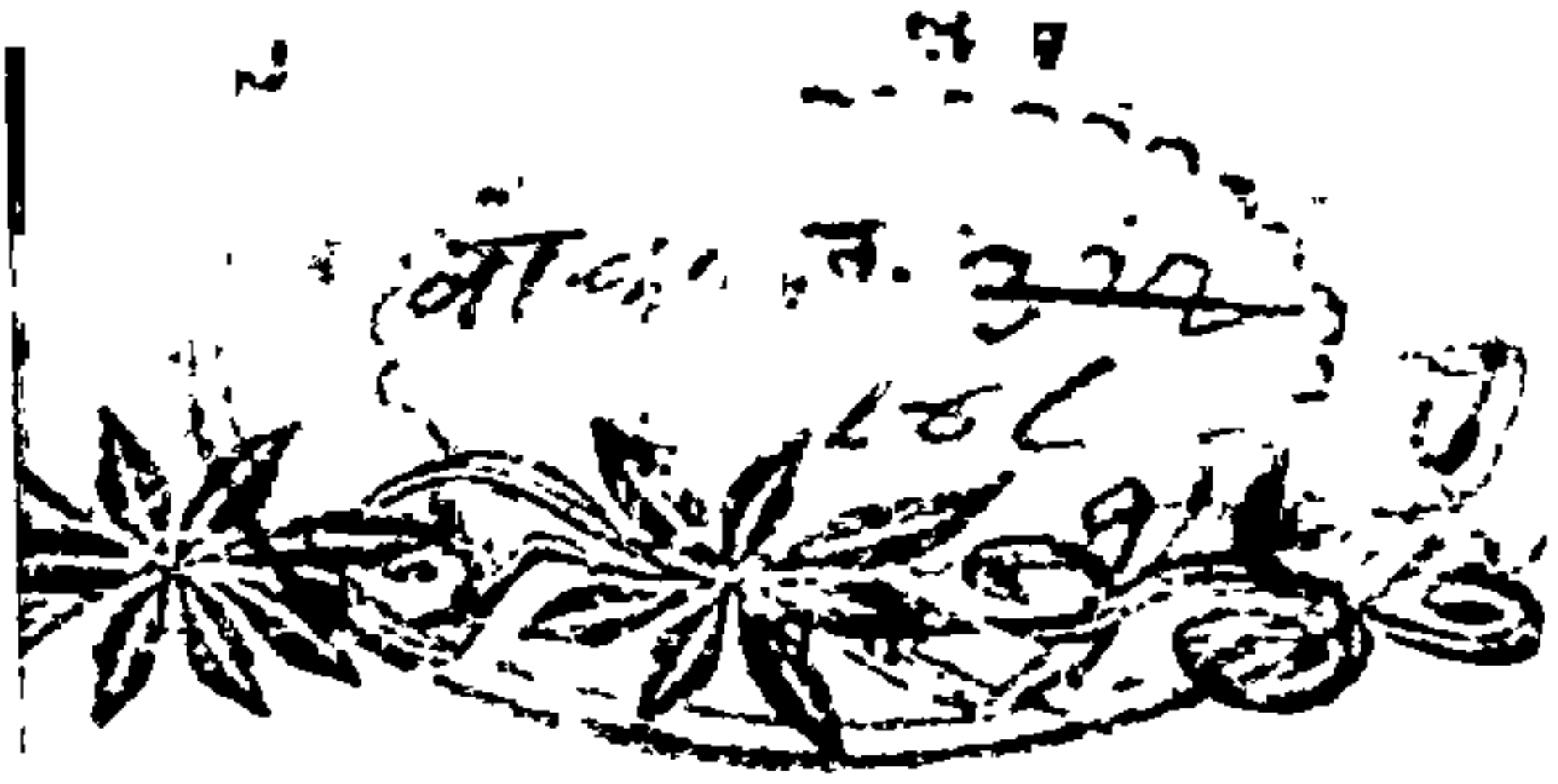

१९२६

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय ... काव्य.

सं. क्र. ७५३

सुभाषितमराठी.

भाग १ ला.

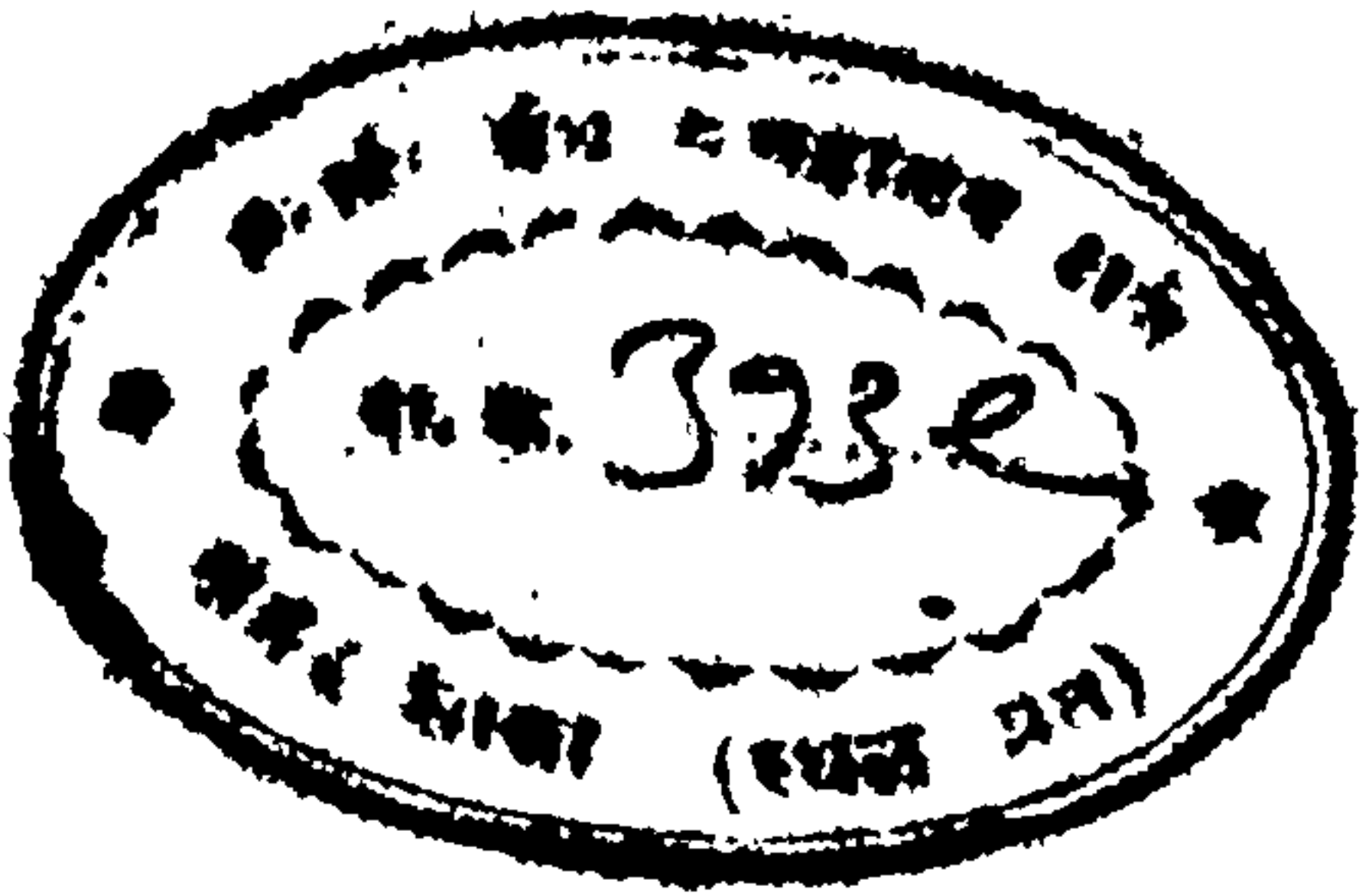
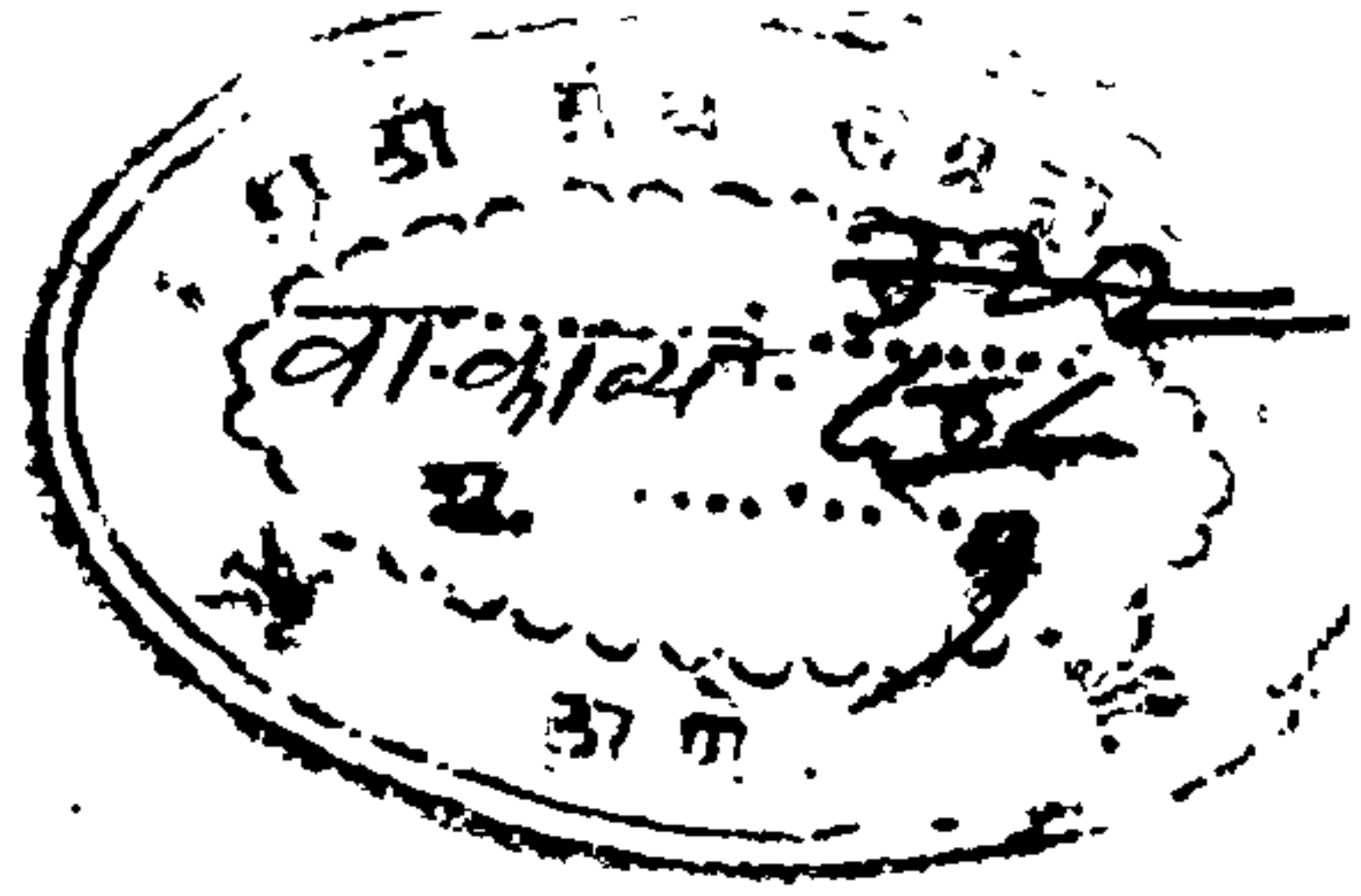
REFBK-0003139

REFBK-0003139

लेखक - ना. न. फडणवीस

मुद्रण

१९२६ मध्य

REFBK-0003139

REFBK-0003139

सुभाषितमराठी.

भाग १ ला.

श्लोक.

पावे न हा विकृतिर्ते न विटे कदाही,
आटे न जो बहु जनीं किति सेविल्याही;
जाड्या हरी, रुचिस दे, करि तृप्ति वेगें,
अन्यां रसां रस सुभाषित टाकि मार्गें

श्रीकृष्ण कवि.

लेखकः— नारायण नरसिंह फडणीस.

संपादकः— काव्यरत्नावली नळगांव पू. खा.

१९२६

किंमत १ रुपया.

मुद्रक व प्रकाशक:- नारायण नरसिंह फडणीस.
बावजी स्टीम प्रिंटिंग प्रेस जळगांव पू. खा.

सर्व हक्क प्रकाशकाचें स्वाधीन.

प्रस्तावना.

श्लोक.

पावे न हा विकृतितें न विटे कदाही,
अटे न जो बहु जर्नी किति सेविल्याहो;
जाज्या हरी, रुचिस दे, करि तृप्ति वेगें,
अन्यां रसां रस सुभाषित टाकि मार्गें

श्रीकृष्ण नीलकंठ चापेकर

एम. ए. एल. एल. बी.

प्रो. डेक्कनकॉलेज पुणे.

संस्कृत भाषेच्या वाङ्मयाची योग्यता आज नव्यानेच सांगण्याचें प्रयोजन नाही. संस्कृत भाषेचें प्रभुत्व व त्यांतील विद्याभांडाराची महती यांस सर्व भाषेत अग्रेसरत्व मिळालें आहे, ही गोष्ट कोणालाही नाकबूल करितां यावयाची नाही. संस्कृत भाषेत काव्यें, नाटकें, चंपु, भाण वगैरे मनोरंजक वाङ्मयाचा प्रचंड महोदधी भरलेला आहे. त्यांतून निवडलेले संस्कृत सुभाषित श्लोक संग्रहित करून सुभाषितरत्नाकर, सुभाषितरत्नभांडागार, सुभाषितसंग्रह वगैरे अनेक प्रकारचीं सुभाषित पुस्तकें प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. ह्या सुभाषितांच्या प्रचंड संग्रहावरून मूळचें मनोरंजनात्मक संस्कृत वाङ्मय किती विशाल असेल, याची कल्पना होईल. संस्कृत सुभाषितांचें मर्म मराठी वाचकांकरितां गोळा करून त्यांचीं भाषांतरें गद्यांत किंवा पद्यांत देण्याचा उपक्रम या पूर्वी विविधज्ञानविस्तार, निबंधमाला, निबंधचंद्रिका

वगैरे मासिक पुस्तकांतून व इतर मासिक पुस्तकांतून झालेला आहे. त्यानंतर थोरल्या चिपळूणकरांचा अन्योक्तिसंग्रह, (पद्य-रत्नावली) सुभाषितपारिजात, सुभाषितपुण्यमकरंद, वगैरे पद्यात्मक सुभाषित पुस्तके, व काव्यरत्नावलीत आलेली सुभाषिते, व सुभाषितात्मक लहान लहान पुस्तके प्रसिद्ध झालेली आहेत. त्यानंतर हे " सुभाषितमराठी " आह्मी प्रसिद्ध करित आहोत. आमचा हा प्रयत्न थोड्या निराळ्या दृष्टीने केल्यामुळे तो वाचकांस प्रिय होईल, अशी आह्मी आशा केल्यास वावगे होणार नाही. सदर पुस्तकास जोडलेला पुस्तकपरिचय लेख व जोडलेले पांच अभिप्राय यांवरून आमची आशा अस्थानी होणार नाही.

हे पुस्तक बाहेर पडण्यास आमचे रसिक मित्र श्री. रा. रा. हणमंत माधव पळशीकर वकील कोर्ट जळगांव यांचे प्रोत्साहन हे होय. आरंभी आह्मी त्यांना भाषांतराचे सुभाषित श्लोक करून दाखविले व त्यांना ते पसंत पडले, व त्यांनी आह्मास आग्रहपूर्वक प्रोत्साहन दिले. आज हा ४०० श्लोकांचा पहिला भाग आह्मी वाचकापुढे ठेविला आहे. हा आमच्या " सुभाषितमराठीने " वाचकांचे मनोरंजन केल्यास पुढचा प्रयत्न चालू करण्याचा आमचा मानस आहे. भाषांतर दृष्टीने आह्मास येवढेच सांगावयाचे आहे की शब्दास शब्द असे भाषांतर हे केलेले नाही; किंवा समवृत्ताचा आग्रहही धरिला नाही. व तसा

जी. का. ६८८

२३

प्रयत्न करण्याचें कौशल्यही आमच्या आंगीं नाहीं. मूळ श्लोकांचा हेतु किंवा सौंदर्य भाषांतरांत ठेवण्यांत होईल तितका अल्प मतीचा प्रयत्न केला आहे.

हें पुस्तक तयार झाल्यावर रा. रा. बाळकृष्ण लक्ष्मण अंतरकर मुक्काम देवरुख, (विहंगम कवि) रा रा. काशिनाथ बाबाजी पंडित मुक्काम नांदगांव, रा रा. शाहीर कवि तिवारी मुक्काम जळगांव आणि ह. मा. समर्थ यांस दाखविले. त्यांनींही सुभाषित-मराठी वाचून मार्मिक दुरुस्त्या सुचविल्या व सूचना केल्या त्याबद्दल आह्मी त्यांचे सप्रेम आभार मानतो. याशिवाय अत्यंत महत्त्वाच्या कामगिरीचें दिग्दर्शन केल्याशिवाय आमच्यानें रहावन नाहीं ती कामगिरी ह्यटली ह्यणजे सदर पुस्तकांस जोडलेला पुस्तकपरिचय हा लेख ही होय. आमचे सन्मान्य व जुने स्नेही प्रो. लक्ष्मण गणेश लेले यांनीं अत्यंत श्रमपूर्वक लेख लिहून वेड्यावाकड्या सुभाषितमराठीला अलंकारांनीं (डागिण्यांनीं) नटविलें व प्रेम व्यक्त केलें त्याबद्दल त्यांचें स्मरण नित्य राहिल येवढें सांगून ही अल्प प्रस्तावना आह्मी पुरी करितों.

नारायण नरसिंह फडणीस.

संपादक काव्यरत्नावली

जळगांव-पूर्वखानदेश

वगैरे मासिक पुस्तकांतून व इतर मासिक पुस्तकांतून झालेला आहे. त्यानंतर थोरल्या चिपळूणकरांचा अन्योक्तिसंग्रह, (पद्य-रत्नावली) सुभाषितपारिजात, सुभाषितपुण्यमकरंद, वगैरे पद्यात्मक सुभाषित पुस्तके, व काव्यरत्नावलीत आलेलीं सुभाषिते, व सुभाषितात्मक लहान लहान पुस्तके प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. त्यानंतर हें “ सुभाषितमराठी ” आह्मी प्रसिद्ध करित आहोंत. आमचा हा प्रयत्न थोड्या निराळ्या दृष्टीनें केल्यामुळे तो वाचकांस प्रिय होईल, अशी आह्मी आशा केल्यास वावगे होणार नाही. सदर पुस्तकास जोडलेला पुस्तकपरिचय लेख व जोडलेले पांच अभिप्राय यांवरून आमची आशा अस्थानी होणार नाही.

हें पुस्तक बाहेर पडण्यास आमचे रसिक मित्र श्री. रा. रा. हणमंत माधव पळशीकर वकील कोर्ट जळगांव यांचें प्रोत्साहन हें होय. आरंभीं आह्मी त्यांना भाषांतराचे सुभाषित श्लोक करून दाखविले व त्यांना ते पसंत पडले, व त्यांनीं आह्मास आग्रहपूर्वक प्रोत्साहन दिलें. आज हा ४०० श्लोकांचा पहिला भाग आह्मी वाचकापुढें ठेविला आहे. ह्या आमच्या “ सुभाषितमराठीनें ” वाचकांचें मनोरंजन केल्यास पुढचा प्रयत्न चालू करण्याचा आमचा मानस आहे. भाषांतर दृष्टीनें आह्मास येवढेंच सांगावयाचें आहे कीं शब्दास शब्द असें भाषांतर हें केलेले नाही; किंवा समवृत्ताचा आग्रहही धरिला नाही. व तसा

प्रयत्न करण्याचें कौशल्यही आमच्या आंगीं नाहीं. मूळ श्लोकांच्चा हेतु किंवा सौंदर्य भाषांतरांत ठेवण्यांत होईल तितका अल्प मतीचा प्रयत्न केला आहे.

हें पुस्तक तयार झाल्यावर रा. रा. वाळकृष्ण लक्ष्मण अंतरकर मुक्काम देवरुख, (विहंगम कवि) रा रा. काशिनाथ बाबाजी पंडित मुक्काम नांदगांव, रा रा. शाहीर कवि तिवारी मुक्काम जळगांव आणि ह. मा. समर्थ यांस दाखविले. त्यांनींही सुभाषित-मराठी वाचून मार्मिक दुरुस्त्या सुचविल्या व सूचना केल्या त्याबद्दल आह्मी त्यांचे सप्रेम आभार मानतो. याशिवाय अत्यंत महत्वाच्या कामगिरीचें दिग्दर्शन केल्याशिवाय आमच्यानें रहावन नाहीं ती कामगिरी ह्मटली ह्मणजे सदर पुस्तकांस जोडलेला पुस्तकपरिचय हा लेख ही होय. आमचे सन्मान्य व जुने स्नेही प्रो. लक्ष्मण गणेश लेले यांनीं अत्यंत श्रमपूर्वक लेख लिहून वेड्यावाकड्या सुभाषितमराठीला अलंकारांनीं (डागिण्यांनीं) नटविलें व प्रेम व्यक्त केलें त्याबद्दल त्यांचें स्मरण नित्य राहिल येवढें सांगून ही अल्प प्रस्तावना आह्मी पुरी करितों.

नारायण नरसिंह फडणीस.

संपादक काव्यरत्नावली

जळगांव-पूर्वखानदेश

अलंकार सूचि.

या पुस्तकांत एकंदर ४४ अलंकार आलेले आहेत प्रत्येक अलंकाराखालीं जे आकडे आले आहेत ते अलंकार असलेल्या श्लोकांचे आहेत. अलंकाराखालीं श्लोकांच्या पहिल्या आकड्यांत अलंकाराचें लक्षण दिलेलें असून बाकींच्या आकड्यांत अलंकाराचा नुसता नामनिर्देश केलेला आहे. निरनिराळे अलंकार असलेले असें २०४ श्लोक या पुस्तकांत आहेत.

निरनिराळ्या अलंकाराचे श्लोक

१ असंभावना

६५

२ छेकापन्हुति

२८

३ समुच्चय

२७२

४ सूक्ष्म

१४४

५ रसवदादि

१०१

६ प्रतीष

१००

७ समाधी (प्रहर्षण)

१६

८ भाविक

१३

९ दीपक

३५

१० अतिशयोक्ति

६५

११ विरुद्धगुणन्यास

६२

१२ विषादन

३४

१३ अनुमान

३३

१४ प्रश्नालंकार

५२

७८

१५ विभावना

१५७

३४६

१६ पर्यायोक्ति

५

३७३

१७ लोकोक्ति

१

९५

१८ अनुषंग

१२

६०

१९ अनन्वय

७३

१४६

२० अधिक

१९

६०

२१ परिकर

२

१७

२२ संदेह

२५

१८४

३७०

२३ अनुज्ञा

३

११६

२६३

२४ भ्रंतिमान

११३

२५४

३२७

२५ परिसंख्या

६

४६

५३

२६ व्यतिरेक

३७

१९६

३४५

२७ उत्प्रेक्षा

९

४७

६६

२८ निदर्शना

८८

१४७

३१३

२९ विरोधाभास

४८

६५

३०८

३५६

३० चेतनगुणोक्ति

८४

९२

१५९ व २६५

३१ स्वभावोक्ति

२४
७७
१४३
२०७
२०८

३२ उदात्तालंकार

५०
६८
७०
८१
१८५

३३ दृष्टान्त

१०७
१३८
१६७
१६८
३०५

३४ आशी

२८
२९
६९
७९
८०
३३५

३५ व्याजस्तुति

५१
५२
७२
८९
१९१
३०९

३६ सार

१९
७५
१९०
३३१
३४१
३४३
३४७

३७ विषम

११
३०४
३२४
३२५
३५२
३५३

३८ काव्यालिंग

२
३९
१०८
१८५
२६३
२७९
२८२
३३३

३९ विशेषोक्ति

२०
१२८
१४१
१९४
२००

२८३

२८५

३११

४० श्लेष

७२
९०
९१

१२७

१९४

२२४

२५६

२७०

२७७

३३२

३५२

४१ उपमा

३१

५९

६४

६७

१३५

१८९

२५०

२८४

२९५

२९७

३४४

३५४

४२ रूपक

७

२५

२६

५७	२३	५८
९०	२४	७१
११५	३२	९४
१२१	३८	९६
१२३	४०	९८
१२४	६३	११०
१२९	७८	११२
१४५	८३	१३०
१५५	९७	१३६
१९४	९९	१३७
२०३	११८	१९५
२३३	२२७	२७६
२७०	२२८	२८६
३०४	२८१	२९०
३२९	२९०	२९२
३३५	३०२	३०५
३३८	४४ अर्थोत्तरन्यास	३०६
४३ अन्योक्ति	१८	३१२
८	२२	३२३
१०	३६	३२६
१४	४५	३७४
१५	५६	

चुकीची दुरस्ती—श्लोक १४३ यांत स्वभावोक्तीचे दोन श्लोक मार्गे आलेले २४-७६ यांतील ७६ श्लोकाच्या ठिकाणी ७७ वा श्लोक वाचावा.

सुभाषितमराठीं पुस्तकावर आभवाय.

१

कृतानेक साष्टांग नमस्कार. विनांति विशेष. आपण पाठविलेले 'सुभाषितमराठी' हे पुस्तक मी साद्यंत वाचून पाहिले. आपल्यासारख्या रसिकवरांनी संस्कृत श्लोकांचे मराठीत भाषांतर करण्याचे मनांत आणल्यामुळे मराठीसाहित्यांत एका चांगल्याच पुस्तकाची भर पडली हे पाहून मनास फार आनंद होतो. मराठी सुभाषितांचे हेच पुस्तक पाहिले आहे असे मला वाटते. निदान माझ्या पाहण्यांत तरी असले दुसरे पुस्तक आले नाही. भाषा सार्धी असून काव्यरचना व्याकरणशुद्ध व दोष-रहित आहे. संस्कृत श्लोकांची भाषांतराकरिता जी निवड केली आहे ती फार मार्मिकपणाने केलेली असून भाषांतरांत माधुर्य व प्रसाद हे दोन्ही गुण चांगले उतरले आहेत. श्लोकांचा अर्थ विशद करण्याकरिता खाली जे विवरण केले आहे ते सामान्य वाचकांस फार उपयोगाचे आहे. बहुतेक सर्व पद्यांत अर्थचमत्कृति असून कित्येक कविकल्पना तर प्रथम याच पुस्तकांत संस्कृतांतून आलेल्या दिसतात. एकंदरीत हे पुस्तक काव्यप्रिय वाचकांस आल्हादकारक वाटेल यांत शंका नाही. मराठी सुभाषित पद्यांची मांडणी वृत्तांवर अवलंबून न ठेवितां संस्कृत सुभाषितसंग्रहांमध्ये दैव, उद्योग, दारिद्र्य, विद्या, लोभ, धन, दान इत्यादि प्रकरणांवरील पद्ये जशी संकलित केलेली असतात तशीच याही पुस्तकांत विषयवार स्तुतिनिंदापर पद्ये एकत्रित करून मांडणी केली असती तर स्वमतमंडनार्थ व परमतखंडनार्थ ती विद्यार्थ्यांच्या व सामान्य वाचकांच्या फार उपयोगी पडली असती. याहीपेक्षा दुसरा मोठा दोष या पुस्तकांत हा आहे की प्रत्येक पद्यांत अलंकाराचा निर्णय करितांना जितकी काळजी घ्यावयास पाहिजे होती तितकी घेतलेली दिसत नाही; यामुळे पुष्कळ ठिकाणी अलंकारांचा निर्णय चुकीचा झालेला आहे. अलंकार मुळांचे दिले नसते तर वाचकांची फारशी हानी झाली नसती; पण ते चुकीचे दिल्यामुळे अतज्ज्ञ वाचकांची दिशाभूल होईल, असो. सामान्य वाचकवर्ग अलंकारांविषयी फारशी चिकीत्सा करित

नसल्यामुळे व पुस्तकाचे खरे सार पद्यांतील अर्थचमत्कर्ता असल्यामुळे हे पुस्तक फार उपयुक्त व संग्राह्य असेच झाले आहे. ' सुभाषितमराठी ' हे सामासिकपद देखील कित्येकांस श्रुतिमनोहर वाटणार नाही पण दृढपरिचयाने पुढे ते वाढेल. ता. १।९।२६

गणेश मोरेश्वर गोरे. बी. ए.

हेडमास्तर हिंदु हायस्कूल उमरावती

' सुभाषित-मराठी ' हे सुंदर पुस्तक काव्यरत्नावलीचे रसिक व अनुभवी संपादक श्री. नानासाहेब फडणीस यांनी मराठी वाचकांच्यासाठी अतिशय परिश्रमाने तयार केले आहे. जो अर्थ एखाद्या निबंधांत भ्रगट होऊ शकत नाही तोच अर्थ चार ओळींचे चटकदार सुभाषित वाचकांच्या मनांत सहजरीत्या विंबविते. सुंदर सुभाषितांबद्दल संस्कृत भाषेची प्रसिद्धी आहे. त्यापैकी निवडक चारशे सुभाषिते विविध वृत्तांत शुंफून मराठी वाचकांपुढे मांडण्याची कामगिरी या पुस्तकाने वजाविली आहे. ह्या मराठी श्लोकांची रचना सरळ व शुद्ध आहे, आणि श्लोकांखालीच सुभाषितांचे विवरण केले आहे त्यामुळे वक्ते व लेखक ह्यांना या पुस्तकाचा फार उपयोग होईल. कारण एखाद्या विधानाला सुभाषिताची पुष्टी योग्य वेळी व प्रसंगा मिळाली ह्मणजे विषयाला रंग भरतो, व श्रोते तल्लीन होतात. या सुंदर पुस्तकाची मराठी काव्य-वाङ्मयांत भर टाकल्याबद्दल नानासाहेबांचे मनःपूर्वक अभिनंदन केल्यावांचून राहवत नाही. ता. १।९।२६

नारायण केशव वेहेरे

एम. ए. बी. एस. सी. एल. टी.

प्रोफेसर, स्पेन्स ट्रेनिंग कॉलेज जबलपूर.

वा. काव्य

३

३

‘ कर्तव्योहि सुभाषितस्य मनुजैरावश्यक संग्रहः ’

सुभाषितरत्नभांडांगार

आमचे आदरणीय सत्कविमित्र व काव्यरत्नावलीचे जनक रा. ना. न. फडणीस यांच्या परिणत अनुभूतीचे व काव्यविषयक उत्कट प्रेमाचे कस पाहणे असेल तर ते प्रकृत ‘ सुभाषितमराठी ’ या नवीन मराठी सुभाषित गुणाच्या रूपाने दिसू शकेल. संस्कृतांतील विविध प्रकारच्या निवडक सुभाषितांचे मराठी पद्यात्मक भाषांतर अगर रूपांतर करून कवीने हा ग्रंथ तयार केला आहे. संस्कृत वाङ्मय विस्तीर्ण. त्यांतील सुभाषितांचा भरणाहि प्रचंड. सुभाषितरत्नभांडांगार, सुभाषितरत्नाकर अशा ग्रंथांतील वचनांतून रा. फडणीस यांनी आपल्या सुभाषितांची निवड केली आहे. ती निवड योग्य प्रकारे झाली असून भाषांतर-रूपांतराचे कामहि यशस्वी उतरले आहे.

सुभाषित हा एक लघु काव्यप्रकार असून त्याची ओळख प्रथम जरी संस्कृत वाङ्मयावरून झाली असली तरी मराठी भाषेत आतां तो प्रकार दूर झाला आहे. सुभाषित ह्यणजे चांगले भाषण. ज्याने उच्च प्रतीचे मनाचे रंजन होईल व गोडीगुलावीने सदुपदेशाचा लाभ मिळेल त्या भाषणाची मूलार्थाने मग ते गद्य वा पद्य असो सुभाषितांत गणना करावयास पाहिजे. परंतु सुभाषितांचे स्वरूप पद्यात्मक असावे लागते. अशी रूढि पडली आहे. गद्यात्मक सूक्तींचा सुभाषितामध्ये समावेश केला जात नाही. सहदयालहादकत्व व चमत्कृतिमत्त्व हे दोन्ही गुण सुभाषित आणि सूक्ति यांमध्ये सारख्या प्रमाणाचे वसत असले तरी वरील दृष्टीने पद्यात्मक रचनेला सुभाषित व गद्यात्मक रचनेला सूक्ति असे ह्यणण्याची प्रथा पडली आहे. अशा रीतीने सुभाषिताच्या मूलार्थाचे बाह्यांगापुरते आकुंचन झाले असले तरी त्याचा वचपा अंतरंगाच्या वावर्तीत भरून निघालेला दिसतो. कारण सुभाषित ह्यणजे चांगले भाषण. या शब्दाचा बहुतेक सगळ्याच

कल्पनांचा अंतर्भाव होऊं शकतो. हीं अडचण खरी आहे तरी सुभाषिताचें ढोबळ स्वरूप ठरवितां येणें कठीण नाहीं. चमत्कृति हें सुभाषिताचें जीवन होय. त्यांत व्यवहारचातुर्य, चटकदार कल्पना, मार्मिक विनोद, उपरोधिक रचना, निपुण शब्दसौष्टव इत्यादि गुणांपैकीं एक अगर अनेक गुणांचा प्रत्यय आला तरच तें सुभाषित हद्य व आल्हादकच होतें. सुभाषिताला जर विनोदाची जोड मिळाली तर सहृदयता वाढते. विनोदगर्भ सुभाषितांत अर्थचमत्कृतिमत्व व हास्योत्पादकता ह्या दोन्ही गुणांची एक समयावच्छेदेंकरून सहज सिद्ध प्रतीति येत असते. सुभाषित हें वाङ्मयाचें नवनीत होय. साहित्य माधुरी आणण्यास त्यासारखें अन्य रसायन नाहीं. स्फुट काव्याचे सारे गुण त्यांत उतरलेले दिसतात. सुभाषित वाचतांना उद्बोधकपणाची जी जाणीव होते ती आकस्मिक आणि उत्कटरीत्या होते. त्यामुळें त्याचा ठसा वाचकांच्या मनावर आढळ उमटतो. या दृष्टीनें सुभाषित हें एक प्रकारचें सुनीत गणतां येईल- थोडक्यांत सांगावयाचें ह्यणजे सुभाषित-मराठीकारांनींच एका श्लोकांत (श्लोक १९८) सुभाषिताचें जें गुणवर्णन केलें अ हे, त्यानेंच सुभाषिताची चांगली ओळख होण्यासारखी आहे.

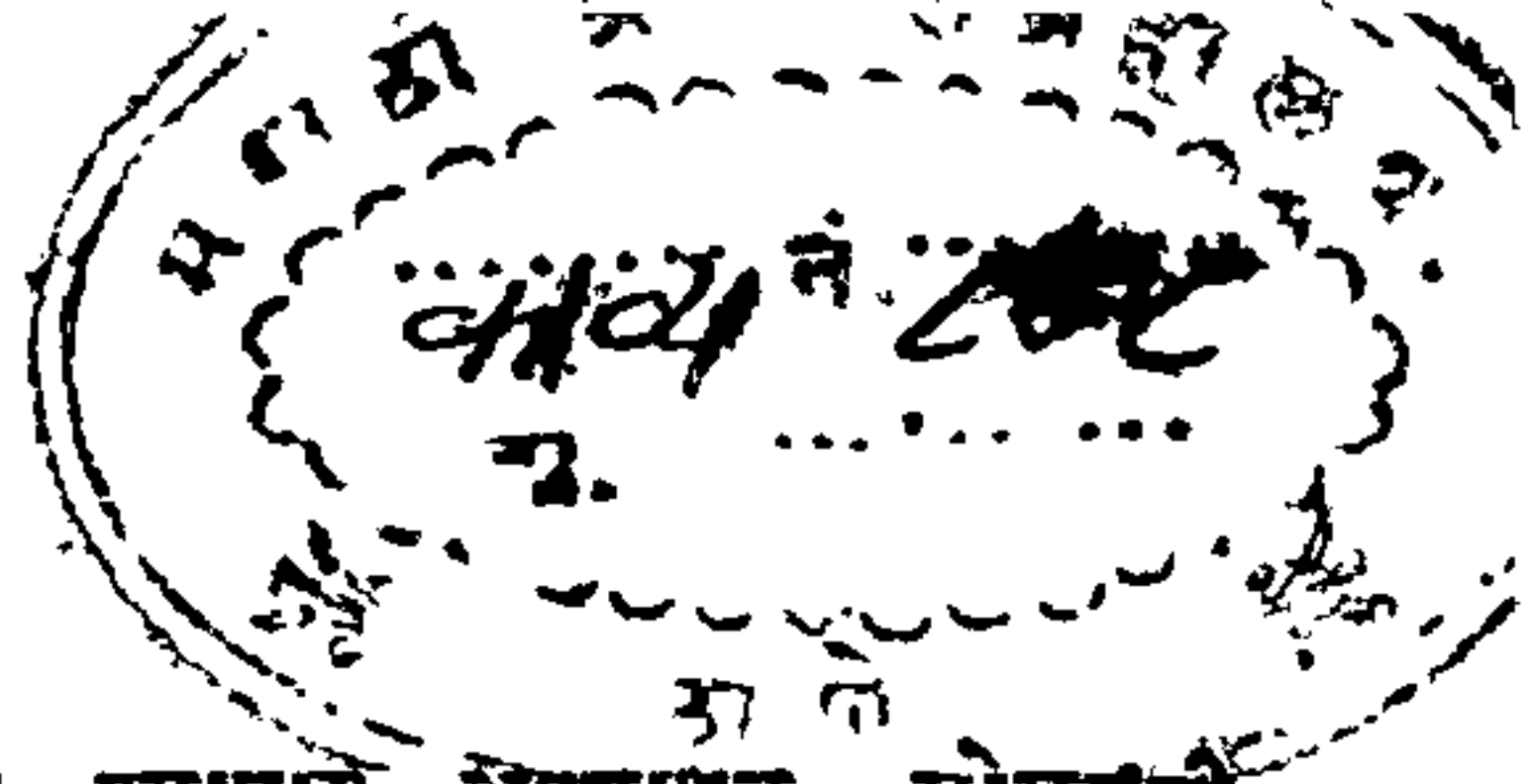
आतां प्रकृत ग्रंथाकडे वळतां सुभाषिताला आवश्यक असणाऱ्या गुणांचा निःसंशय आढळ होतो. मराठीला सुभाषिताचा परिचय करून देण्याचा उपक्रम प्रथम निबंधमालाकारांनींच केला. थोरल्या चिपळूणकरांच्या अन्योक्तींची सुभाषितांतच गणना होऊं शकेल, निबंधचंद्रिकेनें पद्यात्मक सुभाषितें देऊन त्या दिशेनें पुढें पाऊल टाकलें. पद्यात्मक सुभाषितांची रचना करण्याच्या बाबतींत पहिला मान निबंधचंद्रिकेच्याच प्रयत्नाकडे जाईल. त्यानंतर इतर मासिकांनीं विशेषतः काव्यरत्नावलीनें वरीच प्रगति केली आहे. रा. रा. रं. ह. अधिकारी यांच्या मराठी सुभाषितानें त्या वाङ्मयांत स्वतंत्रपणें भर पडली असून रा. रा. ल ना. जोशी यांच्या “ सुभाषितपारिजात ” व रा. रा. सु. ग. मिरजकर यांच्या “ सुभाषित पुण्यमकरंद ” हींही पुस्तके त्या प्रयत्नाची निदर्शक होत. सुभाषितांची निवड कारितांना प्रत्येकानें आपली भिन्न दृष्टि ठेविली आहे. प्रकृत ग्रंथांत सुभाषितांचा संग्रह वृत्तानुक्रमानें केला आहे. कोणत्याहि ग्रंथाची जुळणी

वृत्तानुक्रमे करण्यापेक्षां विषयानुरोधाने करणे जास्त पद्धतशीर व स्वाभाविक दिसते. या दृष्टीने प्रकृत ग्रंथांत दोष घडला आहे असे सकृत् दर्शनी वाटते खरे. तथापि एकच विषयावरील अनेक सुभाषितांची मालिका वाचतांना त्यांतील एकसारखेपणामुळे कंटाळवाणे वाटणे साहाजीक होय. ही गैरसोय वृत्तानुसारी रचनेने अनायासे दूर झाली आहे. एकाच वृत्ताखाली आलेली अनेक सुभाषिते वाचलीं तर प्रत्येकांतील रसभिन्नता व विषयवैचित्र्य या साधनामुळे वाचकाची अभिरुचि क्षीण न होतां प्रत्येक वेळीं तिची उत्कंठा पहिल्या सारखीच कायम टिकते, सुभाषितांचे भाषांतर रूपांतर करितांना कवीच्या हांतून थोडेसे दोष घडले आहेत. कांहीं कांहीं ठिकाणीं मुळांतील पुरता अर्थ व्यक्त होत नाही; तर कांहीं ठिकाणीं त्यास जरा दुर्बोधता आली आहे. असले दोष थोडे असले तरी ते दृष्टोत्पत्तीस आल्यावांचून राहत नाहींत. प्रत्येक सुभाषिताखालीं विवरणात्मक टीपा जोडल्या असून मधून मधून अलंकार दिले आहेत. त्यामुळे सुभाषिताची गोडी वाढविण्यास त्या साधनाचा बहुमोल उपयोग होईल. ही सोय दुसऱ्या सुभाषित ग्रंथांतून आढळत नाहीं. अलंकाराच्या बाबतींत मात्र यापेक्षा जास्त काळजी घ्यावयास पाहिजे होती. एकंदरीने पहातां सुभाषितमराठी ह्या पुस्तकाने सुभाषित वाङ्मयांत महत्त्वाची व सर्वोपयुक्त भर टाकली आहे यांत शंका नाहीं. त्याचे बाह्यांतर उठावाचे व चित्ताकर्षक आहे. भाषासरणी जितकी प्रौढ व ओजस्वी तितकीच रचनापद्धति निर्दोष व अस्खलनशील आहे. विषयवैचित्र्य व विचार वैचित्र्य हे गुण त्यांत प्रकर्षत्वाने दिसतात. प्रकृत ग्रंथाच्या अध्ययनाने वाचकांचे मनोरंजन होऊन कांतेच्या मृदुल भाषणाप्रमाणे व्यवहार व नीति यांच्या शिक्षणाचा लाभ त्यास घेतां यावा अशा तऱ्हेची सुभाषितमराठी ग्रंथाची कवीने रचना केली आहे, व ह्मणूनच त्या ग्रंथाविषयी आह्मी असे ह्मणतो कीं “ कर्तव्योहिसुभाषितस्य मनुषै-
रावश्यकः संग्रहः ” कळावे ता. ३०।९।२६

नारायण महादेव भीडे बी. ए.

मुक्काम भोर.

कोणत्याही भाषेत सुभाषिताची योग्यता फार मोठी आहे. 'सुभाषितेन गीतेन युवतीनांच लीलया' किंवा 'बालानामपि सुभाषित ग्राह्यं' हीं सुभाषितें प्रसिद्धच आहेत. सुभाषिताचे पुष्कळ प्रकार आहेत जसे; उपरोध, विनोद, कोटि, व्याजस्तुति वगैरे. संस्कृतांत 'सुभाषित रत्नभाण्डागार' व 'सुभाषितरत्नाकर' असे दोन मोठाले ग्रंथ प्रसिद्ध असून त्यांत बहुतेक संस्कृत उत्तमोत्तम काव्यनाटकपुराणादि ग्रंथांतलीं सुभाषितें संग्रहित झालेलीं आहेत. इंग्रजींत तर अशा प्रकारचे प्रयत्न पुष्कळच झालेले आहेत. मराठींत मात्र असे प्रयत्न फारसे झालेले नाहींत. महाराष्ट्र सुभाषितसंग्रहाचा पहिला प्रयत्न कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं निबंधमालेच्या द्वारे केला पण त्यांत केवळ वर संस्कृत श्लोक व खाली गद्य अर्थ दिला आहे. यापुढे कविवर्य मोरोपंत यांच्या आर्याभारतांतील पद्य सुभाषित व कै. राम गणेश गडकरी यांच्या नाटकांतील गद्य सुभाषितें कोणी एका रसिकानें संकलित करून तीं लोकामित्र मासिक पुस्तकद्वारां हप्त्या हप्त्यानें प्रसिद्ध केलीं आहेत. यापुढे रा. बा. ल. जोशी यांनीं सरासरी चार पांच वर्षांपूर्वीं एक लहानसा सुभाषित संग्रह छापला आहे. हा संग्रह जरी बऱ्यापैकी असला तरी भाषांतराचे दृष्टीनें तितकासा नांवाजण्यासारखा नाहीं. नांदेड येथील श्री. गणेश अनंत सराफ यांनीं हि प्रख्यात साधु कवि दास गणू यांच्या कवितांतील शंभर एक सुभाषितें निवडून काढून तीं पुस्तकरूपानें छापलीं आहेत. यापुढे नांव घेण्यासारखा प्रयत्न झणजे प्रस्तुत पुस्तक होय. दास गणू यांचा संग्रह लहान असला तरी त्यांतील सुभाषितें स्वतंत्र असून काव्यदृष्टीनें तीं सरस व रमणीय आहेत. परंतु भाषाशुद्धीचे दृष्टीनें किंचित् सदोष आहेत. श्री. जोशी यांचा संग्रह जरी मोठा असला तरी भाषाशुद्धि व सरसता या दोन्ही दृष्टींनीं तो साधारणतः सरासरीच आहे. या सर्व दृष्टींनीं प्रस्तुत पुस्तकाची छाननी केल्यास त्याच्या योगानें महाराष्ट्र काव्यभाण्डागारांत एका उत्तम ग्रंथाची भर पडली आहे असेंच झणावें लागेल. प्रस्तुत पुस्तकाचें कर्तृत्व आज ३३

७

वर्षे ज्यांनी काव्यरत्नावली आंतबऱ्याचा व्यापार अव्याहृत सोसूनही अत्यंत उत्साहाने चालविली त्या श्री. ना. न. फडनीस यांजकडे आहे इतके सांगितले ह्यणजे ते किती उत्तम झाले असेल हे वेगळे सांगण्याची जरूरी नाही ! नारायणरावांचा काव्यव्यासंग आज जवळ जवळ तीन तपांचा आहे. याशिवाय प्राचीन काव्यांचा अभ्यास त्यांनी केला आहे तो वेगळाच. नुसती आधुनिक कविता जमेत धरली तरी त्यांनी दोन अडीच लाख कविता नुसती वाचून काढिली आहे ! तेव्हा नानासाहेबांसारख्या काव्यव्यासंगा कवींच्या काव्यावर आहो अभिप्राय द्यावयाचा ह्यणजे वस्तुतः नातवाने आजोबांची शिफारस करण्यासारखे हास्यास्पद आहे. सुभाषितांची निवड रुळलेल्या मार्गापेक्षा वेगळ्या तऱ्हेने केली असून भाषांतराचे काम इतक्या सफाईने केले आहे की या भाषांतरित कविता असतील असे स्वप्नांतही ह्यणवणार नाही. काव्यरचना अत्यंत सरळ असून ओढाताण कोठेही नाही. 'चवैतुहि' यांचा उपसर्ग मुळीच नाही. शिवाय प्रत्येक श्लोकाखाली अलंकारांची माहिती कठिण शब्दांचे अर्थ, कवितांतील खुब्यांची परिस्फुरता विस्तृत रीतीने केली असल्यामुळे पुस्तकाच्या उपयुक्ततेत चांगली भर पडली आहे. ता. १५।१०।२६

दत्तात्रय अनंत आपटे उर्फ अनंततनय.

पुणे

५

नाऽयं प्रयाति विकृति विरसो न यःस्यान्न क्षीयते बहुजनैर्नितरां निपीतः ॥
जाड्यं निहन्ति, रुचिमेति, करोति तृप्तिं । नूनं सुभाषित रसाऽन्यरसाऽतिशायी ॥

• 'सुभाषितमराठी' पुस्तक वाचले, यांत निरनिराळ्या वृत्तांतील

एकंदर ४०० शें ' सुभाषितें ' संगृहीत केली आहेत. प्रत्येक श्लोकाखाली त्याचें सुबोध व सरळ गद्यांत ' विवरण ' दिलें असून, प्रसंगविशेषी त्यांत असलेल्या अलंकारांचेंही चांगलें स्पष्टीकरण केलें आहे. पुस्तकाचा दुसरा एक स्तुत्य विशेष ह्याटला ह्यणजे, एकाच वृत्तांतिल श्लोक सलगरीतीनें एकत्र संकलित केले आहेत. त्यामुळे, भिन्न भिन्न वृत्तांतिल श्लोक लागोपाठ किंवा आलटून पालटून दिल्यानें पुष्कळदां वाचकांचा जो घोंटाळा उडतो व रसभंग होतो तो या पुस्तकांत होत नाही, शिवाय, एकाच वृत्तांतिल पुष्कळसे श्लोक लागोपाठ आल्यानें, मार्मिक वाचकास कवीच्या सहजौघी रचनेच्या कौशल्याचा पडताळा व आस्वाद घ्यावयास सांपडतो. सदरहू पुस्तकाचेकर्ते सुप्रसिद्ध ' काव्यरत्नावली ' चे अविश्रांत उत्साही व निरपेक्ष स्वार्थत्यागी संपादक आणि प्रांजळ व सहजरम्य काव्यरचनेत हातखंडा असलेले वयोवृद्ध, रसिक व मार्मिक सत्कवि रा. रा. नारायण नरसिंह फडणीस हे आहेत, इतकें सांगितलें ह्यणजे पुस्तकाच्या चांगुलपणावद्दल जास्त विस्तारयुक्त विवेचन करण्याची आवश्यकता आहे असें आह्मांस वाटत नाही. स्रग्धरा, शार्दूलविक्रीडित, मंदाक्रांता वगैरे दीर्घ विस्तारी वृत्ते किंवा द्रुतविलंबित, त्रोटक, वसंततिलका, उपजाति वगैरे आटपसर व लहान चर्णाची वृत्ते या दोहोंतही, आधुनिक काव्यपटु सन्मान्य ' नाना फडणीसां ' ची प्रसादपूर्ण व सहजौघी काव्यरचना करण्याची मधुर हतोटी पाहिली ह्यणजे, सहजगत्या रसिकवर्य कै. परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांच्या अत्यंत ' अव्याज मनोहर ' व प्रसादोत्कट रचनाशैलीशीं तिचें बरेंच साम्य असल्याची पुष्कळदां सुखद प्रतीति होते यांत शंका नाही. अर्थात् या पुस्तकांत संगृहीत केलेली ' सुभाषितें ' बहुतेक, मूळ संस्कृतांतिल

सुपरिचित व रम्यार्थपूर्ण अशा सुभाषितांचाचि अनुवादरूप आहेत ही गोष्ट कोणाही बहुश्रुत वाचकांच्या तेव्हांच ध्यानांत घेण्यासारखी आहेत. तथापि, मराठी अनुवादापूर्वी मूळ संस्कृत श्लोक न देण्याचें कारण, सकृदर्शनी वाटण्याचा संभव आहे त्याप्रमाणें, कदाचित् पृष्ठसंख्येच्या वाढण्याची भीति हें अंशतः असूं शकेल. तथापि, तसें करण्यांत आणि पुस्तकाचें 'सुभाषित मराठी' हें, कानास जरा चमत्कारिक-मोघम व क्षीणशक्ति-वाटणारें नांव देण्यांत रा. फडणीसांचा असाही एक विशेष उद्देश असावा असें वाटतें. तो हा की, प्रस्तुत पुस्तकांतील मराठी श्लोकांकडे संस्कृतांतील 'सुभाषितां' चे अनुवाद या दृष्टीने वाचकांनी न पहातां, मराठीतीलच पद्यरचना अशा रीतीने त्यांनी त्यांचा स्वतंत्र विचार करावा व केवळ मराठी जाणणाऱ्या वाचकांसही असल्या 'सुभाषितप्राय' रचनेचा हल्लीं आदळण्यांत येतो त्यापेक्षा जास्त निकट व स्वतंत्र परिचय व आस्वाद घेण्याची संवय व्हावी.

आह्मी दर्शविल्याप्रमाणेंच रा. फडणीस यांचा उद्देश असल्यास तो फार स्तुत्य, आणि मराठी काव्याची व्यापकता व विविधरम्यता वाढण्याच्या दृष्टीने अत्यंत अवश्य आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही कारण, 'सुभाषित' हा संस्कृत वाङ्मयाचा एक अत्यंत रमणीय आणि अगाध व व्यापक विस्ताराचा असा अपूर्व विशेष आहे. उज्ज्वल व अभिनव कविकल्पकता, पथ्यकारक व अनुभवसिद्ध नीतिबोध, मार्मिक व यशःसिद्धिदायक व्यवहार चातुर्य आणि उन्नत प्रकारचें मनोरंजन यांच्या अनन्य साधारण मधुर मिश्रणानें बनलेला असा तो एक आल्हाददायक व विशाल रम्यवन प्रदेशच आहे असें ह्मटल्यास चालेल. दुसरी उपमा देणें असल्यास असें ह्मणतां येईल की, ज्याप्रमाणें एखाद्या राजघराण्यांतील स्त्रीपुरुषांच्या अंगावर नेहमी विराजमान होणाऱ्या अलंकारांखेरीज, त्या घराण्याचें परंपरागत वैभव आणि पराक्रमार्जित राजलक्ष्मी यांचा निदर्शक ह्मणून, अनेक लहान मोठ्या आश्चर्यकारक कारागिरी व कौशल्याच्या अमुल्य देदीप्यमान रत्नभूषणांदिकांचे स्वतंत्र असे 'भाण्डागार' अथवा "जवाहिरखाना" असतो त्याचप्रमाणें, संस्कृत काव्यनाटकादि ग्रंथांतील अनेक काव्यगुणोत्कट रम्य श्लोक, सुश्लिष्ट

गद्ययुक्त उक्ति वगैरे खेरीज, राजस्तुति, यजमानसंतोष विद्वत्सभारंजन, अपूर्व निसर्गशोभादर्शक, लोकव्यवहारनिरीक्षण, सात्विक ईर्ष्यायुक्त वाग्बिलास वगैरे प्रासंगिक निमित्तान्नी सहज स्फुरणाच्या 'सुभाषित' रूपी स्फुट रचनेचेही संस्कृत वाङ्मयरूप मंदिराचें एक भव्य व आश्चर्योत्पादित दालन आहे; व पदार्थसंग्रहालयांतील अनेक आश्चर्यकारक वस्तूनी खचून भरलेले एखादे प्रशस्त दालन जसे किती पहात बसले तरी संपतां संपत नाही व मनाचेही समाधान होत नाही, तसेच, 'सुभाषित' रूपी उद्यानांत कितीही वेळ विहार करीत राहिले तरी त्यांतून बाहेर यावेसेच वाटत नाही. ह्मणूनच, 'सुभाषितां' च्या श्रवणपठनादिकाच्या योगाने होणाऱ्या अपूर्व रसालहादाचें गौरव एका संस्कृत 'सुभाषित' कारणे पुढील प्रमाणे वर्णिले आहे:- 'पावे न हा विकृतिर्ते, न विटे कदाही । आटे न जो बहुजनी किति सेविल्याही । जाड्या हरी, रुचिस दे, करि तृप्ति वेगे । अन्यां रसां रस 'सुभाषित' टाकि मागे ॥' (नाऽयं प्रयाति विकृति विरसो न यःस्यान्न क्षीयते बहुजनैर्नितरां निपीतः ॥ जाडयं निहन्ति, रुचिमेति, करोति तृप्तिं । नूनं सुभाषित रसाऽन्यरसाऽतिशयी ॥) इंग्रजीतील 'चतुरोक्ति' 'अर्क सुभाषिते' (Epigrams.) वगैरे पेक्षांहीं संस्कृत 'सुभाषितां' चें स्वरूप व क्षेत्र जास्त व्यापक व विविध प्रकारचें आहे.

'सुभाषित' प्राय रचनेसंबंधी दुसरी एक ध्यानांत ठेवण्याजोगी गोष्ट ही आहे कीं, काव्यनाटकादि विस्तृत व शास्त्रीय पद्धतीनें रचिलेल्या ग्रंथांचा यथायोग्य आस्वाद घेण्यास दीर्घकाल तर लागतोच; पण त्या खेरीज, तो आस्वाद यथार्थ रीतीनें घेण्याची पात्रता अंगी घेण्यास, ईश्वरदत्त कुशाग्र बुद्धि, सद्गुल्लभ, क्रमशः व उत्साहपूर्वक अध्ययन इत्यादि पूर्व तयारीच्या सामग्रीची अपेक्षा असते, व ही सामग्री अर्थातच सर्व साधारण जनसमुदायापैकी फारच थोड्यांस अनुकूल असते. अशांना या 'सुभाषित' रूपी मनोहर व सुश्लिष्ट पद्यरचनावगुंठित, ज्ञान व मनोरंजन मौक्तिक मिश्रित 'सुवर्ण' गुटिका, अल्पमोली, बहु गुणी औषधाप्रमाणें किंवा 'त्वरितदान, महापुण्य' अशा शीघ्रहितसाधन धर्माचरणाप्रमाणें, फार

आनंद व उत्साहवर्धक आणि लौकिक पुरुषार्थसूचक व प्रेरक होतात. ह्यांन अशा " सुभाषितां " चा यथाशक्ति संग्रह व परिचय प्रत्येक मनुष्यास असणें (मग तो मनुष्य अधीक पंडित असो किंवा व्यवहार चतुर साधासुधा सांसारिक असो !) फार हितप्रद व अवश्य आहे; आणि ही " सुभाषितां " ची आवड विद्यार्थीदशेपासूनच मनुष्याच्या ठिकाणी उत्पन्न झाल्यास भावी आयुष्यांत तिचा त्यास फार बहुमोल उपयोग होतो.

अशा दृष्टीने विचार केला असतां ' सुभाषित मराठी ' हें पुस्तक मराठीचा-विशेषतः मराठी काव्याचा-अभ्यास करणाऱ्या तरुण विद्यार्थी वर्गास त्याचप्रमाणें बहुश्रुत व काव्यरसिक अशा प्रौढ वाचकवृंदास सारखेंच उपयुक्त व आनंददायक होईल असें मला वाटते. ह्यांन या प्रयत्नाबद्दल मी रा. फडणीस यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करितों.

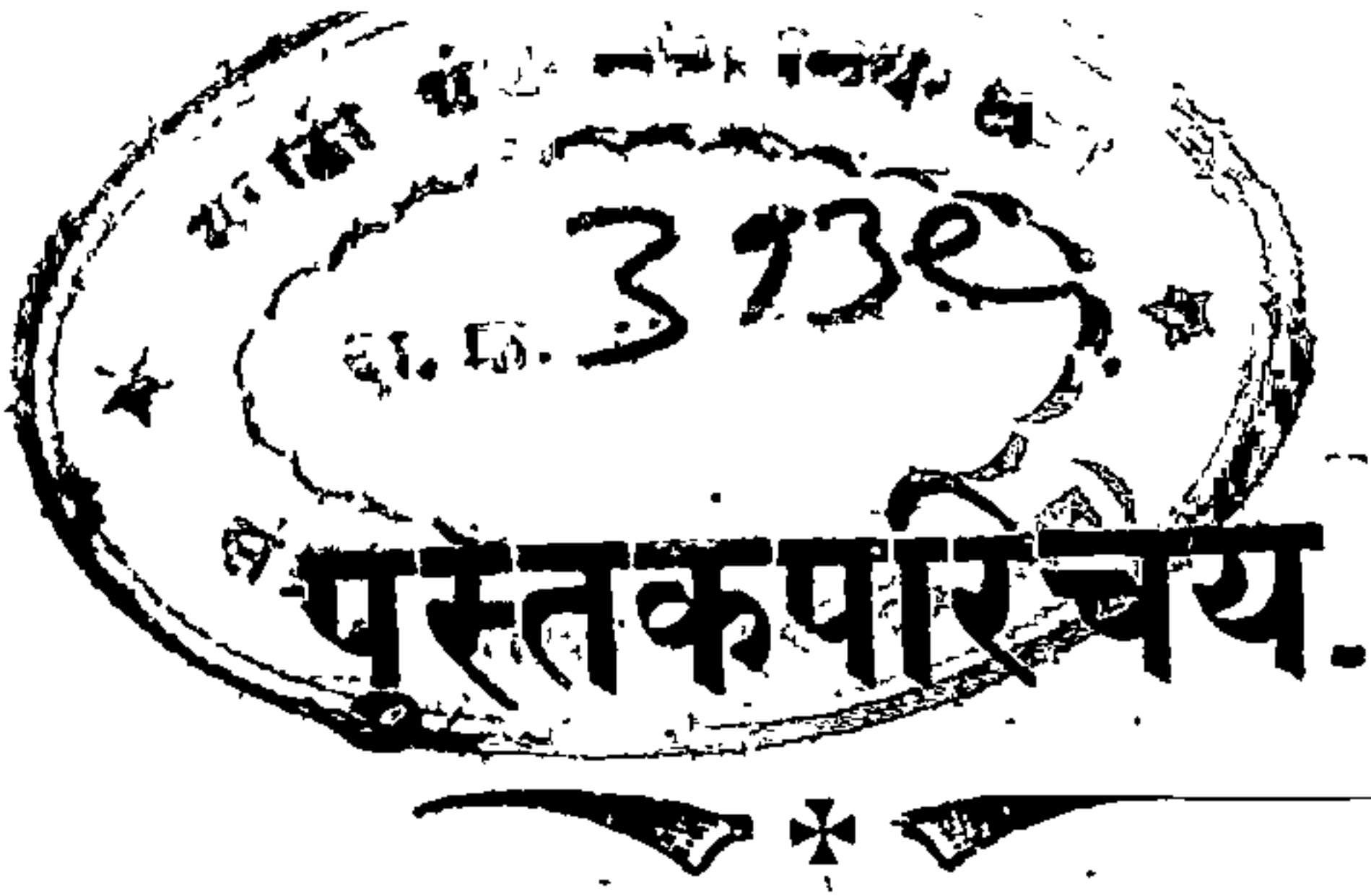
रविवार, भाद्रपद वद्य १२ शी. शके १८४८ ता. ३।१०।२६

श्रीकृष्ण नीळकंठ चापेकर

एम. ए. एल्. एल्. बी.

प्रोफेसर डेक्कन कॉलेज पुणे

नूनं सुभाषितरसोऽन्यरसातिशायी !

‘ सुभाषित मराठी ’ या नांवाच्या प्रस्तुत पुस्तकाशीं वाचकांचा परिचय करून देण्याचें आनंदाचें काम सदर पुस्तकाचे कर्ते रा. रा. नारायण नरसिंह फडणीस यांनीं प्रेमपूर्वक आमच्यावर सोंपविलें आहे. वरील पुस्तकाविषयीं चार शब्द लिहिण्यापूर्वीं रा. फडणीस यांच्या संबंदानें थोडें लिहिणें आवश्यक आहे, असें वाटते.

रा. फडणीस यांचा जन्म इ. स. १८६१ (जेष्ठ शु॥ ५ शके १७८३) या सालांत झाला. त्यांचें शाळेंतलें शिक्षण मराठी सहाव्या इयत्तेपलिकडे गेलें नाहीं. तथापि लहानपणींच कवितेची गोडी लागल्यामुळें स्वतांच खाजगी परिश्रमानें जुनें मराठी काव्य-वाङ्मय त्यांनीं काबीज केलें; व संस्कृत काव्याचें मर्म समजण्यापुरती संस्कृत व्युत्पत्तीही संपादन केली. पंचविशींच्या आंतच त्यांनीं ‘ बाबजी ’ नांवाच्या सत्पुरुषाच्या नांवानें जळगांव (खानदेश) येथें एक छापखाना स्थापन केला व मुद्रणाचा धंदा आरंभला. यानंतर तीन चार वर्षांनीं काव्यरत्नावलीच्या जन्माचा योग आला. तो असा. कोणी एक मुसलमान गृहस्थ रा. फडणीस यांजकडे आला व ‘ मला अशा अशा प्रकारचें क उर्दु मासिक काढावयाचें आहे, त्याला दरमहा खर्च किती येईल ? ’ असें विचारूं

लागला. रा. फडणीस यांनी त्या गृहस्थाला हवी होती ती माहिती देऊन असें विचारलें, “ तुम्ही दर महिन्याला कविता कोठून आणणार ? ” त्यावर त्या मुसलमान गृहस्थानें उत्तर दिलें कीं; “ उत्तर हिंदुस्थानांत कांहीं नामांकित कवि आहेत. मीं त्यांच्याकडून दरमहा कविता आणण्याचें योजिलें आहे. ” यावरून आधुनिक मराठी कवितेचें मासिक काढण्याची कल्पना रा. फडणीस यांच्या डोक्यांत आली. ती त्यांनीं त्या वेळच्या कित्येक काव्यभक्तांस व काव्यप्रणेत्यांस कळविली. कै० वामन दाजी ओक, गणेशशास्त्री लेले, वासुदेवशास्त्री खरे, विनायक कोंडदेव ओक, गोविंद वासुदेव कानिटकर, गणेश जनार्दन आगाशे, नारायण वामन टिळक इत्यादिकांनीं रा. फडणीस यांच्या कल्पनेचें अभिनंदन केलें व त्यांस प्रोत्साहन दिलें. रा. फडणीस यांनीं १८८७ च्या जून महिन्यांत आपल्या कल्पनेला दृश्य स्वरूप दिलें. अशा प्रकारें काव्यरत्नावली जन्मास आली. रा. फडणीस यांनीं आज चाळीस वर्षे, घस सोसून, केवळ काव्यप्रेमास्तव व निष्काम शारदोपासनेच्या दृष्टीनें हिचें संगोपन चालविलें आहे. आधुनिक मराठी काव्याचें हें ज्येष्ठ व श्रेष्ठ मासिक आहे. यांत आजपर्यंत सुमारे दोनशें कवींचीं आजमासें एक लाख कविता छापून निघाली आहे ! ग्रंथिज्वराच्या त्राधीमुळें हें मासिक सहा वर्षे बंद पडलें होतें. याचीं तेहतीस पुस्तकें बाहेर पडलीं असून चालू वर्षाच्या जुलै महिन्यापासून याच्या नवीन वर्षाला आरंभ झाला

आहे. गेल्या पन्नास वर्षांतला महाराष्ट्रांतला असा बहुधा एकही कवि नाही की ज्याचा परामर्ष काव्यरत्नावलीने घेतला नाही ! काव्यरत्नावलींत लहान मोठी; स्वतंत्र, परतंत्र व मिश्र; तशींच संस्कृत, मराठी व हिंदी वृत्तांनी अलंकृत झालेली; शेंकडों काव्ये अवतीर्ण झाली आहेत. विषयांच्या विविधतेमुळे व कल्पनांच्या वैचित्र्यानेही तिला एक प्रकारचे मनोहरत्व आले आहे. आधुनिक मराठी कवींवर हिचे फार मोठे उपकार आहेत. आधुनिक महाराष्ट्र-सारस्वताचे एक रम्य दालन हिने खुले केले आहे. गेल्या पन्नास वर्षांचा मराठी कवितेचा इतिहास लिहिणाराला काव्यरत्नावलीवर स्वतंत्र प्रकरण लिहावे लागेल. एका सामान्य स्थितींतल्या गृहस्थाने आपल्या हयातींत एवढे थोरले वाङ्मय-संग्रहकार्य व तेहि अव्यभिचारिणी भक्तीने केलेले, आपल्या महाराष्ट्रांतच काय पण अन्यत्रही फार विरळ सापडेल. आधुनिक मराठी काव्याचा असा निरपेक्ष व उदार संपादक व संग्राहक महाराष्ट्राला लाभला हे त्याचे मोठे भाग्य आहे. अशा सत्कार्या-विषयीं देखील महाराष्ट्र बराचसा उदासीन आहे ही गोष्ट त्याला फारशी प्रतिष्ठावह नाही ! “ काव्यरत्नावलीस वर्गणीदार जेमतेम चारशे आहेत ! माझा घरचा प्रेस व मी जिवंत असंपर्यंत ती कशीबशी चालविण्याचा निर्धार, हणूनच ती निघत आहे ! ” हे रा. फडणीस यांचे उद्गार सहृदयाच्या अंतःकरणाला पीळ पाडणारे आहेत ! रा. फडणीस यांनी या पुस्तकांत पहिलेच सुभा-

षित दिलें आहे तें भवभूतीच्या एका सुप्रसिद्ध श्लोकाचें भाषांतर आहे. त्यांतील सारभूत अंश रा. फडणीस यांनीं ध्यानांत धरून निर्वाह केल्याखेरीज परिणाम नाही ! येथें इतकें सांगणें अगत्याचें आहे कीं काव्यरत्नावली रा. फडणीस यांचें चिरंतन स्मारक आहे; किंबहुना, फडणीस व काव्यरत्नावली हे शब्द महाराष्ट्र-भाषेंत समानार्थक होऊं पहात आहेत ! रा. फडणीस यांच्या या वाङ्मयसेवेचें आह्वी साभिमान, सप्रेम व सादर अभिनंदन करितों. रा. फडणीस यांनीं आपलें या जन्मीचें काम योग्य प्रकारें पुरें केलें आहे असें आह्वी समजतों. काव्यरत्नावली आजन्म चाल-विण्याचा त्यांचा संकल्प त्यांस अत्यंत भूषणास्पद असला तरी आपला हा भार त्यांनीं आपल्या चिरंजीवांवर सोंपवून दीर्घपरि-श्रमोचित विराम घ्यावा अशी आमची त्यांस सूचना आहे. रा. फडणीस यांचे चिरंजीव पदवीधर असून काव्याचे भोक्ते आहेत असें समजतें. त्यांनीं वडिलांची परंपरा कायम ठेऊन काव्यर-त्नावलीच्या स्वरूपांत कालोचित परिवर्तन करून, तिचें थोर बहिणीप्रमाणें संमानपूर्वक परिपालन करावें अशी आमची त्यांस आग्रहाची सूचना आहे.

आतां प्रस्तुत पुस्तकाकडे आह्वी वळतो. याचे नांव 'सुभाषित मराठी' असें आहे. वैदिक संस्कृत, प्राचीन मराठी, आधुनिक हिंदी, इत्यादि प्रयोगाप्रमाणें 'सुभाषित मराठी' हा प्रयोग रा. फडणीस यांस अभिप्रेत आहे. हें नांव शुद्ध आहे.

पण अव्युत्पन्न वाचकांस समजण्यासारखे नाहीं. 'मराठी सुभाषितें,' किंवा 'महाराष्ट्र-सुभाषितमाला,' अशा सारखे एकादें नांव, अपेक्षित अर्थ संभाळूनही, या पुस्तकाला देतां आले असतें.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या नांवांत सुभाषित शब्द विशेष्यनिघ्न असला तरी त्या शब्दाचा व्यवहारांत रूढ झालेला अर्थ 'चांगले वचन' असा आहे. याची व्याख्या संस्कृतांत कोठेही दिलेली आमच्या अवलोकनांत नाहीं. मराठींत मात्र या संबधांत एक दोन प्रयत्न झालेले आहेत. कांहीं संस्कृत सुभाषित-ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. पण त्यांतील संग्रहावरून सुभाषिताची खरी कल्पना येण्याऐवजीं त्याविषयीं भलताच ग्रह मात्र उत्पन्न होण्याचा अधिक संभव आहे ! जुनीं मराठीं काव्यें, सुभाषिताच्या बाबतींत, संस्कृतासारखीं संपन्न नाहींत. स्वतंत्र मराठी काव्यांत तर सुभाषितें विरळच आहेत. संस्कृत-वाङ्मयाचें सुभाषित हें विशिष्ट अंग आहे. त्यावरून संस्कृत भाषेच्या अभियुक्तेची, विचारांची, वैदग्ध्याची, पांडित्याची, अलंकारांची व श्रीमंती सहज दिसून येते. हरिदास, पुराणिक, वक्ते, शिक्षक, लेखक व कवि यांचें, सुभाषित-वाङ्मय हें केवळ उपजीवन आहे. सुभाषित उच्च प्रतीच्या कारमणूकीचें उत्तम साधन आहे. असो.

थोडा विचार केला तर सेना, नाट्यकला, चिकित्सा इत्या-

दिकांप्रमाणें सुभाषित ही चतुरंगात्मक वस्तु आहे असें दिसून येतें. पद्य-स्वरूप हें त्याचें पहिलें अंग. पद्य, त्याच्या रचनाविशेषा-मुळे, जिव्हेवर बसावयाला व स्मरणांत रहावयाला सोपें असतें. तसें गद्य नसतें. लघुत्व हा सुभाषिताचा दुसरा धर्म आहे. सुभाषित प्रायः एक-पद्यात्मक असतें. क्वचित् एक चरण किंवा श्लोकार्धही सुभाषित-रूपाचे आढळतात, त्याचप्रमाणें दोन किंवा तीन पद्यांचीही सुभाषितें दिसून येतात. दीर्घपणा सुभाषिताचा अपकर्षक धर्म आहे. दीर्घ सुभाषित परिणामकारी होत नाहीं. सुभाषिताचें तिसरें अंग आनंददायित्व. हा गुण सरस व रमणीय कल्पनांवर अधिष्ठित झालेला असतो. चवथे अंग विनोद. हास्योत्पादक, चमत्कृतिजनक सभ्य कोट्यांतून याची निष्पत्ति होते. सारांश, पद्यमयत्व, लघुत्व, आनंददायित्व व विनोदपरत्व असें सुभाषिताचें चतुर्विध स्वरूप मानावयाला हरकत नाहीं. एवंगुण-विशिष्ट सुभाषित सर्वांगसुंदर असणार हें उघड आहे. सुभाषिताचे पहिले दोन धर्म बाह्य स्वरूपाचे असून दुसरे अन्तःस्वरूपाचे आहेत.

कोणत्याही वर्धिष्णु भाषेला इतर अभिजात व समृद्ध भाषां-तील विचार आपणांत सांठविण्याची आवश्यकता असते. महाराष्ट्रांत अवल इंग्रेजीमध्ये नवें मराठी वाङ्मय तयार होऊं लागलें. इंग्रेजी व संस्कृत या सारख्या प्रगल्भ भाषांतील ज्ञानसंग्रह मराठींत

आणून ठेवण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. पुण्याच्या दक्षिणाप्राइज कमीटीच्या प्रोत्साहनाने उत्तम संस्कृत काव्यनाटकादिकांचीं सुंदर मराठी भाषांतरें निर्माण झालीं व त्यांनीं त्या काळच्या मराठी भाषेला एक प्रकारची प्रगल्भता व रमणीयता आणिली. या भाषांतरकालाला ' भाषांतरयुग ' असें नांव देतां येईल. यांत नामांकित भाषांतरकार हणून परशुरामपंत गोडबोले, कृ. शा. चिपळुणकर, गणेशशास्त्री लेले, कृष्णशास्त्री राजवाडे, पांडुरंगशास्त्री पारखी इत्यादिकांचीं नांवे विशेषतः ऐकूं येतात. या भाषांतरकारांत दोन वर्ग पडतात. एकांत एकटे कृ. शा. चिपळुणकरच; व दुसऱ्यांत बाकीचे सर्व येतात. पहिल्यांच्या भाषांतरकृतींत सुलभता, सरळपणा, चटकदारपणा व काव्यवधूचें कटाक्षवीक्षण दिसून येतें. इतरांच्या कृतींत हे धर्म विशेष रीतीनें प्रकट झालेले नाहींत.

संस्कृतांतील सुभाषितांचीं पद्यात्मक भाषांतरें आमच्या मते प्रथम कृष्णशास्त्री चिपळुणकर यांनीं केलीं. तीं अन्योक्तींच्या व इतर रूपानें त्यांच्या रसिकाप्रिय पद्यरत्नावलींत आढळतात. कालानें व गुणांनींही या भाषांतरित पद्यांचें स्थान अद्यापि पहिलेंच आहे. यापुढें विष्णुशास्त्री चिपळुणकर यांनीं आपल्या निबंधमालेंत सरस व निवडक संस्कृत सुभाषितें मराठी गद्यभाषांतरासह देण्याचा उपक्रम केला. शास्त्रीबोवांचीं भाषांतरें किती मार्मिक व सफाईदार आहेत हे बहुश्रुत मराठी वाचकांस ठाऊक आहे. यानंतर काव्यरत्नावलींत व अन्यत्रही संस्कृत सुभाषितांचीं पद्यात्मक भाषांतरें

वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालेलीं आहेत.

रा. फडणीस यांना काव्यवाचनामुळे व दीर्घकालीन काव्य-संपादकत्वामुळे कविता रचण्याची स्फूर्ति व्हावी यांत नवल नाही. स्वतंत्र कल्पना, उज्ज्वल प्रतिभा, सहजरमणीयता, भावनोन्मलिन इत्यादि सहजात कविगुण रा. फडणीस यांस अनुकूल नाहींत व ते तसे आपले ठायीं असल्याचें ह्मणतही नाहींत. तथापि परिश्रमानें येणारे कवित्व त्यांत आहे. सहृदयता, भाषेवर प्रभुत्व, छन्दःशास्त्राची माहिती, अलंकारांची आवड, गतकवींचा अभ्यास, सौंदर्याची प्रीति इत्यादि गुण त्यांच्यांत मोठ्या प्रमाणांत आहेत. जुन्याचाच पगडा मनावर बसल्यामुळे जुन्या कल्पना, जुनीं वृत्ते, व जुना विनोदप्रकार त्यांच्या काव्यरचनेंत दिसून येतो. तथापि नवनवे आधुनिक काव्यप्रकार त्यांस असंमत आहेत असें दिसत नाही. कारण, काव्यरत्नावलींत अशांचा संग्रह त्यांनीं उदार दृष्टीनें केलेला आहे.

उत्तम भाषांतरकाराला चार गोष्टींचें साहाय्य लागतें. पहिली ह्मणजे मूळ ग्रंथाची भाषा व त्यांतील स्वारस्य यांचें उत्कृष्ट ज्ञान; ज्या भाषेंत ग्रंथ उतरावयाचा तिच्यावर प्रभुत्व ही दुसरी गोष्ट; भाषांतरग्रंथाची योग्य निवड ही तिसरी गोष्ट; व भाषांतरकाराचें मूल-ग्रंथावर खरें प्रेम ही चवथी गोष्ट. या चारही गोष्टींची रा. फडणीस यांस पुष्कळ अनुकूलता आहे हें त्यांच्या प्रस्तुतच्या भाषांतरकृतीवरून निदर्शनाला येतें.

रा. फडणीस यांच्या प्रस्तुतच्या पुस्तकांत चारशें सुभा-
 षित-पद्ये आहेत. यांतील शेवटचें ' दृष्टांत-बोध ' प्रकरण स्वतंत्र
 असून बाकीचीं सर्व पद्ये संस्कृत सुभाषितांवरून मराठींत उत-
 रलेलीं आहेत. मूळ सुभाषितें बहुश्रुत संस्कृत वाचकांस परिचित
 आहेत. त्यांतील बहुतेकांची मराठी पद्यात्मक भाषांतरें या पूर्वी
 झालेलीं आहेत. तथापि एकाच गृहस्थानें रचिलेला व सविवरण
 संगृहीत केलेला असा हा पहिलाच मराठी-सुभाषित संग्रह
 आहे. पण काव्यरचनेचा रा. फडणीस यांचा पहिलाच यत्न
 नव्हे. या पूर्वी काव्यप्रणयनाची तालीम किंवा कसरत रा.
 फडणीस यांनीं केलेली आहे. काव्येतिहाससंग्रहांत छापलेल्या
 शिवकाव्याच्या पहिल्या तीन सर्गांचें मराठी पद्यात्मक भाषांतर
 करून तें रा. फडणीस यांनीं काव्यरत्नावलींत प्रकाशित केलें.
 कविवर्य मोरोपंत यांच्या मुक्तामालेचे पद्यात्मक भाषांतरही त्यांनीं
 करून प्रसिद्ध केलेलें आहे. कै० जनार्दन बाळाजी मोडक
 यांच्या मृत्यूवर रा. फडणीस यांनीं कविता रचिली. कै. वा.
 वामनदाजी ओकांसारख्या काव्यभोक्त्याला व रसिकाला ती
 इतकी आवडली कीं त्यांनीं आपण होऊन ती विविधज्ञानवि-
 स्ताराकडे प्रकाशनार्थ पाठविली. तिचीं प्रुफें देखील कवींच्या
 हातीं पडलीं होतीं. पण विविधज्ञानविस्तारांत ती प्रसिद्ध होण्याचा
 योग नव्हता ! शेवटीं सदर कविता आपल्या प्रेमळ पित्याच्या
 काव्यरत्नावली-रूप अंकावर आरूढ होऊन रसिक-दर्शनास

पात्र झाली ! सांगावयाचें तात्पर्य इतकेंच कीं रा. फडणीस हे नवीन होतकरू कवि नसून जुने अनुभविक काव्यरसिक व काव्यप्रणेते आहेत. पद्यात्मक सुभाषितांचें गद्य विवरण आणि त्यांतील ठळक अलंकारांचें दिग्दर्शन व दुर्बोध शब्दाचें विशदीकरण हाही प्रस्तुत पुस्तकाचा एक विशेष आहे. यांत मूळ संस्कृत सुभाषितें दिलीं नाहींत. यामुळें भाषांतर कसें उतरलें आहे हें, ताबडतोब ताडून पाहण्यास मार्ग नाहीं; तसेंच सुभाषितांचें वर्गीकरणही केलेलें नाहीं. तथापि केवळ मराठी वाचकांला मूळ संस्कृत सुभाषितांची अपेक्षा नसणार व केवळ करमणूक करून घेणाऱ्या वाचकांला वर्गीकरणाचीही फारशी किंमत असत नाहीं. प्रत्येक पद्य स्वतंत्र असल्यामुळें वाचकाला कोठेंही विराम घेतां येतो; व सवडीप्रमाणें थोडा थोडा आनंदही उपभोगाला सांपडतो. स्रग्धरा, मंदाक्रान्ता, शार्दूलविक्रीडित, वसंततिलका, मालिनी, शिखरिणी, उपजाति, इंद्रवज्रा अशा सारखीं विविध संस्कृत वृत्तांची योजना वाचकांना आल्हाद देणारी आहे. पद्यरचना प्रायः शुद्ध, सरळ, सुलभ व गोड आहे. भाषा वरीच प्रसन्न आहे. भाषांतराचें वळण वामनी किंवा परशुरामपंती थाटाचें आहे. रा. फडणीस यांची यमकावर आसक्ति नाहीं किंवा त्यांविषयीं विरक्तिही नाहीं; असें त्यांच्या प्रस्तुत पुस्तकांतील पद्यांवरून दिसते. अंत्य यमक जुन्या मराठी काव्यांत रूढ झालेला आहे. ती रूढी त्यांनीं मोडली नाहीं; तरी मनापा-

सून पाळलेली ही दिसत नाही ! यमकाच्या व्याख्येप्रमाणे त्यांचे यमक फारच थोडे आहेत. एकाच व्यंजनाच्या किंवाहुना एकाच स्वराच्या यमकावरही ते खुष आहेत ! अशा प्रकारची उदाहरणे २, ३, ३१, ३५, ८९, ९५, ९७, १०२, १११, ११४, १२०, १३०, १५१, १५४, १७७, १८५, २११, २१७, २४९, २९३, ३१६, ३१७, ३२९, व ३३३ ३३४, ३४१, या पद्यांत पहावीं. वामनपंडितांसारख्या जुन्या कवींच्या गुणांबरोबर त्यांच्या असंस्कृतिनामक दोषांचेही अनुकरण यांत झालेले आढळते. मौन्य, गिरीगृह, तममय, वैरत्व, नभवसन, मघवासदसी इत्यादि अशा प्रकारची उदाहरणे होत. पण असलीं स्थले थोडीं आहेत.

आतां प्रस्तुत पुस्तकाच्या मुख्य भागाकडे, ह्यणजे अंतरंगाकडे थोडे पाहून आह्मी हा परिचय-लेख पुरा करणार आहोंत. हा लेख पुस्तकाला जोडला जावयाचा असल्याने आह्मी यापुढे पुस्तकांतील नुसत्या श्लोकांकाचा निर्देश करूं. वाचकांनीं ते ते श्लोक वाचून पहावे.

स्रग्धरावृत्ताचे बहुतेक सगळे श्लोक सुंदर उतरले आहेत. पहिला श्लोक ' ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञाम् ' इत्यादि भवभूतिकृत पद्यांचे भाषांतर आहे. हाच श्लोक रा. फडणीस यांनीं प्रथम कां दिला असावा याचा विचार करूं लागलों ह्यणजे असें मनांत येते कीं हा अवसर साधून रा. फडणीस यांनीं

काव्यरत्नावलीविषयींची वाचकांची उदासीनता ध्वनीत केली आहे ! इतर वृत्तांतलीं पद्येही एकंदरीत चांगलीं साधलीं आहेत. पुस्तकाचा उपसंहारही परशुरामपंती डौलाचा आहे.

हें सर्वसामान्य झालें. तथापि आह्मी वर दिलेल्या सुभाषिताच्या व्याख्ये-प्रमाणें जेथें बरीचशी सौंदर्यप्रतीति होत आहे अशा कांहीं पद्यांचा उल्लेख करणें आवश्यक आहे. दाहाव्या पद्यांतील चंद्राचें दुर्दैव; बाराव्यांतील चमत्कारिक वरयाचना; सोळाव्यांतील विचित्र दैवगति; अठराव्यांतील ज्ञानशून्य तप; ते-विसाव्यांतील बगळ्यांचा हास्यास्पद मूर्खपणा ; पंचवीसाव्यांतील उन्मादावस्थेंतल्या तरुणीच्या चंद्रविषयक कल्पना; सत्ताविसाव्या कवितेंतील सुकवितेचा काव्यालंकारज्ञाविषयींचा पक्षपात; २८ व्यांतील सात्विक भावगोपन; ३६ व्यांतील खलांचें अनेक जिह्वत्व; ५९ व्यांतील अपूर्व स्त्रीसौंदर्य; ९१ व्यांतील विरहिणीची दूत पाठविण्याची अडचण ! १११ व्यांतील संसाराची विचित्रता; १७१ व्यांतील श्रीविष्णूला लक्ष्मी व शिवाला हालाहल मिळण्याची विलक्षण उपपत्ति; १९१ व्यांतील सर्वस्व दानावरील सुंदर कोटी; २०३ व्यामधील 'बाबा' संबोधनाची असहिष्णुता; २२० व्यामधील लक्ष्मीकृत कृपणत्यागाचें कारण; २५२ व्यांतील तराजूवरील कोटी; ३०४ व्यांतील स्तुतिकन्या अविवाहित राहण्याचें प्रयोजन; ३३३ व्यामधील कीर्त्यङ्गनादिगन्तरप्रयाणहेतु; ३३४ व्यांतील नववधू विलासरीती; ३३६ व्यांतील चाळणी व

सूप यांचे विरोधात्मक गुणदोष; ३३८ व्यांतील दरिद्रताकन्येचा गुणवानाशीं विवाह; हीं स्थलें मनोहर आहेत.

भर्तृहरीचीं शतके वामनपंडितांनीं मराठींत केलीं आहेत. भर्तृहरीच्या कित्येक श्लोकांचें भाषांतर प्रस्तुत पुस्तकांतही आलेलें आहे उदाहरणार्थ ३८, ८८, १११, १४७, १४८, १९८, २०२, २४०, हीं पद्ये वामनपंडितांच्या कृतीशीं तोलून पहावीं. कृष्णशास्त्री चिपळुणकरांच्या पद्यरत्नावलींत आलेल्या कांहीं अन्योक्तिही याच्यांत आल्या आहेत. उ० ९९, १२०, पद्ये पहा. परशुरामपंतांच्या उत्तररामचरित्रांतील श्लोकाशीं यांतील २४५ वा श्लोक ताडून पहावा. तसेंच त्यांच्या शाकुंतलांतील श्लोकाशीं यांतला 'शापानें स्मृति इ०' १०२ श्लोक समनार्थक तोलून पहावा. महाराष्ट्र-भामिनीविलास, पद्यमंजूषा, पद्यमंजरी इत्यादि पद्यग्रंथांतील पद्येही यांतील समानार्थक पद्यांशीं ताडून पहाण्यासारखीं आहेत.

कित्येक ठिकाणीं एक चरण किंवा श्लोकार्ध स्वतंत्र सुभाषिताप्रमाणें उतरला आहे. उदाहरणें:—

- १ संतोषती साधु करांजळीनें.
- २ हानी ऋणानें घडते कुलाची.
- ३ साधु द्रवे तो परतापयोगें.
- ४ आशा वधाया न कुणी समर्थ.

५ पाणी नसे सेतु तेंरी कशास ?

६ दुर्बलनी भूमिपती असेल, प्रजा दुजा मार्ग कसा वरील ?

७ मूढांस म्यां काव्यकथा कथावी, ही गोष्ट भाळीं न कदा लिहावी.

८ विरुद्ध दैवीं विफला मनीषा.

९ चिंतातुराला नच सौख्य नीज.

१० सुजनसंगति नित्य सुधामयी.

‘ सुभाषित . मराठी ’ या पुस्तकाचें असें स्वरूप आहे. हा ग्रंथसंग्राह्य वाचनीय आहे अशी वाचकांची खात्री होईल असा आह्मांस भरंवसा वाटत आहे. अंतरंगाप्रमाणें पुस्तकाचें बाह्यांगही सुंदर आहे. पुस्तकावर किंमत दिली नाही यामुळें पुस्तकाचा अमोलिकपणा आमच्या शिफारशीवांचून अनायासेंच सिद्ध होत आहे ! तथापि व्यावहारिक दृष्टीनें याची एक रुपया जरी किंमत ठेवण्यांत आली तरी ती माफकच होईल असें वाटतें. संस्कृत न जाणणारे विद्यार्थी, हरिदास, वक्ते, लेखक व शिक्षक यांना या पुस्तकाचा फार उपयोग होण्यासारखा आहे. मराठी ग्रंथालये, शाळाखात्याच्या लायब्रऱ्या, वाचनालये व काव्यरसिक मराठी वाचकवर्ग यांनी या पुस्तकाचा अवश्य संग्रह करावा. वक्षिस-पुस्तकांतही अंतर्भाव होण्याची याची पात्रता आहे. ‘ ये नाम कोचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञाम् ’ इत्यादि उद्गार काढण्याची पाळी महाराष्ट्रवाचकवर्ग रा. फडणीस यांवर पुन्हां आणणार नाही अशी आशा आहे.

न्यू. पूना. कॉलेज, पुणे, } लक्ष्मणशास्त्री लेले
अनन्तचतुर्दशी, शके १८४८ } (प्रोफेसर, न्यू. पुना कॉलेज)

सुभाषितमराठी

स्रग्धरावृत्त-श्लोक १५

१

लोकीं माझी अवज्ञा अविरत करिती अज्ञ जे आढ्यतेने,
त्यांच्यासाठीं नव्हे ही कविकृति मम हो! सांगतो स्पष्टने
दैवें लाभेल हीतें रसिक, करिल जो स्वीकृती आदरानें.
आहे विस्तीर्ण पृथ्वी, अपरिमित तसा काल नांदे सुखानें.

विवरण-जे कोणी अज्ञ आढ्यतेनें माझी लोकांत निरंतर अवज्ञा करितात, त्यांच्याकरितां ही माझी कविता नव्हे हें मी स्पष्ट सांगतो. हिचा आदरानें स्वीकार करील असा रसिक हिला दैवानें लाभेल हा मला भरंवसा आहे. कारण पृथ्वी विस्तीर्ण आहे आणि काल अनंत आहे. ही भव-भूति कवीची उक्ति आहे. अलंकार-पहिल्या चरणांत अनुप्रास आहे. 'अवज्ञा करिती' 'दैवें लाभेल' 'नांदे सुखानें' येथें लोकोक्ति अलंकार मानावा. प्रचारांत असलेल्या ह्यर्णांचा जेव्हां वाक्यांत उपयोग केलेला असतो तेव्हां लोकोक्ति अलंकार होतो.

२

भक्षीला तात एकें, चरणनिहतिनें ताडिला नाथ अन्यें,
वक्त्रीं मद्द्वैरिणीला द्विजवर धरिती सर्वदा आढ्यतेनें;
मोडोनी मद्गृहें तीं द्विजजन सगळे अर्पिती शंकराला,
तस्मात् खिन्ना सदा मी अकरुण-मतिनें त्यागिलें ब्राह्मणांला.

विवरण-लक्ष्मी ह्यणते माझा तात जो समुद्र त्याचें प्राशन अगस्त्य ऋषीनें केले, माझा पति जो विष्णू त्याच्या वक्षस्थलावर भृगु ऋषीनें (चरण

निहति) लत्ताप्रहार केला, माझी वैरीण जी सरस्वती तिला सगळे ब्राह्मण मुर्खी धारण करितात (पठणपाठण करितात) तसेच माझीं गृहे कमले नित्य तोडून त्यांनी हे ब्राह्मण शंकराची पूजा करितात. यास्तव मी खिन्न होऊन ब्राह्मणांचा त्याग केला आहे. ब्राह्मणांचे दारिद्र्य सुप्रसिद्धच आहे. अलंकार-येथे गृहास कमलाचे रुद्र देऊन रूपकालंकार साधला आहे. कार्यकारणभाव स्पष्ट केला आहे ह्यणून काव्यलिंग अलंकार झाला आहे. कविप्रतिभा हेतूने जेव्हां एखाद्या अर्थीचे समर्थन केले असते तेव्हां काव्य-लिंग अलंकार होतो. खिन्ना, अकरुण हीं विशेषणे साभिप्राय आहेत ह्यणून यांत परिकर अलंकारही मानावा. जेव्हां साभिप्राय विशेषणांनी विशेष्याचे वर्णन केले असते तेव्हां परिकर अलंकार समजावा.

३

लज्जे ! जा सिंधुमध्ये, गिरिवरशिखरीं वैस तूं गे ! प्रतिष्ठे !
 गर्वा ! तूं ठेंगणा हो, मुदित तुज करो सर्व दिग्भाग शांते !
 तेजा ! पातालमूर्तीं गमन करिं सुखें, स्तब्ध हो मानराया !
 द्रव्याशा प्रेम दावी मज, ह्यणुनिच मी सिद्ध तीला भजाया.

विवरण-द्रव्याच्या आशेनें लुब्ध झालेला कोणी गृहस्थ ह्यणतो हे ! लज्जे ! तूं मला सोड आणि समुद्रांत पड कशी ! हे प्रतिष्ठे ! तूं उंच अशा गिरिशिखरीं खुशाल जाऊन वस. गर्वा ! तूं ठेंगणा (मानरहित) हो. हे ! शांते ! हा सर्व दिग्भाग तुला सुखी करो ! हे ! तेजा ! तूं आतां पाताळांत जाऊन वैस, (तेज ह्यणजे तेजस्वीपणा). हे मानराया ! तूं अगदीं स्तब्ध हो, (मान ह्यणजे मानीपणा). बाबांनो ! मला प्रेमाने धरून राहणारी जी द्रव्य-तृष्णा तिचा आतां मी अंगीकार करणार, धनलोभाच्या पार्यां सर्व सुवृत्तींचा कसा लय होतो, त्याचे हे नामी चित्र आहे. अलंकार-ह्या श्लोकांत अनुज्ञा हा अलंकार आहे. एखाद्या वस्तूमधील दोष गुणच आहे असे समजून जेव्हां एखादा मनुष्य त्या दोषयुक्त वस्तूची इच्छा करितो तेव्हां हा अलंकार होतो.

४

प्राणाघातीं निवृत्ती, परधनहरणीं संयमाला वरावें,
दानें द्यावीं स्वशक्त्या, परयुवतिकथा चालतां मूक व्हावें,
तृष्णाभावीं रमावें, विनय गुरुजनीं, सत्यवाणी वदावी,
भूतीं प्रीती धरावी, भवपथसरणी यापरी आदर्शावी.

विचरण—दुसऱ्याचा प्राणघात करण्याची बुद्धि नसावी, दुसऱ्याचें द्रव्य हरण करण्याची बुद्धि झाल्यास संयमन करावें, (मन आवरून धरावें). परक्या स्त्रीविषयीं जेथें चर्चा चालत असेल, तेथें मौन सेवावें, तृष्णाभावीं रमावें (द्रव्याची हाव नसावी) खरें बोलावें, सर्व प्राणीमात्रांच्या ठिकाणीं प्रेम असावें. अशी ही भवपथसरणी (संसारमार्गक्रम) लोकांनीं आदरावी.

५

प्रझारण्य त्यजोनी मधुकरनिकरीं शोधिलें दानवारी,
हा! हा! उन्मादयोगें द्विरद्वर तथा कर्णतालीं निवारी;
आमोदीं भृंगराजी पुनरपि रमली जाउनी पद्मभागीं.
पाहूनी गंडहानी करिवर मजला वाटतो हा अभागी!

विचरण—कोणीएक याचक अन्योक्तिरूपानें ह्मणतो—धनवंतानें जरी याचकांचा अन्हेर केला तरी त्यांत याचकाची कांहीं हानि नाही, उलट त्याच्या द्रव्याचीच ह्मणजे त्याचीच त्यांत हानि आहे. उदाहरण पहा—निरंतर प्रफुल्लित कमलवनीं राहून जे भृंग तृप्त असतात, ते जर त्या कमलवनाचा त्याग करून हत्तीच्या गंडस्थळांतील दानोदकाकरितां (दान-मदस्त्राव) प्राप्त झाले तर तो हत्ती कानाच्या पाळ्यानें त्यांचें निवारण करितो (धिकार करितो) तेव्हां ते भृंग पुनः कमलवनांत जाऊन आमोद सेवन करितात. ही हत्तीची गंडहानि पाहून हा हत्तीच अभागी आहे असें मला वाटतें.
अलंकार—येथें पर्यायोक्ति अलंकार साधला आहे. हत्ती मदस्त्रावाचा लाभ

भ्रमरांस देत नाही, ते कमलाकडे परत जातात. असें तिखट मीठ लावून वर्णन केले आहे. असें वर्णन असले की पर्यायोक्ति अलंकार होतो.

६

विद्या, सौंदर्य, कांती, गुणगणमहिमा, देतसे तोष चित्तीं,
स्वस्थानीं सर्व शोभे, परगुणकथनीं स्तौत्य, सर्वज्ञता ती;
“ हे! बाबा! तेल नाही, लवण, तिखटही ” यापरी शब्द कर्णीं,
कीं स्वापत्यांकडोनी नच बदविलें जावरी वायकांनीं.

विवरण—यांत स्वयंपाक करण्यास तयार झालेल्या वायकांनीं आपल्या पोरांच्या तोंडांतून निरोपाचा प्रसंग दाखविला आहे. विद्या, सौंदर्य, कांती असलेल्या सर्व गुणांची महती, यांच्यायोगानें चित्तंत संतोष उत्पन्न होतो, परगुणवर्णनाची स्तुति, सर्वज्ञता वगैरे गुणांची शोभा वसल्या ठिकाणीं तों पर्यंतच शोभते—ती अशी कीं “ अहो! बाबा! आज घरांत तेल नाही, मीठ नाही, तिखटही नाही ” अशा प्रकारचे शब्द (निरोप) आपल्या मुलांकडून जापर्यंत वायका पुरुषांच्या कानापर्यंत जाऊं देत नाहीत तोपर्यंतच सर्व शोभा आहे. **अलंकार**—यांत ‘ परिसंख्या ’ अलंकाराची छटा आहे. गुण दोषांचें विवरण असून आवड निवड केली असते तेथें परिसंख्या अलंकार होतो.

७

ज्याच्या आलोकनानें विरहजनित तें दुःख पावे लयाला,
तैसें क्रीडा करोनी नयनकमलही मोद देतें जयाला;
भंगे ना तेज ज्याचें कचनिचयरिपू राहु जो का समीप,
ऐसा स्त्रीचंद्रमा हा सुख मज वितरो वारुनी सर्व ताप!

विवरण—या श्लोकांत स्त्रीमुख व चंद्र यांचें व्यतिरेक वर्णन आहे. ज्याच्या आलोकनानें (अवलोकनानें प्रकाशानें) विरहजनित दुःख लयाला

जातें, ज्याच्यापाशीं नयनरूप कमल आनंदानें विहार करितें, आणि कचक-
लापरूप राहु हा शत्रुजवळ असूनही ज्याचें तेज कमी होत नाहीं, तो स्त्रीमु-
खरूप चंद्रमा माझा सर्व ताप हरण करून मला सुख देवो. विरही जनाचा
ताप खऱ्या चंद्राच्या योगानें वाढतो, कमलें संकुचित होतात, व राहुग्रासाची
त्यास भीति असते. तसें ह्या स्त्रीमुखचंद्रम्याच्या ठायीं नाहीं हा भाव.
अलंकार-यांत रूपक अलंकार आहे. उपमेय उपमान ह्यांच्यामध्ये अभेद
आहे. असें जेथें वर्णन असतें तेथें रूपकनामक अलंकार होतो.

८

ऐकोनी कोकिळा ! रे ! मधुर वच तुझें, लोक संतुष्ट होती,
कोणी देती न तूतें अशन, तरुदळीं नित्य भुक्ती तुझी ती;
ऐकोनी दुर्वचाला सकळ जन बळी अर्पिती वायसांला,
पाहोनी ही विधीवी अकरुणे करणी खिन्नता ये मनाला.

विवरण-बापा ! कोकिळा ! तुझें मधुर भाषण ऐकून सगळे लोक
संतुष्ट होतात, परंतु कोणी तुला ग्राण्याससुद्धां देत नाहींत. तरुदळावर तुला
भुकेचें निवारण करावें लागतें. आणि कावळ्यांची ती कर्णकटु भाषणें ऐकून
लोक त्यास बळी अर्पण करितात. (भोजनाच्या आधीं कावळ्यांस जो वैश्व-
देवाचा अवशिष्ट भाग देतात तो) हा ब्रह्मदेवाचा निर्दयपणा पाहून मनाला
वाईट वाटतें. अलंकार-यांत अन्योक्ति हा अलंकार आहे. ज्यांत प्रस्तुत
अर्थाचें अप्रस्तुत अर्थानें समर्थन केलेलें असतें त्यास अन्योक्ति अलंकार
ह्मणतात.

९

राजेंद्रा ! व्योमभागीं लघुघनसम जें चिन्ह चंद्रास आहे,
त्यातें संज्ञा सशाची वदति जन नृपा ! मान्य नोहे मला हें;
त्वच्छत्रूंच्या स्त्रियांला प्रियपतिविरहीं शोक जो तीव्र झाला,
तत्तद्वक्पातें शशीला व्रणतति पडली, वाटतें मन्मतिला

विवरण—यांत चंद्रगत कलंकावर उत्प्रेक्षा आहे. कोणी एक कवि राजास ह्मणतो. हे! राजा! आकाशांत चंद्राच्या ठायीं लहानशा ढगासारखें जें चिन्ह आहे, त्याला लोक सशाची संज्ञा देतात. परंतु ही कल्पना मला मान्य नाही. तुझ्या शत्रूंच्या स्त्रियांला प्रियपतिविरहामुळे (पतिमरणानें) जो तीव्र शोक झाला आहे, त्यामुळे त्या चंद्राकडे निर्भर्सनावर कटाक्ष फेकतात. त्यायोगानें चंद्रास ते व्रण पडले आहेत असें मला वाटतें.

अलंकार—यांत उत्प्रेक्षालंकार आहे. जेथें उपमेयावर जणुं काय हें उपमाच आहे अशी संभावना केली असते तेथें हा अलंकार होतो. शब्दार्थ. लघु-घनसम—लहानशा ढगासारखें. तत्त्वकपानें—स्त्रियांच्या दृष्टिकटाक्षानें.

१०

आहे पीयूष देहीं, यदुदयसमयीं मोद विश्वास होतो,
सूर्यानें तप्त केले सकल भुवन जें, त्यास जो शांतवीतो;
व्यापी दिग्भाग सारा, तिमिरनिकर जो नाशितो अंशुजालीं,
धिग् धात्या ! लांछनाचा परिभव लिहिला त्वां विधूच्या कपाळीं !

विवरण—ज्याचें शरीर अमृतमय आहे, ज्याच्या उदयकालीं सर्व विश्वाला हर्ष होतो, जो सर्व दिग्भाग आक्रमण करून आपल्या शीतल किरणांनीं अंधःकाराचा नाश करितो अशा त्या सर्वगुण संपन्न चंद्राच्या कपाळीं ब्रह्मदेवा ! तूं लांछनाची निंदा लिहिलीस त्या तुला धिःकार असो. चंद्रावर जो काळा डाग आहे त्यास हें अनुलक्षण आहे. **अलंकार**—यांत अन्योक्ति अलंकार आहे. (श्लोक ८ पाहा) शब्दार्थ पीयूष—अमृत. तिमिरनिकर—अंधःकाराचा समुदाय. अंशुजाल—किरणसमूह. परिभव—निंदा.

११

सूच्याग्रानें शरीरीं क्षतनिचय पहा लाभला कंचुकाला,
त्यायोगें तो नृपांच्या दयितकुचतटीं खेळतो नित्य लीला;
झालीं ज्यांचीं शरीरें प्रखरतरशरें विद्ध युद्धांगणांत,
त्यानां स्वर्गागनांचें तनुसुख मिलतें काय आश्चर्य यांत !

विवरण-केवळ सुईनें शरीर टोंचून घेतल्याच्या गुणानें कंचुकाला (चोळीला) केवढा लाभ झाला! त्यायोगानें तो राजस्त्रीयांच्या कुचमंडलावर लीला करण्यास समर्थ झाला! मग प्रखरतर शरपंक्तानें ज्यांची शरीरें युद्धांत छिन्नभिन्न झालीं आहेत, अशा योद्ध्यांस अप्सरांच्या आलिंगनाचा लाभ घडतो यांत आश्चर्य काय? अलंकार-यांत विषम अलंकार आहे. जेथें अति वैधर्म्यामुळें दोन वस्तूंमध्ये संबंध जुळणें अशक्य आहे असें वर्णन असतें तेथें अथवा कर्त्याच्या मनांत जें कांहीं करावयाचें आहे, तें घडून न येतां उलट त्याच्या अगदीं विरुद्ध क्रिया घडली असें जेथें वर्णन असतें तेथें, अथवा कार्याचे जे गुण व क्रिया असतात त्यांच्यापेक्षां कारणांचे गुण व क्रिया क्रमानें जेथें अगदीं उलट असतात तेथें विषम अलंकार होतो. शब्दार्थ सूच्याग्र-सूईचें अग्र. क्षतनिचय-भोकांचा समुदाय. दयित-स्त्री. प्रखरतरशरें-कठिण शरानें. विद्ध-विंधलेले. स्वर्गागना-अप्सरा.

१२

होता कोणी दरिद्री नयनरहित जो, अंगनाही न ज्याला,
ह्या दुर्दैवी नराला पशुपति वदला, माग, देतो वराला.
द्रव्याशा, नेत्रदृष्टी, परिणयसुख, हीं इच्छितो मी न देवा!
देशी, दे दे तरी कीं विभवसुखभरीं पौत्र यानें पहावा.

विवरण-दोन्ही डोळ्यांनीं आंधळा, ज्याला बायको नाहीं, असा कोणी एक दरिद्री होता. त्यास पशुपति (शंकर) ह्मणाले, अभाग्या! मी तुला मागशील तो वर देतो. दरिद्री ह्मणाला, देवा! मला द्रव्याची, नेत्र दृष्टीची, आणि लग्नाची इच्छा नाहीं, छत्रविराजित नातू पहावा, एवढीच माझी इच्छा आहे. ह्या एका मागण्यांत केवढा तरी समावेश आहे! अलंकार-यांत अनुषंग अलंकार आहे. एका क्रियेनें [वरानें] अनेक कार्यांचा लाभ होतो असें जेथें वर्णन असतें तेथें हा अलंकार होतो. शब्दार्थ अंगना-स्त्री. पशुपति-शंकर. परिणयसुख-लग्नसौख्य. विभवसुखभर-राज्यवैभवसुख. पौत्र-नातू.

१३

पक्षांचा नाश झाला शिशिर ऋतुमुळें, कांसवें सर्व मेलीं,
कोळ्यांनीं मत्स्य नेले, दिनकरकिरणीं मज्जलें शुष्क झालीं;
व्याधांनीं संहरीले विहग, कमलिनी नाशिल्या वारणांनीं.
झालों वापा ! घना ! मी विभवहत, जवें टाक मातें भरोनी.

विवरण—ही एका सरोवराची करुणास्पद उक्ति आहे शिशिर ऋतूनें मला निष्पन्न करून टाकलें आहे. जलांतील सर्व कांसवें पार मरून गेलीं आहेत. कोळ्यांनीं मत्स्य वगैरे सर्व जलचरें हरण करून नेलीं आहेत. सूर्यानें सर्व जल शोषून टाकलें आहे. व्याधांनीं तीरावर विहार करणाऱ्या पक्षांचा संहार केला आहे. हर्तींनीं कमलिनी उपटून विध्वंस केला आहे. वापा ! मेघा ! या सर्वस्व नाशामुळें मी अगदीं वैभवहीन झालों आहे. तेव्हां मला लवकर भरून टाक कसा ! अलंकार—यांत भाविक नामक अलंकार आहे. पूर्वी झालेल्या व पुढें होणाऱ्या गोष्टीं सध्या आपल्या डोळ्यासमोर घडत आहेत असें जेथें वर्णन असतें तेथें भाविक अलंकार होतो.

१४

अर्पणी गंध लोकीं सकल जनमनें तुष्ट केलीं ज्यानें,
ज्याचें सारंग पक्षी स्तवन करिति ते नित्य मंजु स्वनानें;
चित्ती दर्प त्यजोनी कुमति भुजग ते सेविती नित्य ज्याला,
ऐशा ह्या चंदनाला हर ! हर ! झटतो अग्नि हा जाळण्याला.

विवरण—आपला सुगंध अर्पण करून सगळ्या लोकांचीं मनें ज्यानें संतुष्ट केलीं आहेत, नित्य मंजुस्वनानें सारंग पक्षी [चातक] ज्याचें स्तवन करितात, तसेंच चित्तांतील दर्प टाकून दुष्ट सर्प ज्याचें नित्य सेवन करितात, त्या चंदनवृक्षाला जाळण्याकरितां हा दुष्ट अग्नी झटत आहे. अलंकार—यांत अन्योक्ति अलंकार आहे. [श्लोक ८ पहा]

१५

भुंगे सारे पळाले, पिक, शुक गगनीं सर्व गेले निघोनी,
बर्ही गेले भयाने, सकल विहग ते धांवले दूर रानीं;
जेव्हां दावानलाने तुजशि तरुवरा ! वेढिले क्रूरतेने,
कामीं आले न कोणी, व्यसनसमय हा निर्मिला दुर्विधीने.

विवरण—ही एक आंब्याच्या झाडावर अन्योक्ति आहे. सारे भ्रमर पळून गेले, कोकिळ, शुक सगळे आकाशांत उडून गेले, बर्ही (मोर) भयाने पळाले, सगळे पक्षी दूर रानांत धांवून गेले. परंतु बापा ! आम्हतरुवरा ! जेव्हां तुला तो दावानल रागाने जाळू लागला तेव्हां कोणी तुझ्या उपयोगी पडले नाहीत ! एकंदर व्यसनसमय (संकटकाल) दुर्विधीने निर्माण केला आहे, असे वाटते. अलंकार—अन्योक्ति. (श्लोक ८ पाहा.)

शार्दूलविक्रीडित (श्लोक ९०)

१६

बोले भीरु कपोतिका प्रियकरा ! ये आज अंतावधि,
आहे श्येन नभांत, बाण धरुनी खालीं उभा पारधी;
तो व्याधीं अहिदंश, तत्करशरें पावे ससाणा मृती,
पक्षी हृष्ट उडूनि जाति गगनीं, दैवी विचित्रा गती !

विवरण—‘ दैवाची गति विचित्र आहे ’ ह्या सिद्धांताची साक्ष येथील वर्णनाने चांगली पटते. एक कपोत आणि कपोतिका वृक्षावर बसलेली पाहून ससाणा वर घिरव्या घालू लागला आहे, तो स्थिरावेल तर बाण सोडीन ह्या विचाराने खाली पारधी नेम धरून उभा राहिला आहे, अशा प्रसंगी कपोतिका पतीस ह्मणते आतां वांचणे कठीण ! इतक्यांत पारध्याला सर्पदंश होतो, त्याच्या हातचा बाण सुटतो, त्या बाणाने ससाणा मात्र मरतो, आणि कपोताचे जोडपे सुरक्षितपणे आकाशांत उडून जाते !! ‘ काळ आला होता पण वेळ आली नव्हती ’ अशी लोकोक्ति आहे. शब्दार्थ भीरु—भयभीत.

कपोतिका-कपोताची मादी, अंतावधि-मरणकोळ, श्येन-ससाणा, नभांत-आकाशांत, अहिदंश-सर्पदंश, तत्करशरें-व्याधाच्या हातांतील बाणानें, मृती-मृत्यु, हृष्ट-हर्षयुक्त, गगनी-आकाशांत. अलंकार-अनायासें कार्यसिद्धी झाल्याचें वर्णन आहे ह्यणून येंथें समाधि अथवा प्रहर्षण अलंकार मानावा. एखादें आरंभिलेलें कार्य दुसऱ्याच आकस्मिक कारणामुळें अधिक सुकर होतें असें जेंथें वर्णन असतें तेथें समाधि अलंकार मानावा, कित्येक अलंकारज्ञांनीं यासच प्रहर्षण हें नांव दिलें आहे. 'दैवी विचित्रा गती' ही ह्यण रमणीय आहे.

१७

आहारीं न रती, समस्त विषयीं राहे निवृत्ता मती,
नासाग्रावरि दृष्टि, मानस तुझें एकाग्र गे ! संप्रतीं,
केलें धारण मौन, शून्य तुजला ही भासते मेदिनी,
तूं आहेस वियोगिनी ! वद सखे ! किंवा महायोगिनी.

विवरण-विरहिणीची स्थिति योगिनीच्या स्थितीशीं कशी जुळते हें येथें दाखविलें आहे. अन्नावर इच्छा नसणें, विषयोपभोगाविषयीं उदासीन असणें, नाकाच्या अग्र भागावर दृष्टि देऊन वसणें, एकाग्र चित्त करणें, मौन धरणें आणि सर्व विश्व शून्यासारखें मानणें ह्या गोष्टींत विरहिणीचें योगिनीशीं साम्य असतें. अलंकार-येथें विशेषणें साभिप्राय योजिलीं आहेत ह्यणून परिकर अलंकार झाला आहे. (श्लोक २ पहा.)

१८

राहे मीन जलीं, फणी पवन पी, तो मेष पर्णाशनी,
पाणी केवळ चातकास, विवरीं उंदीर रात्रंदिनीं,
धूलीन खर माखिला, बक तसा, ध्यानस्थ राहे सदा,
यांना मोक्ष नसे, तपश्चरण कीं ज्ञानाविणें तें वृथा.

विवरण-तपश्चरणाला ज्ञानाची जोड नसली तर तें कसें व्यर्थ होय हें येथें दाखविलें आहे. मीन-मासा जलांत राहतो, फणी-साप पवन-वारा

पिऊन असतो, मंडा पणझिनी-झाडपाला खाऊन राहतो, चांतकाला नुसतें पाणी हवें असतें, उंदीर विवरांत-बिळांत राहतो, खर-गाढव धूलानें माखलेला असतो, बक-बगळा ध्यानस्थ-एकाग्र बसलेला असतो. साऱ्यांची वृत्ती तपस्व्यासारखी दिसते; परंतु बर्म जाणणारा त्यांची किंमत जाणून असतो. ज्ञानावांचून तपश्चरणाला दांभिकत्वाचा कलंक लागतो हा भावार्थ. अलंकार-येथें अर्थांतरन्यास अलंकार झाला आहे. जेव्हां प्रकृत सामान्य अर्थाचें समर्थन अपकृत विशेष अर्थानें केलेलें असतें अथवा जेव्हां प्रकृत विशेष अर्थाचें समर्थन अपकृत सामान्य अर्थानें केलेलें असतें तेव्हां अर्थांतरन्यास होतो.

१९

पृथ्वी विस्तृत केवढी ! जलनिधी तो राहिला वेष्टुनी,
तो अब्धी घटजोदरीं, घटज तो खद्योत व्योमांगणीं,
तें आकाश अनंत ! विष्णुचरणीं अत्यल्पता पावलें,
ऐसा व्यापक ईश तो तव हृदीं, वंदूं तुझीं पावलें.

विवरण-केवढी मोठी पृथ्वी परंतु सिंधु तिला वेडा देऊन आहे, तोही अगस्ति मुनीनें उदरांत ठेविला, तोही आकाशांत काजव्याप्रमाणें तारा होऊन आहे. (अगस्तीचा तारा दक्षिण गोलार्धात आहे. संध्याकाळीं दक्षिणेकडे दिसत असतो.) त्या अफाट आकाशालाही श्रीविष्णूच्या चरणानें क्षुद्रत्व आणिलें, त्याच्या एका पावलालाही पुरलें नाहीं अशा व्यापक प्रभूला तूं हृदयांत ठेविलें आहेस तेव्हां हे साधो ! मी तुझे वंदन करितों हा भावार्थ आहे. अलंकार-लोकप्रसिद्ध जीं मोठीं आधार व आधेय आहेत तीं लहान आहेत आणि वास्तविक लहान आहेत तीं मोठीं असें वर्णन आहे ह्मणून येथें अधिक अलंकार मानावा. किंवा यास सार अलंकारही ह्मणतां येईल पूर्वी आलेल्या वस्तूपेक्षां मागाहून येणाऱ्या वस्तूचें क्रमाक्रमानें गुणाध्यक्ष्य वर्णन शेवटीं गुणाची परमावधि झाली असें जेथें वर्णन असतें तेथें सारनामक अलंकार होतो.

२० ✓

केली दुष्कृति घोरही, न करुणा सद्दार्मिकां ठेविली,
मातेचा वध, मद्यपान, अथवा शुद्धा वधू टाकिली;
वेदाला जरि निंदिले जनवधीं अन्याय केले जरी,
लक्ष्मीचा सहवास पाहुनि घरीं, पापे पळालीं दुरीं.

विवरण-धनिकांचीं पापे झांकलीं जाऊन तो, केवळ लक्ष्मी सहवा-
साच्या जोरावर कसा लोकादरास पात्र होतो हे येथे वर्णिले आहे. वर्णनांत
हे विशेष आहे कीं, विष्णूच्या दशावतारास उद्देशून क्रिया सांगितल्या आहेत.
अलंकार-पाप संचयाची सामग्री विपुल असतांही पापे पळालीं, कार्य
निष्पत्ति झाली नाही असें वर्णन आहे ह्मणून येथे विशेषोक्ति अलंकार होतो.
सुप्रसिद्ध कारणांची सामग्री पुष्कळ असूनही कार्य उत्पन्न होत नाही असें
जेथे वर्णन असते तेथे विशेषोक्ति अलंकार होतो.

२१

हा डावा कर शत्रुशीर्ष धरितो, घोड्यासही ओढितो,
तैशी ढाल धनुष्यही धरुनिया शुद्धांगणीं हिंडतो;
चोरी द्यूत न हा करी, न शपथा वाहे कधींही मुळीं,
दानाला नच योग्य, त्यास विधीनें शिक्षा दिली चांगली.

विवरण-पहिल्या तीन चरणांत डाव्या हाताची प्रौढी सांगितलेली
ऐकून उजव्या हाताचे महत्व जाणणारा चवथ्या चरणांत खुबीदार उत्तर
देतो. अर्थ स्पष्टच आहे. शब्दार्थ शत्रुशीर्ष-शत्रूंचे डोकें. द्यूत-जुगार.
विधीनें-ब्रह्मदेवानें. अलंकार-येथे विशेषोक्ति अलंकार आहे. (श्लोक २०
पहा)

२२

आहे धैर समस्त याचकजनीं वा ! ब्रह्मदेवा तुझे,
राजे विक्रम, शालिवाहन, तसे श्रीमुंजभोजादि जे

औदार्यं श्रुत, त्यांस देउनि तुवां अल्पायुता भूतलीं,
मार्कंडी-ध्रुव-लोमशप्रभृतिंला आयुष्यवृद्धी दिली.

विचरण-कोणी याचक ब्रह्मदेवास ह्मणतो, वा ब्रह्मदेवा ! विक्रम, शालिवाहन, मुंज, भोज अशा औदार्यशील राजांस अल्पायु करून मार्कंडेय, ध्रुव, लोमश अशांस दीर्घायुषी केलेंस त्याअर्थी आह्मा याचक वर्गावर तुझा रोष ह्मणावयाचा, आमच्या ठायीं तुझें वैर समजावयाचें नव्हे कां ? अलंकार-येथें अर्थांतरन्यास अलंकार आहे. (श्लोक १८ पहा.)

२३

तूं रक्तानन कोण ? हंस, वससी कोठें ? सरी मानसीं.
आहे काय तिथें ? सुवर्ण-कमलें, पाणी सुधा ती जशी,
तैशीं सुंदर पोवळीं, पसरलीं रत्नें किती त्या स्थळीं !
शिपा नाहित कां ? न हें परिसुनी हांसे बलाकावली.

विचरण-डवक्यापार्शी बगळे वसतां तेथें कोणी हंस आला, त्या लाल तोंडच्या हंसाला पाहून बगळ्यांनीं त्याची विचारपूस केली. हंसानें आपण मानस सरीं-सरोवरीं राहतों असें सांगितल्यावर बगळ्यांनीं तेथें काय काय आहे ह्मणून प्रश्न केला. तेथें सुवर्ण-कमलें आहेत सुधेप्रमाणें गोड पाणी आहे, पोवळीं आहेत कितीतरी रत्नें आहेत, असें सांगितल्यावर गाजर पारखी बगळे ह्मणतात, अहो हंसराज ! तेथें शिपा नाहित ना ? हंसानें नाहीं ह्मणतांच सारे मूर्ख खदखदा हांसले. अलंकार-दृश्य वस्तूचें अदृश्य वस्तुवर्णानें सुबोधत्व साधलें आहे ह्मणून येथें अप्रस्तुत प्रशंसा-अन्योक्ति अलंकार झाला आहे. ही कविता हास्यरसपर आहे.

२४

हुंगोनी तुज चुंबिलें कपिवरें, चाटूनिही चाविलें,
जाणोनी नच योग्यता तुज मण्या ! फेंकूनिही दीधलें,
त्याचा खेद नको, सुरक्षित तुझें जीवित्व तें राहिलें,
अंतर्भाग-निरीक्षणार्थ न तुला फोडोनियां पाहिलें.

विवरण-कोणा वानराच्या हातीं माणिक पडलें असतां त्यानें तें चादून, चावून फेंकून दिलें. ही दुर्दशा खरीच, परंतु कवि ह्मणतो, आंत काय आहे तें पाहण्याकरितां त्या वानरानें तुझें चूर्ण केलें नाहीं अर्थात् तुला जीवंत ठेविलें हेंच भाग्य समज. आणि बा ! माणिका ! त्या दुर्दशेचा खेद मानूं नको. अलंकार-येथें हुंगणें, चाटणें, इत्यादि वानरस्वभावाचें वर्णन आहे ह्मणून स्वभावोक्ति अलंकार मानावा. जेथें बाल, स्त्री, सुग्ध, कातर, भ्रांत इत्यादिकांच्या चमत्कारजनक क्रियेचें अथवा रूपाचें ह्मणजे आसनादि अवयव विन्यासाचें वर्णन वस्तुस्थितीस अनुरूप असें केलेलें असतें तेथें स्वभावोक्ति अलंकार होतो. झालेल्या दुर्दशेचें यथार्थ स्वरूप न झालेल्या दशेच्या वर्णनानें सुबोध केलें आहे ह्मणून येथें अन्योक्ति अथवा अप्रस्तुत प्रशंसा अलंकार झाला आहे. (श्लोक २३ पहा.)

२५

झाली रात्र ह्मणूनि हा न तरणी, संताप दे, ना शशी
दावाग्नी गगनीं ? विलोल चपला स्वच्छांतरिक्षीं कशी ?
हा मन्निश्चय होय, पांथरमणीप्राणानिलास्वादनीं
आली धांवत घोर रात्रि-भुजगी, तन्मस्तकीं हा मणी.

विवरण-कोणी विरहिणी चंद्रास बघून उन्मादावस्थेंत आली असतां त्यावर उत्प्रेक्षा करिते. रात्र झाली आहे त्याअर्थी हा सूर्य (तरणी) नव्हे, संताप देतो ह्मणून शशी-चंद्र नव्हे, दावाग्नि-वणवा आकाशांत नसतो, चकाकणाऱी चपला-बीज स्वच्छांतरिक्षीं-निरभ्र आकाशांत कोठून असणार ? मला वाटते कीं प्रवासी जनांच्या स्त्रियांच्या प्राणवायूचें सेवन करण्याकरितां ही रात्रिरूपी घोर भुजगी-सर्पीण धांवत आली असून हा तिच्या मस्तकावरला दिव्य मणी आहे अलंकार-रात्रीला सर्पीण कल्पिली आहे; ह्मणून ' रात्रि-भुजगी ' या शब्दरचनेनें रूपक अलंकार झाला आहे [श्लोक ७ पहा] सूर्य, चंद्र, दावाग्नि, चपला यांविषयीं शंका दर्शित केली आहे ह्मणून संदेह

नामक अलंकार आहे. दोन किंवा अधिक पदार्थांमध्ये सादृश्य असून त्या पैकीं हा आहे किंवा तो आहे असा कविप्रतिभा निर्मित संशय जेथे उत्पन्न होतो तेथे संदेह नामक अलंकार होतो. ही श्रृंगाररसात्मक कविता आहे.

२६

वेदाध्यायन काल हा नच विधे ! बाहेर राहे उभा,
राहे स्तब्ध बृहस्पते ! जडमते ! हे काय ऐंद्री सभा ?
वीणा संहर नारदा ! स्तुतिकथा रे ! तुंबरा ! आवरीं,
सीतापक्षमशरें हत-प्रभु, नसे लंकेश भानावरी.

विवरण-मदनपीडित झालेल्या रावणाचा सांतेनें तिरस्कार केला असतां तो अस्वस्थावस्थेत पडला आहे असें पाहून त्याचे द्वारपाल बांदिवान देवांस कसें धमकावितात, त्याचें वर्णन येथे आहे. शद्वार्थ विधे-ब्रह्मदेवा, जडमते-मूर्खा, ऐंद्री-इंद्राची, संहर-आटोप, आवरीं-पुरे कर, पक्षम-पापणी, हत-हाणलेला. अलंकार-पक्षम-शरें येथे रूपकालंकार समजावा. (श्लोक ७ वा पहा.) ही कविता श्रृंगाररसपर आहे.

२७

मानी व्याकरणज्ञ तातसम, तो तर्कज्ञ बंधूपरी,
मीमांसा-निपुणा सुदुर्बल गणी, धिःकार त्याचा करी,
चांडालापरि वैदिका, सुकविता, सोडोनि जाई दुरी,
काव्यालंकरणज्ञ मात्र रुब्रला, त्यातें वरी सुंदरी.

विवरण-कविता वधू वैद्याकरणास पित्यासमान मानते, तर्कज्ञानास बंधूप्रमाणें मानते, मीमांसकास दुर्बल समजून त्याचा धिःकार करिते, वैदिकास तर चांडालाप्रमाणें लेखून त्यापासून दूर राहते; काव्यालंकार जाणणारा मात्र तिला आवडतो, त्याला पति ह्मणून ती सुंदरी वरते.

२८

कां हा स्वेद असा प्रिये ? प्रियकरां ! त्वन्नेत्रवन्हीमुळें,
 देहीं कंप फिमर्थ हा शशिमुखी ? भोग्रींद्रभीतीमुळें;
 कां रोमांच अमूप देवि ? भगवन् ! हे जान्हवी-शीकर,
 गौरी प्रेमळ-भावं-गोपन-परा तूह्यांस रक्षो चिर.

विवरण-हा गौरीहर संवाद गोंड आहे. पार्वतीनें शंकराच्या प्रश्नांस खुबीदार उत्तरे देऊन त्याच्यापासून आपल्या प्रीतियुक्त वृत्ति लपविल्याचें वर्णन यांत आहे. शब्दार्थ स्वेद-घर्म, त्वन्नेत्रवन्हीमुळें-तुझ्या नेत्रांनीमुळें शशिमुखी-चंद्रानने, भोग्रींद्रभीतीमुळें-महासर्पाच्या भीतीमुळें, अमूप-पुष्कळ जान्हवीशीकर-गंगाजलतुषार, गोपन-लपविणें, चिर-सर्वदा. अलंकार-इतराच्या शंकेरतव सत्यार्थाचा निषेध केलेला असतो तेथें छेकापन्हति अलंकार होतो. शंकराच्या शंकाचें उत्तर देतांना सप्रणय लपविला आहे ह्मणून येथें छेकापन्हति अलंकार समजावा. आशीर्वादात्मक कविता आहे, तेव्हां आशी अलंकारही मानावा.

२९

ज्यानें राज्य तृणापरी त्यजियलें, जो वश्य तातोक्तिला,
 जो पाथेयधनुष्य घेउनि करीं रानीं वनीं हिंडला;
 धेतां हातिं गिरीशचाप सहजीं जो भग्न त्यातें करी,
 जो लंकेश वधी, करो अवन तो श्रीरामनामा हरी.

विवरण-हें श्रीरामचंद्राच्या गुणाचें वर्णन आहे. शब्दार्थ पाथेय-शिदोरी [धनुष्य हीच ज्याची शिदोरी] गिरीशचाप-शिवधनुष्य, भग्न-चूर्ण लंकेश-रावण, अवन-रक्षण. अलंकार-येथें आशी अलंकार मानावा. जेथें अभिष्टवस्तुप्राप्ति होवो असें आशीर्वादात्मक वर्णन असतें तेथें आशीनामक अलंकार होतो.

३०

मीमांसा नच पाहिली, उपनिषद्वाणी न वा ऐकिली,
श्रीमत्शांकर भाष्य, साधनयुता गीता न अभ्यासिली;
ज्यांना ज्ञानबलें मिळे सफलता सिद्धांतशास्त्रामधीं,
भट्टाचार्यपदीं, असे मिरविती निर्लज्ज ते मंदधो.

विवरण-अंगी विद्वत्ता नसतांना, जे लोक भट्टाचार्य पदवी मिर-
वितात, त्यांच्यावर यथें कोरडा उडविला आहे. जैमिनी हा व्यासाचा
शिष्य असून त्यानें रचलेला पूर्व मीमांसा नामक शास्त्रग्रंथ ज्यांनीं
पाहिला नाही, उपनिषद्वाणी (वेदाचें रहस्य) व श्रीमत् आद्य
शंकराचार्य यांनीं अद्वैतमतावरं लिहिलेला शांकरभाष्य नामक ग्रंथ व
श्रीमत्भगवद्गीतेचा ज्यांनीं अभ्यास केला नाही अशा प्रकारचे लोक
आपणास भट्टाचार्य ह्मणवितात. (भट्टाचार्य ही एक तत्वज्ञानाची पदवी आहे.)

३१

पुष्पांनीं भरिते न भांग, वंदनीं शोभा न ही आणिते,
ही दुःखाकुल होउनी, न वचनीं क्रीडाशुकाशीं वदे;
उल्लासीं न धरी रती, न वदते सोत्कंठ आलीजनीं,
म्लाना चंपकमालिकेपरि गमे मेनात्मजा वर्तनीं.

विवरण-ह्या श्लोकांत पार्वतीच्या विरहावस्थेचें वर्णन आहे. मेना-
त्मजा मेनेची कन्या (पार्वतीचें मूळचें नांव सती.) ही दक्षाची मुलगी.
दक्षानें एकदां यज्ञ केला असतां, तें दक्षानें सतीचा अपमान केला.
तेव्हां सतीनें स्वकीय योगाम्नि चेतवून त्यांत तीनें त्याग केला. नंतर ही
हिमालय पर्वताच्या उदरीं आली. ह्मणून हिचें नांव पार्वती. शब्दार्थ.
क्रीडाशुक-मनोरंजनाकरितां पाळलेला पोपट. आलीजनी-सखीजनांत.
चंपकमालिका-चांपाची माळ. अलंकार-यांत उपमा अलंकार आहे.

दोन वस्तूंचें साम्यसाधर्म्य जेथें वर्णिलें असतें, तेथें हा अलंकार होतो. ह्याचे अनेक प्रकार आहेत. उत्प्रेक्षा, संदेह, भ्रांतिमान्, अपन्हृति, रूपक, रूपकातिशयोक्ति, अनन्वय, व्यतिरेक, निदर्शना इत्यादि अलंकार वस्तुतः उपमा अलंकाराचेंच प्रकार होत. ह्याशिवाय पूर्णोपमा, लुप्तोपमा, अतिचतुस्रूपमा, वाच्योपमा, खालोपमा हे ह्या अलंकाराचे खाणखी भेद आहेत. हा अलंकार सर्व अलंकाराचा जीवात्मा मानला आहे.

३२

सेवूनी पद घंदिले नगगणीं लोकत्रयी-चक्षुला,
राहून क्षणमात्र त्यास गिळिलें, कळोळ तो जाहला,
तारे हिंडति, काजवे चमकती, आंधार आला पुढें,
तेथीं ओरडती हिडीस घुबडीं, नाना तऱ्हा ही घडे.

विवरण-ही एक अन्योक्ति आहे. ग्रहणकारां राहून सूर्याचा प्रास केला असतां काय चमत्कार होतात, त्याचें यांत वर्णन आहे. शब्दार्थ लोकत्रयी-चक्षु-सूर्य. अलंकार-येथें अन्योक्ति अलंकार आहे. (श्लोक ८-१०-१४-१५ पहा.)

३३

उष्णश्वास न टाकिते, न अझुनी गालाघरी पांडुता,
होतो दृष्टपदार्थबोध तुजला भ्रांतीविणें सर्वथा;
गे ! निर्वाध कुलांगना व्रत तुझें पाहून वाटे मला,
कीं नंदात्मजवेणुनाद, सरले ! कर्णी न तूं पेकिला.

विवरण-ह्यांत कोणीएक गोपीस ह्मणतो-हे सरले ! कृष्णाचा वेणूचा नाद तुझ्या कानावर न पडल्यामुळें तूं अझून स्थीरवृत्ति आहेस. नाहीं तर तुझी वृत्ति चलविचल होती. शब्दार्थ पांडुता-फिकेपणा.

निर्बाध-सुरळीतपणें, नंदात्मज-कृष्ण, अलंकार-यांत अनुमान अलंकार आहे. जेथे साधनावरून साध्याचें ज्ञान अनुमति तर्कानें होते तेथे हा अलंकार होतो.

३४

आनंदे रमला प्रफुल्लकमली, केलें मधुप्राशन,
केलें स्वस्थ मने मृणालविवरीं जोत्तुमेमधें रंजन;
स्वेच्छे नृत्य करी प्रमत्त करिच्या गंडस्थलाच्यावरी,
तो हा भृंगयुवा करीरविटपीं आला कशाला तरी !

विवरण-ज्या भ्रमर युव्यानें मकरंदपान केलें, कमलगर्भांत चांदण्या रात्रीं घालविल्या, हत्तीच्या गंडस्थलाचा मद सेवन केला. तो या कारवीच्या झाडावर कशाला आला आहे. याला येथें काय मिळणार ? वसंतकाळीं-कारवीच्या झाडाला पालवी येत नाहीं, ही गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे. ही एक भ्रमरान्योक्ति आहे. अलंकार-येथें विषाद मानला आहे झणून यांत विषादन अलंकार आहे. हा अलंकाराचा समावेश विषम अलंकारांत होतो. [श्लोक ११ वा पहा.] शब्दार्थ मृणालविवर-कमलगर्भ. जोत्ता-चांदणी रात्र. करीर विटप-कारवीचें झाड.

३५

आहे भूषण वैभवीं सुजनता, शूरास वाक्संयम,
ज्ञानाला शम हे, श्रुतीस विनय, द्रव्यास दानव्यय;
अक्रोधत्व तपीं, क्षमा प्रभुपर्दी, धर्मास निर्व्याजता,
आहे भूषण सर्व भूषणगणीं, ती एक सच्छीलता.

विवरण-भर्तृहरी नीतिशतकांतील हा श्लोक आहे. ऐश्वर्याचें भूषण सौजन्य, ज्ञानाचें भूषण शांति, श्रुतीचें [विद्येचें] भूषण नम्रता, द्रव्याचें भूषण दान करणें, तपाचें भूषण क्रोध नसणें, सामर्थ्यावानाचें भूषण क्षमा

दोन वस्तूंचें साम्यसाधर्म्य जेथें वर्णिलें असतें, तेथें हा अलंकार होतो. ह्याचे अनेक प्रकार आहेत. उत्प्रेक्षा, संदेह, भ्रांतिमान्, अपन्हुति, रूपक, रूपकातिशयोक्ति, अनन्वय, व्यतिरेक, निदर्शना इत्यादि अलंकार वस्तुतः उपमा अलंकाराचेंच प्रकार होत. ह्याशिवाय पूर्णोपमा, लुप्तोपमा, प्रतिवस्तूपमा, वाक्योपमा, मालोपमा हे ह्या अलंकाराचे आणखी भेद आहेत. हा अलंकार सर्व अलंकाराचा जीवात्मा मानला आहे.

३२

सेवूनी पद वंदिले नगगणीं लोकत्रयी-चक्षुला,
राहून क्षणमात्र त्यास गिलिलें, कळोळ तो जाहला,
तारे हिंडति, काजवे चमकती, आंधार आला पुढें,
तैशीं ओरडती हिडीस घुबडीं, नाना तन्हा ही घडे.

त्रिवरण-ही एक अन्योक्ति आहे. ग्रहणकारां राहून सूर्याचा आस केला असतां काय चमत्कार होतात, त्याचें यांत वर्णन आहे. शब्दार्थ लोकत्रयी-चक्षू-सूर्य. अलंकार-येथें अन्योक्ति अलंकार आहे. (श्लोक ८-१८-१४-१५ पहा.)

३३

उष्णश्वास न टाकिते, न अश्रुनी गालाघरी पांडुता,
होतो दृष्टपदार्थबोध तुजला भ्रांतीविणें सर्वथा;
गे ! निर्वाध कुलांगना व्रत तुझें पाहून वाटे मला,
कीं नंदात्मजवेणुनाद, सरले ! कर्णी न तूं ऐकिला.

त्रिवरण-ह्यांत कोणीएक गोपीस ह्मणतो-हे सरले ! कृष्णाचा वेणूचा नाद तुझ्या कानावर न पडल्यामुळें तूं अज्ञान स्थिरवृत्ति आहेस. नाही तर तुझी वृत्ति चलबिचल होती. शब्दार्थ पांडुता-फिकेपणा.

निर्बाध-सुरळीतपणें, नंदात्मज-कृष्ण, अलंकार-यांत अनुमान अलंकार आहे. जेथे साधनावरून साध्याचें ज्ञान अनुमति तर्कानें होते तेथें हा अलंकार होतो.

३४

आनंदें रमला प्रफुल्लकमलीं, केलें मधुप्राशन,
केलें स्वस्थ मनें मृणालविवरीं जोत्तुमर्थें रंजन;
स्वेच्छे नृत्य करी प्रमत्त करिच्या गंडस्थलाच्याघरीं,
तो हा भृंगयुवा करीरविटर्पीं आला कशाला तरी !

विवरण-ज्या भ्रमर युव्यानें मकरंदपान केलें, कमलगर्भांत चांदण्या रात्रीं पालविल्या, हत्तीच्या गंडस्थलाचा मद सेवन केला. तो या कार-
वीच्या झाडावर कशाला आला आहे. याला येथें काय मिळणार ?
नसंतकाळीं कारवीच्या झाडाला पालवी येत नाही, ही गोष्ट सुप्रसिद्धच
आहे. ही एक भ्रमरान्योक्ति आहे. अलंकार-येथें विषाद मानला
आहे म्हणून यांत विषादन अलंकार आहे. त्या अलंकाराचा समावेश
विषम अलंकारांत होतो. [श्लोक ११ वा पहा.] शब्दार्थ मृणालविवर-
कमलगर्भ. जोत्ता-चांदणी रात्र. करीर विटप-कारवीचें झाड.

३५

आहे भूषण वैभवीं सुजनता, शूरास वाक्संयम,
ज्ञानाला शम हें, श्रुतीस विनय, द्रव्यास दानव्यय;
अक्रोधत्व तर्पीं, क्षमा प्रभुपर्दीं, धर्मास निर्व्याजता,
आहे भूषण सर्व भूषणगर्णीं, ती एक सच्छीलता.

विवरण-भर्तृहरी नीतिशतकांतील हा श्लोक आहे. ऐश्वर्याचें भूषण
सौजन्य, ज्ञानाचें भूषण शांति, श्रुतीचें [विद्येचें] भूषण नम्रता, द्रव्याचें
भूषण दान करणें, तपाचें भूषण क्रोध नसणें, सामर्थ्यावानाचें भूषण क्षमा

करणे, धर्माचे भूषण निष्कपटीपणा, ह्याप्रमाणे हीं भूषणे आहेत. परंतु ह्या भूषणसमुदायांत सच्छीलता (उत्तम स्वभाव) हे मुख्य भूषण आहे. अलंकार-यांत दीपक अलंकार आहे. जेव्हां प्रकृत व अपकृत यांच्या ठायी असणारा साधारण धर्म एकदांच कथन केलेला असतो तेव्हां हा अलंकार होतो. याचे शुद्धदीपक, आवृत्तिदीपक, मालादीपक व कारकदीपक असे चार प्रकार आहेत.

३६

झाली मंद पिनाकपाणिपरशूधारा स्ववक्षस्वली,
तैशी कुंठित दंतिदंतमुसलें संचूर्णता पावली;
मद्भक्षस्थल ते नृसिंहनखरीं विध्वंस पावे क्षणीं,
तस्मात् श्रेष्ठ, जगांत दैवबल, जें वज्रत्व देते क्षणीं.

विवरण-ही हिरण्यकशिपूची देवावदलची पञ्चासापपर उक्ती आहे. हा कश्यप ऋषींचा पुत्र. तुला कशापासूनही मृत्यू येणार नाही असा ब्रह्मदेवाने ह्यास वर दिला होता. शेवटीं नृसिंहावतारांत याचा वध केला. शब्दार्थ पिनाकपाणिपरशूधारा-शंकराची परशुधारा. दंतिदंतमुसलें-हत्तीच्या दातांसारखीं मुसलें. नखरीं-नखांनीं वज्रत्व देते तृणीं-गवताच्या ठिकाणीं वज्रत्व [अति कठिण घातुक शस्त्र.] अलंकार-यांत अर्थांतरन्यास अलंकार आहे. [श्लोक १८-२२ पहा.]

३७

जिब्हा साधुस एक, दोन फणिला, त्या चार ब्रह्मास कीं,
षड् जिब्हा मयुरासनास असती; त्या सात शुक्ष्मामुखीं;
जिब्हा त्या दश रावणास असती, शेषा सहस्रद्वय,
जिब्हासंघ असंख्य तो खलमुखीं, जो कीं महादुर्जय.

विवरण-ह्यांत दुर्जनांचे वर्णन आहे. सज्जनाला एकच जिब्हा असते.

सर्पाळा दोन, ब्रह्मदेवाळा चार, मयुरासन ह्यणजे कार्तिकेय यास सहा, शुक्लामुख ह्यणजे अमी यास सात, रावणास दहा, शेषास दोन हजार, आणि दुर्जनास मात्र असंख्य जिव्हा असतात. अलंकार-यांत व्यतिरेक अलंकार आहे. उपमानापेक्षां उपमेयांचेच आधिक्य जेथे वर्णिले असते तेथे हा अलंकार होतो. हे आधिक्य दोन प्रकारांनी दाखविता येते. एक उपमेयाच्या उत्कर्षाने व दुसरे उपमानाच्या अपकर्षाने.

३८

रे ! रे ! चातक आण वा ! स्वमननीं वाणी मदीया निकी,
व्योमीं मेघ अनंत ते, परि नसे त्यांची कृती सारखी;
कोणी शांतविती धरा जलभरें, कोणी घुथा ओरडे,
वायां कां करितोस दीन बदनें यांचा समस्तापुढे.

विवरण- वा ! चातका ! आकाशांत किती तरी मेघ फिरतात. परंतु ते सर्व सारखे नसतात. कित्येक मेघ पृथ्वीस शांत करितात, कित्येक नुसते ओरडतात. मग सगळ्यांच्यापुढे विनाकारण यांचा (याचना) कां करतोस ? अलंकार - यांत अप्रस्तुतप्रशंसा अन्योक्ति अलंकार आहे. [श्लोक २३ पहा]

३९

मैनाकादिक शैल वासधभये कुंभोद्भवा ! कांपती,
हे आक्रंदति मेघ, वाडवमुखीं ज्वाळा निघूं लागती;
लक्ष्मीबाहुविमुक्तनिद्रित हरी झाला बहू घाबरा,
दे ! दे ! सोडुनि सागरास घटजा ! हा कोप नोहे घरा !

विवरण- मित्रावरुणांनीं आपले तेज कुंभांत सोडिले होते. त्यांपासून भगस्य ऋषि उत्तम झाला. हा महातपस्वी होता. यास घटज, कुंभोद्भव, अर्शा नावे आहेत. कित्येक असुर समुद्रांत गुप्त राहून देवादिकांस पीडा

देत. त्यांचा नाश करण्याकरितां यानें समुद्राचें प्राशन केलें. त्या वेळीं जी त्रेधा उजाली तीचें वर्णन यांत आहे. पूर्वी इंद्रानें सर्व पर्वतांचें पंखे छेदिलें त्या वेळीं समुद्रांत गुप्त राहिलेले मैनाकादिक शैल (पर्वत) वासव भयें (इंद्राच्या भीतीनें) कांपत आहेत, मेघ ओरडत आहेत, वडवा-नळाच्या मुखांतून ज्वाला निघत आहेत. लक्ष्मीच्या बाहुपाशांतून मुक्त होऊन निद्रावश झालेला विष्णु घाबरा झाला आहे. तेव्हां घटजा ! सागरास सोडून दे. त्या वेळीं हा राग चांगला नाही. अलंकार-तेथें काव्यलिङ्ग अलंकार आहे. [श्लोक २ पहा.]

४०

बीजे अंकुरलीं, लता पसरल्या, विस्तारल्या वल्लुरी,
कंदस्फोट घडे, प्रमोद भरला, धारा गळे भूवरी,
केलें पातक कोणतें न कळतें, बा ! चातका ! दुर्बळा;
त्वच्चंचूपुट तें रितें, घन जरी सर्व स्थळीं वर्षला.

विचरण-ही एक चातकावर अन्योक्ति आहे. बीजाला अंकुर फुटले; जिकडेतिकडे लता पसरल्या; वेळींचा विस्तार झाला; कंद फुटले, सर्व स्थळीं आनंद भरला; पावसाच्या सरावर सरी खाली पडूं लागल्या. भशा या आनंददायक पर्जन्य कालांत बा ! चातका ! तुझीच तेवढी चोंच रिकामी कशी ? चातका ! असें तूं कोणतें पाप केलें आहे ? अलंकार-येथें अप्रस्तुत प्रशंसा अलंकार आहे. [श्लोक २३ पहा.]

४१

ते पृथ्वीपति धन्य ! यत्पदयुगीं शश्रू शिरें अर्पिती,
झालें ब्रह्म जयास गोचर हृदीं धन्यत्व त्यांचें किती;
कांतानेत्रकटाक्षपात तरुणां धन्यत्व देती झणीं,
दासूनी ऋषि वाग्मिळास रसिकां ते धन्य झाले जनीं.

विवरण-राजे, ब्रह्मज्ञ, तरुण, आणि कवि ह्यांचे धनत्व यांत वर्णिले आहे. शब्दार्थ अल्पदयुर्गी-ज्याच्या पायापाशी. गोचर-जाणणे.

४२

झाला भूपतिराज नीतिपर तो आश्चर्य तें कायसे,
होतां ब्राह्मण वेदशास्त्ररत तो आश्चर्य तेंही नसे,
वेश्या सुंदररूपयौवनवती होईल साध्वी जरी,
पापी सोडिल पापकर्म अपुले आश्चर्य तें भूवरी.

विवरण-आपले दुर्गुण दुर्जन टाकील तर तें मात्र आश्चर्य होय असें येथें सोदाहरण दाखविले आहे. अर्थ सुबोध आहे.

४३

होतो जन्मविनाश नित्य मरणीं, येते जरा यौवनीं,
तोषग्रस धनामुळे, शम पळे प्रौढांगनालिंगनीं,
मात्सर्ये गुण, भूप दुर्जनभये, सर्पामुळे कानन,
अस्थैर्ये विपदाविनाश, जगतीं अस्तत्व हें कारण.

विवरण-जन्मलेल्या प्राण्यास मरणाची भीति, यौवनावस्थेला वार्ध-क्याची भीति, संतोषवृत्तीला धनाची भीति, तपाला स्त्रीसंगाची भीति, गुणाला मात्सराची भीति, राजाला दुर्जनाची भीति अरण्यवासाला सर्पाची भीति आणि अस्थिरतेनें विपत्ति नाहीशा होतात. सारांश सर्व विषय अन्य विषयांनीं आसले जाऊन नाश पावतात शब्दार्थ जन्मविनाश-जन्माचा नाश तोषग्रस-संतोषाचा आस करणे. शम-तप. कानन-अरण्य. अस्थैर्ये-अस्थिरतेनें विपदाविनाश-विपत्तीचा नाश. अस्तत्व-नाहासें होणे नाश होणे.

४४

एकांतीं गगनीं विहंग रमती त्यांना घडे आपदा,
मासे राहति सागरीं वरिति ते बंध्रास दुःखास्पदा;

राहो गुप्तनिवास नित्य करुनी कोणीहि कोण्या गुणें,
आहे काल उभा तयास वदनीं ग्रासावया-कारणें.

विवरण-या श्लोकांत काळाची अगाधशक्ति वर्णन केली आहे.
शब्दार्थ विहंग-पक्षी. आपदा-दुःख. बंधास-बंधनास. गुप्तनिवास-दहून
बसलेल्या जागेत रहाणे. ग्रास करणे-खाणे.

४५

काकप्रीति न पंकजीं, न रमती कूपोदकीं हंस ते,
कुस्त्री सज्जनसंगतीं न रमते, साध्वी न नीचीं रते;
मूर्खप्रेम न पंडितीं, न रमतो सिंहासनीं दास तो,
जो ज्याचा प्रकृतिस्वभाव ठरला, त्या तो कसा टाकितो ?

विवरण:- काकळ्याला कमळाचा, हंसाला कूपोदकाचा, कुस्त्रीला
सज्जनाचा, साध्वीला नीचांचा, मूर्खाला पंडिताचा, आणि दासाला
[सेवकाला] सिंहासनारोहणाचा, अनादर वाटतो. ठीकच आहे. हा ज्याचा
त्याचा प्रकृति स्वभाव आहे. अलंकार-यांत अर्थांतरन्यास अलंकार आहे.
(श्लोक १८-२२-३६ पहा.)

४६

आहे सज्जन तो वृथा अमृत तें, ना क्ष्वेड जो दुर्जन,
दात्याच्यापुढतीं वृथा सुरतरु, भिक्षूपुढें तें तृण;
कर्पूरंजन तें कशास नयनीं? जो दृक्पथीं ही प्रिया,
हा संसार अपार जो पसरला, तो गारुडी कासया ?

विवरण:- महनीय पदार्थांच्या किंवा महनीय दोषांच्या अभावीं
केलेले गुणप्रदर्शन ह्यांत व्यक्त केले आहे. सत्संग असल्यावर अमृत कशाला ?
दुर्जनापुढें त्रिषाची काय मातवरी ? दाता असल्यावर कल्पवृक्षाची काय

गरज ? याचकांपुढें गवताची काय किंमत ? डोळ्यांला शांत करणारी ही सुंदरी असतांना कापराच्या अंजनाची आवश्यकता काय ? हा संसारच जर अनेक चमत्कर्तींनी भरला, आहे तर गारुड्याच्या खेळाची काय गोडी ? शब्दार्थ क्षेड-विष भिक्षु-भीक मार्गणारा. अलंकार यांत गुणदोषाची आवडनिवड केली आहे ह्मणून हा परिसंख्या अलंकार मानावा. (श्लोक ६ वा पहा.)

४७

सारे कूप अधोमुखी, नववधूऐशा नद्या दुर्बळा,
कळोळीं बककाकहंसनिकरीं कासार हेलावला;
ऐशी कीटकजंतुमिश्र सलिलें सारुनि सारीं दुरी,
मानी चातक इंद्रदेवचरणीं याची घनांबू घरी.

विवरण:- चातकाच्या दीव्यजलपानावर ही एक उत्कृष्ट उत्प्रेक्षा आहे. शब्दार्थ अधोमुखी-खोल असलेले. नववधूऐशा-अल्लड वायकाप्रमाणें कळोळ-लाटा. निकरीं-समूहानें. कासार-सरोवर सलिलें-पाणी याची-याचना करी. घनांबु-मेघोदक. अलंकार यांत उत्प्रेक्षा अलंकार आहे. [श्लोक ९ पहा.]

४८

मायाब्रह्मचि विश्व बोलति परी संभाव्य आहे कसे ?
संसारस्थितिसत्यता परिसुनी चित्तांत येतें हंसें !
अर्थीं ब्रह्म नपुंसकांत गणिलें, मिथ्याच माया वशा,
मायाब्रह्मसमागमीं जनि जगा वाणी असे ही मृषा.

विवरण:- हा श्लोक प्रसिद्ध कवि त्रिठोबा आण्णा दत्तरदार यांच्या ग्रंथांतील आहे. माया आणि ब्रह्म या दांपत्य पासून संसाराची उत्पत्ति आहे असें वेदांती ह्मणतात, परंतु हें संभवनीय तरी आहे काय ? संसार खरा

मानणारांचे तर हंसूच येते. ब्रह्म हें नपूसक असून त्याची स्त्री माया ही वांझोटी आहे. मग यांच्या समागमानें संसारस्थिति [जगदुत्पत्ति] होणें हें ह्मणणें खोटें आहे. शब्दार्थ वशा-वांझ स्त्री, जनि-उत्पत्ति, मृषा-खोटी. अलंकार:- यांत विरोध किंवा विरोधाभास हा अलंकार आहे वास्तविक विरोध नसूनही विरोध आहे असें जेथें वर्णन असतें तेथें हा अलंकार होतो.

४९

पृष्ठीं भूरि भरास वाहसि खरा, कुम्रास हा आननीं,
जा राजाश्वगृहीं तिथें सुख किती, राही चणे भक्षुनो,
तेथें पुच्छपशूस अश्व गणिती राजाश्वशालापती,
तद्विश्वास नृपा असूनि, इतरीं आहे तटस्था मती.

विवरण:- गाढवाचें उदाहरण घेऊन पर्यायानें राजव्यवस्थेची थट्टा यांत उडविली आहे. गाढवा ! पाठीवर ओझीं वाहून कुम्रास कां खातोस ? राजाच्या घोडशाळेंत जाऊन चणे खा. तेथील अधिकारी शेंपूट असलेल्या पशूस घोडा समजतात. आणि त्या अधिकाऱ्यावर राजाचा विश्वास आहे. व राजदरवारचे इतर लोक तटस्थ असतात. शब्दार्थ भूरी-पुष्कळ, भर-ओझे.

५०

धूळी अग्निरजापरी पथतलीं झाली निदाघामुळें,
आकाश प्रखरांशुनें, मृगजलें दिक्चक्र हें व्यापिलें;
विश्रांतीस्तव सर्व पांथ वरिती ते सांद्र वृक्षाश्रयें,
हस्ती क्रीडति त्यामुळें उसळलीं सर्वत्र तोयाशयें.

विवरण:- यांत ग्रीष्म काळाचें वर्णन आहे. रस्त्यांतली धूळ विस्त-
वाच्या ठिणग्याप्रमाणे झाली आहे. आकाश प्रखर किरणांनीं आणि दिक्चक्र
[दिशा] मृगजलांनीं व्यापिलें आहे. विश्रांतीकरितां प्रवासी लोक झाडा-
खालीं निसावा घेत आहेत. हत्तीच्या जलक्रीडेनें पाण्याचे डोह उसळत

आहेत. शब्दार्थ निंदाच-उन्हाळा. साद्रवृक्षाश्रय=झाडाची वाट साचली. तोयाशय-पाण्याचे डोह अलंकार यांत उदात्तालंकार आहे. निसर्गाचे भव्य देखावे, ह्यणजे आकाश, समुद्र, नद्या, पर्वत, अरण्ये इत्यादिकांच्या शान स्थितीचे वर्णन, पंचमहाभूतांच्या क्षोभांचे वर्णन करावयाला किंवा एकावयाला अंतःकरणाची जी वृत्ति होते, तिला उदात्तालंकार ह्यणतात. शिवाम हा उदात्तरसदां आहे.

५१

गंगाप्रणयनटीं करुनि सुजनीं साक्षी उमा शंभुला,
प्राणस्थान तनु अमूल्य निधि हा त्वहसन्निधीं ठेविला;
आले ते जन तो निधीं फिरुनिया मागाघयाकारणें,
केले विन्मुख त्यांस तूं शिवपुरी ! धिग् धिग् तुझे धिग् जिणें

विवरण:- शिवपुरी ह्यणजे श्रीक्षेत्र काशी येथें [गंगेच्या कांठी] प्राण्यास मृत्यू आला असता त्याची संज्ञा होते अशा लोकप्रसिद्धी आहे. हीचा उल्लेख येथें आहे सज्जनांनीं गंगेच्या कांठी शिवपार्वतीला साक्षी ठेऊन प्राणांचे वसतिस्थान जें शरीर [तनु] हीच कोणी मौल्यवान् ठेव (निधि) तुजपार्शी विश्वासुकपणानें ठेविली. ही ठेव परत मागण्याकरितां ते आले असतां ती ठेव तूं त्यांस दिली नाहींस. त्यांना परत लाविलें तेव्हां हें शिवपुरी ! तुला धिक्क र असो. अलंकार यांत व्याजस्तुति अलंकार आहे. स्तुति करण्याच्या मिषानें निंदा केली असतां किंवा निंदा करण्याच्या मिषानें स्तुति केली असतां हा अलंकार होतो. यांत बाहेरून निंदा आहे. परंतु ती स्तुतिच आहे.

५२

मांधाता क्षितिनाथ जो कृतयुगालंकार गेला कुठें ?
जो अंबोधिस सेतुबंधन रघी तो राम आहे कुठें ?

ते स्वर्गस्थ युधिष्ठिरादि नृपती जे नांदले वैभव !
गेली यां नृपतीसर्वे न पृथिवी, येईल तूझ्यासर्वे ?

विवरण- हा सुंदर श्लोक भोज प्रबंधांतील आहे. मुंज राजा प्रसिद्ध भोज राजाचा चुलता. भोज राजाचा वध करण्याकरितां मुंजानें जें मारेकरी पाठविले होते त्यांच्याबरोबर हा श्लोक रचून भोजानें आपल्या चुलत्याकडे पाठविला. शेवटी हा श्लोक वाचून मुंजानें वधकल्पना सोडून दिली.
अलंकार- यांत प्रश्नालंकार आहे. बोलणारा प्रश्न विचारतो परंतु त्याला प्रश्नाचें उत्तर माहित असून त्याजविषयी त्याचा निश्चय अगोदरच झाला असतो. अशा स्थळी हा अलंकार होतो. चवथ्या चरणांत व्याजस्तुतिही मानितां येईल. (श्लोक ५१ पहा.)

५३

मेरू निश्चल, काष्ठ हा सुरतरू, चिंतामणि प्रस्तर,
मार्तंड प्रखरांशु हा, निचय हा क्षागंबुचा सागर;
तैसा सुंदर काम नष्टतनु हा, शीतांशुचा क्षीणता,
स्वेच्छाचार बली, रघूत्तम ! तुझ्याठायीं खरी पूर्णता.

विवरण- ही एका रामभक्ताची उक्ति आहे. मेरू [सुवर्ण पर्वत] अचल, सुरतरू [कलवृक्ष] लाहूड चिंतामणी रत्न, प्रस्तर [दगड] मार्तंड [सूर्य] प्रखर किरणांचा, सागर निचयक्षारांबु [खान्या पाण्याचा सांठा] काम [मदन] ह्यास शंकरानें जाळलें आहे, शीतांशु [चंद्र] क्षीण होणारा, बली राजा हा स्वेच्छाचारी, तेव्हां हे रघुपत ! तूच सर्व गुणांचा अधिष्ठान आहेस. तुझ्याशिवाय माझा कोण उद्धार करणार ? अलंकार- यांत परिसंख्या अलंकार आहे. (श्लोक ६-४६ पहा.)

५४

मानुषीं, वरवंशजन्म, विभवे, दीर्घायु, आरोग्यता,
भक्ती ईशपदीं, सति प्रियतमा, सन्मित्र, सरपुत्रता,

विद्वत्ता, सुजनत्व, इंद्रियजय, प्राचुर्य दानीं धनं,
लोकीं संस्थिति ही त्रयोदश गुणी लाभे न पुण्याविणे.

विवरण-ह्या श्लोकांत श्रेष्ठतर अशा तेरा गुणांचा उल्लेख केला आहे. ह्या गुणांच्या सानिध्यामुळे प्रत्यक्ष इंद्राचें ऐश्वर्यसुद्धां फिकें आहे. मनुष्याचा जन्म, त्यांत उत्तम कुळांतील जन्म, सर्व प्रकारची ऐश्वर्ये, दीर्घायुष्य, आरोग्यता, ईश्वरचरणीं भक्ति, सतीच्या योग्यतेची गृहिणी, सन्मित्रसंग, विनयशाली पुत्र, विद्वत्ता, सौजन्य, इंद्रिय स्वाधीन असणे, धनाचा उपयोग पुष्कळ दानाकडे होणे, अशी ही तेरा प्रकारची चांगली स्थिति पूर्व पुण्या-बांचून मिळत नाही.

५५

गात्रे कंटकयुक्तं सर्वं, विरला छाया, न शांती मनीं,
निर्गंधा कुसुमावली, तव फळे वाया शुभ्राकारणीं;
लोकीं पादप अन्य जे सुखविती देऊनि पुष्पे फळे,
त्यानां व्यर्थ कशास कंटकवले त्वा बाभुळा ! वेष्टिले.

विवरण:- ही बाभुळावर अन्योक्ति आहे. बाभुळा ! तुझ्या सर्व आंगांस कांटे आहेत. छायाही दाट नाही. तुझ्यापासून शांतीचा लवलेशही मिळत नाही तुझीं फळे भुकेच्या वेळींही उपयोगी पडत नाहीत. बरे हें एक असो. जगांत दुसरे जे वृक्ष आहेत ते लांकास फळे व पुष्पे देऊन संतुष्ट करितात त्यांस तूं कुंपण होऊन अडवतोस. याला काय ह्मणावें ?

५६

अब्धीमाजि बुडा, गिरीवरि फिरा, खेळा जयश्री रण,
व्यापारोद्यमि वा कृषींत रत व्हा, सेवा कलाशिक्षण,
हिंडा व्योमपथीं विहंगगतिनै, ह्या अन्य-यत्नाश्रय,
होईना भवितव्यतेविण जगीं कोठेहि भाग्योदय.

विवरण- पाहिजे तर समुद्रात बुडी मारा, पर्वतावर फिरा, युद्धामध्ये शत्रूला जिंकून विजयी व्हा, व्यापार शेतकी वगैरे यांच्यामध्ये कालक्षेप करा, कलाशिक्षण संपादन करा, पक्षाप्रमाणे सर्व आकाश भ्रमण करा, किंवा पाहिजे तो प्रयत्न करा; तथापि जे भवितव्य असेल त्याच्याखेरीज दुसरा भाग्योदयच नाही. [नशिवांत जितकं असेल तितकंच मिळेल] अलंकार- येथे अर्थान्तरन्यास अलंकार आहे. (श्लोक १८-२२-३६-४५-४६).

५७

राजा ! त्वत्कर मेघ दानरत हा दाही दिशा हिडला,
संगे घेउनि रत्नयुक्त चपला, स्वर्णोदकं वर्षला,
याने कीर्तितरंगिणी पसरली, विद्वन्मही शाद्वल-
केली, अर्थिसरे प्रपूर्ण, शमला दारिद्र्य-दावानल.

विवरण- यांत एका औदार्यशाली राजाच्या दानावर रूपक केले आहे हे ! राजा ! हा तुझा दान करणारा हात, हाच कोणी जलपूर्ण मेघ दाही दिशा हिडून आला. तुझ्या हातांतील चंचल रत्नवलये हीच ह्यांतील बीज होय. तुझ्या हस्तमेघाने सुवर्णोदकाचा वर्षाव केल्यामुळे, तुझी कीर्ति हीच कोणी नदी वर्षावाने तुडंब भरली. (कीर्ति सर्वत्र पसरली) तसेच विद्वज्जन रूप पृथ्वी ही हिरवीगार झाली याचकरूप सरोवरेही पूर्ण भरली. आणि दारिद्र्याचा दारिद्र्यवडवानल पार विझून गेला. (याचकांच्या इच्छा पूर्ण झाल्या.) अलंकार यांत रूपक अलंकार आहे. (श्लोक २-७-२६ पहा.) शब्दार्थ तरंगिणी नदी. शाद्वल-हिरवीगार अर्थिसरे-याचकरूप सरोवरे.

५८

आलस्यीं स्थिरता, वृथा चपलता उद्योग तो मानिती,
मौनाला मित भाषणांत गणितो, नम्रत्व मौख्याप्रती,

पात्रापात्रविचारशून्य मतिला औदार्यवृत्ती जनी,
होतां लक्षिम ! तुझी कृपा, नर दिसे जो दुर्गुणी तो गुणी.

विवरण- लक्ष्मीची कृपा ज्यांच्यावर झाली आहे, अशा धनिकांचे लोकांत वाटणारे नसते महत्त्व ह्यांत दाखविले आहे श्रीमतांच्या आळशी स्वभावास धिमेपणा, रिकाम्या उलाढालीस उद्योग, मुखजडपणास मित-भाषणी, मुखपणाला नम्रपणा, पात्रापात्रविचारशून्य वृत्तीला औदार्य, या प्रमाणे त्यांच्या दुर्गुणावर सद्गुणांचा आरोप लोक करितात. लक्ष्मी हें सारं तुझ्या कृपेचें फळ आहे. यांत अर्थांतरन्यास अलंकार आहे. (श्लोक १८-२२-३६-४५-४६-५६) पहा.

५९

जीचे वक्त्र शशी, सुधाच अत्ररी, गहंत रत्नासम,-
कांती लक्षिम, करीद्र थड्जगती, निःश्वास स्वर्गद्रुम,
वाणी कामदुधा, कटाश्लहरी त्या कालकूटापरी,
ऐशी सोडुनि सुंदरी विबुधही कां धांवले सागरीं ?

विवरण- स्त्रीचे सौंदर्य वर्णन करण्याची हातौटी या श्लोकांत विल-क्षणच दाखविली आहे चतुर्दश रत्नांचा लाभ मिळविण्याकरितां देवांनीं समुद्रमंथनाचा व्यर्थ खटाटोप केला. त्यापेक्षां ह्या सुंदर स्त्रीचा स्वीकार केला असता तर सर्व रत्नांचा त्यांस आयता लाभ झाला असतां. समुद्रांतून जितकीं रत्ने निघालीं तितकीं रत्नें ह्या सुंदर स्त्रीच्याठायीं आहेत हा भाव. शब्दार्थ सुंदर स्त्रीची कांति हीच कोणी लक्ष्मी. निःश्वास-श्वासोच्छ्वास. स्वर्गद्रुम-कल्पवृक्ष तिची वाणी हीच कोणी कामदुधा [कामधेनु] कालकूट-विष. वि-बुध-देव. (विशेष सूत्र, उलटपक्षीं अज्ञ.) अलंकार येथें उपमा अलंकार आहे. (श्लोक ३१ पहा.)

६०

येती दृष्टिपथांत तीर्थभुवनें सर्वत्र तीर्थटणीं,
नानाश्चर्यनिरीक्षणीं चतुरता, ये रम्यता भाषणीं;
होतो लाभ घनादिकें, परिचयें मैत्री घडे सज्जनीं,
ऐसा लाभ घडे प्रवासविषयीं, स्त्रीसंगतीचांचुनीं.

विवरण- तीर्थयात्रा केल्यानें सगळीं तीर्थे दिसतात, नाना तऱ्हेच्या चमत्कारावलोकनांनीं चातुर्य येते. वाणीस मनोहरपणा येतो संपत्तीचा लाभ होतो. परिचयाच्या योगानें सज्जनांशीं मैत्री जुळते. प्रवास केल्यानें अशा प्रकारचा लाभ घडतो. मात्र या प्रवासांत स्त्रीसंगती नसते हा दोष आहे. अलंकार येथे एका प्रवासाकियेनें अनेक कार्ये होतात असें वर्णन आहे ह्मणून अनुषंग अलंकार मानावा. [श्लोक १२ पहा.] इतकें मिळतें पण स्त्रीसंग मिळत नाही ह्मणून अधिक अथवा विशेष अलंकार मानावा. [श्लोक १९-२०-२१ पहा.]

६१

अर्ध्यांत स्थल कीं स्थलीं जलनिधी, शैलत्वही मृत्कणीं,
होतो मृत्कण शैल, वज्रि तृणता, वज्रत्व येत तृणीं,
तार्पीं शीतलता, हिमीं दहनता जी शक्ति घेस करी
त्या दैवाविण अन्य दैवत न ये मद्धंदनीं अंतरीं ॥

विवरण- दैवगती किती बलवत्तर आहे हें येथें दाखविलें आहे त्या दैवशक्तीलाच मी वंदन करितों. शब्दार्थ- अब्धि-समुद्र, शैल-पर्वत मृत्कण-मातीचा कण, वज्र - इंद्रास्त्र, तृण - गवत हिम - बर्फ तार्पीं - अग्नीच्या ठायीं,

६२

राजा ! वाहाशि अर्थभार निकट्ठीं, वेदार्थ मन्मंदिरीं,
राजा ! शक्ति तुझी स्वशत्रुदमनीं, मी वैद्य वादज्वरीं,

त्वसेवा करिती धनाढ्य, रमती दानेच्छु माझ्या पदीं
माझी तूं परवा जरी न करिशी नाही मलाही तुझी.

विवरण- एका सिद्ध पुरुषाचा आणि एका राजाचा जो खटका उडाला तो या श्लोकांत दाखविला आहे हे ! राजा ! तुझ्याजवळ पुष्कळ संपत्ती आहे, त्याचा तूं गर्व कशाळा करतोस ? अरे ! माझ्याही घरी (वेदादिकांचा) ज्ञानरूपधनाचा निधी आहे. तुझ्या शत्रूंचा गर्वपरिहार करण्याची जशी तुला शक्ति आहे, त्याप्रमाणे पंडितांचा वादविवाद हाच कोणी ज्वर, त्याचा नाश करण्यामध्ये मी धन्वंतरी आहे. धनवान लोक तुझ्यापुढे हात जोडून उभे राहतात, त्याप्रमाणे ज्ञानाची लालसा धारण करणारे ज्ञानेच्छु माझ्या पारीं लोळण घेत आहेत. माझी जर तुला परवा नाही तर मलाही तुझी नाही. **शब्दार्थ** अर्थभार-द्रव्य. निकटी-जवळ. वेदार्थ-वेदपारायण. वादज्वर-वादविवादरूप ज्वर. अलंकार यांत विरुद्ध-गुणन्यास अलंकार आहे. परस्पर विरुद्ध गुणांच्या पदार्थांचे एकत्र उद्भावन करून त्यांच्या मधला भेद व्यक्त करून दाखवावा. ह्या अलंकाराने प्रस्तुत वर्णनीय गोष्टीचा उत्कर्ष विशेष स्पष्टत्वेकरून ऐकणाराचे मनांत ठसतो.

६३

केव्हां मीनविलासवीचिनिकरीं येईल ती पूर्णता,
केव्हां पूर्णविकासयुक्त कमलें येतील या दृक्पथा;
ऐशी आस मनीं अहर्निश धरी, दुःखें तडागातरीं,
ह्यातारा दुबळा उन्हांत बसला हा हंस क्षुत्संकटीं;

विवरण- ही एक हंसावर अन्योक्ति आहे. माशांची क्रीडा, जलाशयाचा पूर्णता, विकसललीं कमळे, ह्या आशेवर हा क्षुधित बगळा वेड्यासारखा उन्हांत बसला आहे **शब्दार्थ** मीनविलसवांचिनिकर-माशांच्या क्रीडेने चंचल झालेला तरंग समुदाय. क्षुत्संकट भुकेचे संकट. अलंकार

त्वसेवा करिती धनाढ्य, रमती ज्ञानेच्छु माझ्या पदीं
माझी तूं परवा जरी न करिशी नाही मलाही तुझी.

विवरण- एका सिद्ध पुरुषाचा आणि एका राजाचा जो खटका उडाला तो या श्लोकांत दाखविला आहे हे ! राजा ! तुझ्याजवळ पुष्कळ संपत्ती आहे, त्याचा तूं गर्व कशाला करतोस ? अरे ! माझ्याही घरी (वेदादिकांचा) ज्ञानरूपधनाचा निधी आहे. तुझ्या शत्रूंचा गर्वपरिहार करण्याची जशी तुला शक्ति आहे, त्याप्रमाणे पंडितांचा वादविवाद हाच कोणी ज्वर, त्याचा नाश करण्यामध्ये मी धन्वंतरी आहे. धनवान लोक तुझ्यापुढे हात जोडून उभे राहतात, त्याप्रमाणे ज्ञानाची लालसा धारण करणारे ज्ञानेच्छु माझ्या पायीं लोळण घेत आहेत. माझी जर तुला परवा नाही तर मलाही तुझी नाही. शब्दार्थ अर्थभार-द्रव्य. निकटी-जवळ. वेदार्थ-वेदपारायण. वादज्वर-वादविवादरूप ज्वर. अलंकार यांत विरुद्ध-गुणन्यास अलंकार आहे. परस्पर विरुद्ध गुणांच्या पदार्थांचे एकत्र उद्गावन करून त्यांच्या मधला भेद व्यक्त करून दाखवावा. ह्या अलंकाराने प्रस्तुत वर्णनीय गोष्टीचा उत्कर्ष विशेष स्पष्टत्वेकरून ऐकणाराचे मनांत ठसतो.

६३

केव्हां मीनविलासवीचिनिकरीं येईल ती पूर्णता,
केव्हां पूर्णविकासयुक्त कमलें येतील या दृक्पथा;
ऐशी आस मनीं अहर्निश धरी, दुःखे तडागातटीं,
ह्यातारा दुबळा उन्हांत बसला हा हंस क्षुत्संकटीं;

विवरण- ही एक हंसावर अन्योक्ति आहे. माशांची क्रीडा, जला-शयाचा पूर्णता, विकसलेली कमळे, ह्या आशेवर हा क्षुधित बगळा वेड्या-सारखा उन्हांत बसला आहे शब्दार्थ मीनविलासवीचिनिकर-माशांच्या क्रीडेने चंचल झालेला तरंग समुदाय. क्षुत्संकट भुकेचे संकट. अलंकार

यांत अन्योक्ति अलंकार आहे. [श्लोक ८ पहा.]

६४

देहीं विस्तृत वामनावतरणीं श्रीविष्णु तो जाहला,
तच्छीर्षावरि सूर्य, छत्र गमलें, शीर्षीं मणी शोभला,
भाळीं गंधसमान, कुंडल तसें कर्णीं हृदीं कौस्तुभ,
हस्तीं चक्र सुरम्य, नाभिवरतीं पद्मापरी सुप्रभ.

विवरण- जेव्हां श्रीविष्णुनें वामनावतारांत विशाल रूप धारण केलें त्यावेळां एवढा अवाढव्य सूर्य पण तो क्रमाक्रमानें कसा भासला हें यांत दाखविलें आहे. तो सूर्य डोक्यावर जसें छत्र धरावें तसा वाटला. नंतर शिरोभागीं मण्यासारखा, कपाळावर गंधाच्या ठिपक्यासारखा, कानावर कुंडलासारखा हृदयाच्या ठायीं कौस्तुभ रत्नासारखा, हस्ताच्याठायीं चक्रासारखा आणि नाभिस्थानीं कमळाप्रमाणें शोभायमान दिसला. शब्दार्थ विस्तृत-विशाल. वामनावतरणीं-वामन अवताराच्या वेळीं. तच्छीर्ष-त्याचें मस्तक. छत्र-छत्री कुंडल-कानांतील अलंकार. हृदीं-हृदयाच्या ठिकाणीं. नाभि-वेंवी. पद्म-कमळ. सुप्रभ-कांतिमान्. अलंकार यांत उपमा अलंकार आहे. [श्लोक ३१-५१ पहा.]

६५

माता पुत्र वर्धिल, तृप्त वसुधा होईल सस्यांकुरीं,
अग्नी जाळिल भूमिला, जलनिधी सोडील सीमा दुरी,
प्रीतित्याग करील भूष, विषता सेवील अन्न स्वयें,
शीर्षीं व्योमनिपात, दुर्वह जर्गी हीं बंधनें निश्चयें.

विवरण- अपरिहार्य असलेल्या गोष्टींस प्रतिबंध मुळींच करितां गेत नाहीं. हें यांत उदाहरणांनीं दाखविलें आहे. आई आपल्या मुलांचा बंध करील, शेणें धान्याचीं बीजें खातिल, अग्नी पृथ्वीला जाळील, समुद्र

आपली मर्यादा सोडील, राजा प्रजेविषयी प्रेमपराङ्मुख होईल, अन्न स्वतः विषरूप होईल आणि आकाश डोक्यावर कोसळून पडलें तर तेथे कोणाचा उपाय आहे ? ह्या बंधनांचे निवारण मुळीच व्हावयाचें नाहीं. शब्दार्थ सस्यांकुर-धान्यांचीं अग्ने. शीर्षी-डोक्यांवर. व्योमनिपात-आकाश कोसळणे. दुर्वह-सहन करण्यास कठीण. निश्चयें-निश्चयें करून अलंकार यांत असंभावना नामक अलंकार आहे ज्या गोष्टी होण्याचा कधीच संभव नाहीं असे जेथे वर्णन असतें तेथे हा अलंकार मानतात ह्या अलंकारांत विरोध अलंकाराचाही समावेश होईल. [श्लोक ४८ पहा.] किंवा यांत अतिशयोक्ति हाही अलंकार मानितां येईल. वस्तुस्थिति असेल त्यापेक्षां फारच अधिक अधिक वर्णन जेथे केलें असतें तेथे हा अलंकार होतो.

६६

मेरू दूर पळे, महान् हिमगिरी शीतांग तो जाहला,
हा चिन्हांकित चंद्र याचकभयें क्षीणत्वही पावला,
कौपीनास महेश धारण करी, श्रीविष्णु राहे जलीं,
झाला अब्धि अपेय तो, न उरला दाता कुणी भूतलीं.

विवरण:- दात्यावर ही उत्प्रेक्षा आहे. याचकाला पहातांक्षणीं जी स्थिति झाली तिचें वर्णन आहे. मेरू पर्वत दूर पळून गेला. [याचें वर्णन भागवतांत आहे. सप्त महाद्वीपें, सप्त महासमुद्र मानसोत्तर आणि लोका-लोक पर्वत, इत्यादि ज्याच्या आसमंताद्द्वारां वर्तुलाकार स्थितीनें स्थित आहेत. हा मेरू पृथ्वीचा मध्यबिंदु आहे] हिमगिरी (हिमालय) शीतांग [हिमाच्छादित] होऊन वसला, चिन्हांकित [डाग असलेला] चंद्र क्षीण होऊं लागला. शंकरानें कौपीन [लंगोटी] धारण केली. विष्णु जलीं (समुद्रांत) राहूं लागला. अब्धी [समुद्र] अपेय (खासट) झाला. आतां या पृथ्वीवर कोणीही दाता राहिला नाहीं. अलंकार यांत उत्प्रेक्षा अलंकार आहे. (श्लोक ९-४७ पहा.)

६७

जैशी सज्जन दुर्दशा कलियुगीं, तारे तसे लोपले,
जैसे विन्मुख दुष्ट संतवचनीं, अंधार तैसा पळे,
झालें शांत नभोवितान, मुनि तो जैसा प्रसन्नाननीं,
लक्ष्मी विन्मुख ती अनुद्यम जनीं, तैशी निशा भामिनी.

विवरण- उदाहरणें देऊन यांत सूर्योदयाचें वर्णन दिलें आहे. तारे लोपले, अंधार पळाला, आकाश निर्मळ झालें आणि रात्री रूप स्त्री गुप्त झाली. शब्दार्थ नभोवितान-आकाशछत. निशा-रात्र. अलंकार यांत उपमा अलंकार आहे. (श्लोक ३१-५९ पहा.)

६८

माया दीनजनावरी करिति जे, प्रौढी न ज्या श्रीमुळें,
ज्यांचें चित्त परोपकारिं गढलें, जे याचकीं, लोभले,
यच्चित्तें स्थिर यौवनोन्मदमहाव्याधि प्रकोपांतरीं,
पीडायुक्त धरेस सत्पुरुष ते आधार खांबापरी.

विवरण- यांत सत्पुरुषांचें वर्णन आहे. शब्दार्थ प्रौढी-गर्व. श्री-संपत्ति. याचकीं-गरीबाच्या ठिकाणीं. यौवनोन्मद-तारुण्याच्या उन्माद व्याधीच्या विकोपांत. अलंकार यांत उदात्त अलंकार आहे. (श्लोक ५० पहा.)

६९

कणात्पाटन हा षडानन करी, याची कृती कां बरी?
माते ! हा गणराज नेत्रगणना माझी कशाला करी?
शुंडामापन आद्यकारण घडे वादास गे ! अंबिके !
गौरी पुत्रविवाद ऐकुनि हंसे, देवो ! जनां ती सुखे.

विवरण- यांत गौरीपुत्राचा कलहविनोद वर्णिला आहे.- गणपति ह्मणाला आई, ह्या कार्तिकेयानें माझे कान कां उपटले ? कार्तिकेय ह्मणाला गणपतीनें माझे डोळे कां मोजले ? गणपति ह्मणाला, आई, खरें सांगूं. आधीं माझी सांड कार्तिकेयानें मोजली. शब्दार्थ कर्णोत्पाटन-कान उपटणें. षडानन-कार्तिकेय. अलंकार ही कविता वत्सलरसपर असून हीत आशी नामक अलंकार आहे. (श्लोक २८-२९ पहा.)

७०

हस्ती दानभरें, मही नृपवरें, हंसे नद्या, त्यापरी-
सच्छलिलें प्रमदा, तुरंग गतिनें, शीतांशुनें शर्वरी,
वाणी व्याकरणीं, सभा बुधजनीं, नित्योत्सवें मंदिरें,
सत्पुत्रें कुल शोभतें, प्रभुवरें ब्रह्मांडभांडोदरें.

विवरण- यांत कशानें कशाला शोभा येते याचें वर्णन आहे. शब्दार्थ दानभर-मदातिशय, वरश्रेष्ठपणानें. प्रमदा-स्त्रिया. तरंग-घोडा. शीतांशु-चंद्र. शर्वरी-रात्र. अलंकार यांत उदात्त अलंकार आहे. [श्लोक ५० पहा.]

७१

राहे वाडव सागरीं तृपित तो, तो चाष मेघोदकीं,
हा चिन्हांकित दीन चंद्र वसला, श्रीधूर्जटीमस्तकीं,
सेवा नित्य करूनिही, अरुण तो सूर्याग्निचीं पांगळा
वाया सत्पदसंग, दैवनय तो कोणी न उल्लंघिला.

विवरण- यांत दैवगतीची प्रबलता व्यक्त केली आहे. सत्पुरुषाचा जरी आश्रय केला तरी दैवानुरूपच फळ मिळतें हें यथें दाखविलें आहे. शब्दार्थ वाडव-वडवानल, धूर्जटि-शंकर, सूर्याग्निची-सूर्याच्या पायाची.

अलंकार यांत अर्थांतरन्यास अलंकार आहे. [श्लोक १८-२२-३६-४५-४६-५६-५८ पहा.]

७२

खड्गी द्वारिं उभे किती, विहरती बाहेर दंती किती,
तैसे कंचुकि शीर्षरत्नधर ते अंतःपुरीं हिंडती,
शय्यास्थानविलाससौख्य महिषी अत्यादरें सोविती,
भूपाला ! अशि ही समस्त दिसते त्वच्छत्रुराज्यस्थिती

विवरण:- ह्या श्लोकांत कोणी एका कवीनें राजाच्या प्रतापाचें वर्णन विलक्षण रीतीनें केलें आहे. एका राजानें आपल्या अतुल प्रतापानें शत्रूच्या राज्यस्थितीची अगदीं दुर्दशा करून तें राज्य शत्रूवत् असें अरण्यच केलें. ती स्थिति दाखवून तो राजास ह्मणतो, राजा ! तूं आपल्या प्रतापाची प्रौढी मिरवूं नकोस. अरे तुझ्या शत्रूच्या दारांत अझून खड्गी ह्मणजे खड्ग धारण करणारे वीर उभे आहेत. [पक्षीं गोंडे आहेत.] बाहेर कित्येक भदनस्राव करणारे दंती ह्मणजे हत्ती उभे आहेत. [पक्षीं तेंथें अरण्य झाल्यामुळें वनचर हत्ती आहेत.] अंतःपुरांत ह्मणजे माजघरांत मस्तकावर धारण करणारे कंचुकी द्वारपाळ [पक्षीं सर्प] खुशाल हिंडत ओहत. महिषी ह्मणजे राजस्त्रीया आदरानें शय्यास्थानाचें विलाससौख्य भोगीत आहेत. [पक्षीं महिषी ह्मणजे ह्यशी फिरत आहेत.] यास्तव मला वाटतें कीं तुझ्या शत्रूचें राज्य अझून तेंथें नांदत आहे. अलंकार येथें श्लेष अलंकार आहे. एकाच पदाचे शब्द न तोडतां अथवा शब्द तोडून अनेक अर्थ साधले असतां हा अलंकार होतो. याचे अभंग व सभंग असे दोन प्रकार आहेत. शिवाय यांत व्याजस्तुति हाही अलंकार आहे. (श्लोक ५९ पहा.)

७३

कोणी श्लेष गुणास लुब्ध, कविता कोणी अलंकारिली,
कोणी प्रौढ निबंधनांत रतले, कोणी कथा गुंफिली;

शृंगारादि रसास नित्य भुलले, कित्येक अर्थांतरां,
आहे एकचि काननी कविगर्जां हा बाणनामा हरी.

विवरण:- यांत बाण कवीविषयी कोणी एकानें धन्योद्धार काढिले आहेत. निरनिराळ्या कवींनीं निरनिराळ्या काव्यगुणांत अग्रसरत्व मिळविलें आहे. त्या कविगजांचा गर्व हरण करणारा हा बाण नांवाचाच सिंह समर्थ आहे. अलंकार ह्यांत अनन्वय अलंकार मानतां मानतां येईल. जेथें वर्ण्य-वस्तूचा उत्कृष्ट धर्म सांगितला असतो तेथें हा अलंकार होतो. अरण्यांत कविगजांचा गर्व परिहरण करणारा हाच एक बाणरूप सिंहच समर्थ आहे. यांत बाण कवीची काव्यशक्ति हाच उत्कृष्ट धर्म व्यक्त केला आहे. ह्मणून हा अनन्वय अलंकार आहे.

७४

कांते ! मौक्तिकहारहेमवलयीं होशी वियुक्ता जरी,
गे ! नीलांबर वेष्टिलें न कळतो मंदध्वनी नूपुरीं,
केलें गोपन कार्य यापरि तरी मी जाणिलें हेतुला,
हा ! हा ! त्वत्सुमसौरभें प्रकटवी वायू परी हा तुला.

विवरण- यांत अभिसारिकेचें वर्णन आहे. आपल्या प्रियकराकडे ठरलेल्या जागीं जाणाऱ्या स्त्रीस अभिसारिका ह्मणतात. ह्या जाणाऱ्या स्त्रीला पाहून कोणी एक गृहस्थ ह्मणतो, स्त्रीये, तूं मौक्तिकहार, सुवर्णकंकणें टाकून देऊन निळें वस्त्र पांघरूली आहेस, तुझ्या पैजणाचा मंदध्वनीही ऐकू येत नाही. याप्रमाणें तूं आपल्याकडून गुप्त बेट केला आहेस. परंतु तुझ्या बेताला हा तुझ्या वर्णातील दुष्ट पुष्पसुगंध आड येऊन तुला प्रगट करूं पहात आहे. याचा तूं काय बंदोबस्त केलास ? हें शृंगाररसपर वर्णन आहे.

७५

पक्षांनीं स्वमुखांतुनी कण सुखें जे सांडिले आंगणीं,
केलें पोषण त्यांवरी द्विजवरें तो होय दैवें धनी;
बालांनीं जइं मौक्तिकें उधळिलीं तोडूनि मुक्तावली,
बालक्रीडन पाहुनी सकुतुकें स्त्रीमंडळी हांसली.

विवरण- यांत एका अत्यंत दरिद्री ब्राह्मणास देवाच्या दयेनें संपत्ति मिळाली असतां झालेला चमत्कार दाखविला आहे. चिमणाच्या चोंचीतून पडलेल्या दाण्यावर ज्या दरिद्री ब्राह्मणाची उपजीविका चालत असे तेथें संपत्तिकालीं पोरानीं दांडगाईनें गळ्यांतील मोत्यांचे पेंडे ओढून त्यांतील मोत्यांचे दाणें घरभर अस्ताव्यस्त पडले असतां बायका त्या मुलांकडे मौजेनें पाहून हंसूं लागल्या. अलंकार यांत सार अलंकार आहे. (श्लोक १९ पहा.)

७६

भावी संकटभीतिनें कुमति ते कार्यें न आरंभिती,
तैसें मध्यमलोक ते स्वकृतिला विघ्नमुळें सोडिती,
आलीं विघ्नशतें जरी स्वकृतिला आरंभ केल्यावरी
कार्याचें यश घेति साधुजन ते सारूनि विघ्नं दुरी.

विवरण:- कनिष्ठ, [कुमति] मध्यम, आणि उत्तम [साधु] जन यांची उद्योगप्रियता कशी असते हें यांत दाखविलें आहे.

७७

जीचें भाषण चालतें सखिजनीं, संचार साग घरीं,
त्रिस्तस्वाथ्य वसे सदा पतिहतीं, सन्मान मोन्य वरी;
जीचा हास्यविलास रम्य अधरीं, दृष्टी पदीं ठविते,
सीमोल्लघन मात्र नित्य वरिते तीचें पतिप्रेम तें.

विवरण- यांत कुलस्त्रीचें शीलवर्णन आहे. सखिजनांतच भाषण, घरांतच फिरणें, पतिहिताकडेसच लक्ष, निःशब्दता हाच सन्मान, ओठांतल्या ओठांत हांसणें, पाहून बालणें, अशा प्रकारची मर्यादशील कुलस्त्री असते. मात्र तिच्या पतिप्रेमांत अमर्यादा दृष्टीस पडते. अलंकार यांत स्वभावोक्ति अलंकार आहे. (श्लोक २४ पहा.)

७८

वक्ता काय शुकासमान ? अथवा मोरापरी सुंदर ?
किंवा हंससमान दिव्य-गति ? कीं शारीपरी सुस्वर ?
किंवा कोकिल-सा रसज्ञ मनुजां संतोषवी गायने ?
सेवी स्वास्थ्य सुवर्णपंजरिं सुखे हा काक कोष्या गुणे ?

विवरण:- मुख्याच्या सन्मानाची स्थिति कावळ्याच्या उदाहरणानें यांत दाखविली आहे. सोन्याच्या पिंजऱ्यांत ठेवलेल्या कावळ्यास पाहून कोणी एक ह्मणतो. हा कावळा शुक-पोपटासारखा बोलका, मोरासारखा सुंदर, हंसासारखा डौलदार चालणारा, शारी-साळुंकीसारखा सुस्वर काढणारा, किंवा सुंदर गायन करणारा कोकिल तरी आहे काय ? कोणत्या गुणानें हा कावळा सोन्याच्या पिंजऱ्यांत आनंद सेवन करीत आहे ? अलंकार यांत अप्रस्तुत प्रशंसा अलंकार आहे. (श्लोक २३-३८-४० पहा) शिवाय हा प्रश्नालंकारही आहे. [श्लोक ५२ पहा]

७९

झाले हे दधिमंथनश्रम तुला, मी माउली ! मंथितो.
होतां मंथनकार्यतप्तर हरी, भ्याला मनीं राहु तो.
झाला वासुकि दीन, देव सगळे आनंदले स्वांतरीं.
वाटे मत्सर लक्षिमला तई, असा आह्वांस रक्षो हरी.

विवरण:- कृष्ण आईस ह्यणतो- आई ! ह्या दधिमंथनानें तुला श्रम झाले आहे. तूं स्वस्थ हो. आतां मी मंथन करितों असें ह्यणून त्यानें मंथन करण्यास आरंभ करितांच राहू घाबरला, वासुकी सर्प दीन झाला, देव आनंदित झाले, आणि लक्ष्मी मत्सरग्रस्त झाली. तो गोपालपुत्र हरी आमचें रक्षण करो. वरील कारणें लक्षांत आलीं असतां असें दिसून येईल कीं आपणावर आतां कोणता प्रसंग गुजरणार ह्यणून राहूस धाक वाटला. वासुकीस समुद्रमंथनकालच्या करकोचाची आठवण झाली. आपणास आतां नवें अमृत मिळणार ह्यणून देव आनंदित झाले. आणि ह्या मंथनाच्या वेळीं मला सवत निर्माण होते कीं काय असा लक्ष्मीस सवतीमत्सर वाटूं लागला. हे रूपक समुद्रमंथनकालच्या स्थितीस धरून आहे. अलंकार यांत आशी नामक अलंकार आहे. (श्लोक २८-२९-६९ पहा.)

८०

भीती ज्यास नसे भुजंगमविषीं, प्रीती न चंद्रां. वसे,
गंगेनें शुचिता नसे, मलिनता मुंडावलीनें नसे;
भस्मीं खेद नसे, नसे सुख मुळीं गौरीस्तनालिंगनीं,
आत्म्यामाजि रमे हिताहितविणें, तो शंभु रक्षो जनीं.

विवरण:- यांत शंकराचें वर्णन आहे. ज्याला सर्पाविषाची भीति नाही व चंद्राचीही प्रीति नाही. गंगाजलानें ज्यास शुद्धी मिळत नाही व मुंडावली-डोक्यांच्या माळेनेंही ज्यास मालिन्य नाही, भस्मलेपन व गौरीस्तनालिंगन ह्यांपासून जो अलिप्त आहे, असा हिताहितावांचून आत्म्यामध्ये रमलेला शंकर आमचें रक्षण करो. अलंकार यांत आशी नामक अलंकार आहे. (श्लोक २८-२९-६९-७९ पहा.)

८१

तूं नेतोस लयास ताप, करिशी शुक्तींत मुक्तावली,
क्षेत्रे आर्द्र करुनि पल्लव-तती त्वां चंदनाला दिली;

अब्धिक्षारजलांस शोषुनि तुवां केलें जगज्जीवन,
वक्ता प्रौढ जरी घना ! तरिं कसें वर्णील तो त्वत्गुण.

विवरण:- यांत मेघाचें वर्णन आहे. शब्दार्थ शुक्ती-शिंप. मुक्ता-वली-मोत्ये. क्षेत्रे-शेतें. पल्लवतति-पानें. जगज्जीवन-जगाचें रक्षण. प्रौढ-पोक्त-वयोवृद्ध. अलंकार यांत उदात्त अलंकार आहे. [श्लोक ५०-७० पहा.]

८२

भ्रूभंगानन हे हताश सखये ! गे ! तन्मुखालोकनीं,
सेवीं मौन तरी अनेक उठती हर्षोर्मि खिन्नाननीं;
केलें चित्त जरी कठोर शरिरीं रोमावली धांवते,
आहे व्यर्थ मदीय मान सगळा ह्या बाह्य चिन्हांपुढें.

विवरण:- ही एका मानिनीची आपल्या सखीप्रत उक्ती आहे. अगे ! तो प्रियजन दिसतांच माझे भ्रूभंगानन-कपाळाच्या आळ्या पार नाहींशा होतात. मूकस्तंभ बसलें तरी आनंदाच्या उकळ्या तोंडावर उठूं लागतात. आणि मन कितीही दगडासारखें केलें तरी आंगावर आनंदातिशयाचे रोमांच उभे राहतात. ह्या बाह्य चिन्हांपुढें माझा मान अगदीं फुकट आहे.

८३

क्रीडा कौंच करो, करो कुरर तो लीला जलाच्या तटीं,
सेवो त्वज्जलपान मद्गु, तुजला तो कंक मारो मिठी;
ते राहोत समस्त भेक, बगळे, आटी तुझ्या आश्रयें,
शोभा पद्मसरोवरा ! तुज नसे हंसाविणें निश्रयें.

विवरण:- कौंच-करकोचा पक्षी क्रीडा करो, कुरर पक्षी लीला करो, मद्गु-पानकावळा तुझें जलपान करो, कंक पक्षी [याची पिसें बाणाला लावितात] तुला मिठी मारो, बेडूक, बगळे, आटी [समुद्रवासी पक्षी हा

बगळ्यासारखा असतो] हे तुझ्या आश्रयाला राहोत. परंतु पद्मसरोवरा ! तुला हंसाशिवाय शोभा नाही हें खास. अलंकार यांत अप्रस्तुत प्रशंसा अलंकार आहे. ह्या अलंकारांत पांच प्रकार आहेत. त्यांत एक प्रकार असा आहे की एक पदार्थ प्रस्तुत असतां दुसऱ्या तत्तुल्य पदार्थाचे वर्णन करून प्रस्तुत वस्तूचा बोध करून देण्यांत येतो तेव्हां हा अलंकार होतो.

८४

घेऊनी रथिचें स्वरूप, रवि तो जातांच अस्ताचला,
रागें शीतकरें शशी कमलिनी स्पर्शावया लागला,
अन्यालिंगन जाणुनी मुख तिने तात्काळ तें झांकिलें,
मात्सर्यें हसली कुमुद्वति, शशी झाला फिका त्यामुळें.

.विवरण:- सूर्याच्या अस्तकाली चंद्रानें सूर्याचें रूप घेऊन तो रागें-अनुरागानें कमलिनीस स्पर्श करूं लागला. इतक्यांत त्याच्या शीतल स्पर्शावरून [अन्यालिंगनावरून] कमलिनीनें आपलें मुख झांकले. हा सारा प्रकार कुमुद्वति हिनें पाहिला व ती मत्सर भावानें हांसली. त्याच्या योगानें चंद्र खजील होऊन फिका पडला. अलंकार यांत चेतनधर्मारोपोक्ति किंवा चेतनगुणोक्ति नामक अलंकार आहे. निर्जीव पदार्थावर सर्जीव पदार्थाचे गुणांचा जेव्हां आरोप केलेला असतो तेव्हां हा अलंकार होतो.

८५

हा ! हा ! क्रोधभरीं कठोर वचनीं वाग्वंचनीं ताडुनी,
ज्यानें हात उगारिला मतिबलें त्यां कृष्णसर्पाननीं;
त्या ह्या दुर्दुर पामरास बघुनी झाला अही घाबरा,
आहे ही तव मंत्रशक्ति अतुला भो ! मांत्रिकाधीश्वरा.

विवरण:- क्रोधाच्या आश्रयांत कठोर वचनें बोलून वाग्वंचनांनीं

ताडण करून ज्यानें कृष्ण सर्पांच्या मुसकटांत मारण्याकरितां आपला पंजा वर उचलला. व त्या क्षुद्र बेडकाला पाहून हा भयंकर काळा नाग घाबरा झाला. अशा समर्यां नागानें आपली मान खाली घालून डोळे मिटून सारा प्रकार सहन केला तेव्हां हे महामांत्रिका ! तुझी मंत्रशक्ति अद्भुत आहे.

८६

जातां सूर्य लयास, पंक्रजवनीं निस्तेजता दारुण,
भुंगे ओरडती बघोनि नयनीं हंसप्रियालिंगन;
कांतात्यक्त चकोर पद्मरज ते घेती न भक्षावया,
कंठीं धारण मात्र त्यांस करिती प्राणास रोधावया.

विवरणः— सूर्याच्या अस्तकालीं कमलवन निस्तेज झालें, हंसाचें प्रियालंगन पाहून भ्रमर आक्रोश करूं लागले, स्त्रीविरही चक्रवाक पक्षी पद्मरज-कमलतंतु तोंडीं धरिना व टाकूनही देईना. ते कमलतंतु कंठांत मात्र त्यांनीं ठेऊन राखले. [प्राण जाऊं लागल्यास त्यास त्यांनीं अटकाव करावा.]

८७

शीर्षीं रत्न धरी, गिरीगृह वरी, प्रीती न देहीं मुळीं
त्वद्क्षुद्धारण तें निरंतर घडे सर्पा ! अयत्नानिर्लीं;
जिव्हा दोन तुला, गतीहि कुटिला, वक्त्रीं विषाला धरी,
त्वद्दुर्दर्शन तें नको, न कळतें त्वद्वृत्ति खोटी खरी.

विवरणः— सर्पा ! तूं आपल्या मस्तकावर रत्न धारण केलें आहेस, पर्वतावर तुझा वास आहे, देहावर तूं मुळींच प्रेम करीत नाहीस, अयत्न सुलभ वायूनें तुझ्या भुकेचें निवारण होतें. एकीकडे अशी ही तुझी साधुवृत्ति असून दुसरीकडे पाहिलें तर तुला दोन जिव्हा आहेत पक्षीं तूं चहाडखोर आहेस, तूं कुटिलगती-विरुद्धाचरणी आहेस, तुझ्या तोंडांत विष आहे.

तेव्हां तुझे तें अमंगल दर्शन घेऊं नये.

८८

जो सर्पास मृणालतंतुनिकरीं बांधावया पाहतो,
किंवा वज्रमणी शिरीषकुसुमें भेदावया इच्छितो;
किंवा क्षारजलार्णवास कृतीनें माधुर्य जो आणितो,
तैसा दुष्ट जनांस बोधवचनें जो सत्पथीं लावितो.

विवरणः- जो कोवळ्या कमळाच्या देठांच्या तंतूनीं भयंकर सर्पास रोधूं पहातो, किंवा सिरसाच्या फुलांनीं हिऱ्याचा भेद करण्याचा प्रयत्न करितो, किंवा जो आपल्या कृतीनें क्षारसमुद्रास माधुर्य आणूं पहातो, ह्या गोष्टी जशा अशक्य आहेत त्या प्रमाणें दुष्ट जनांस उपदेश केल्यानें कधींही साधुत्व येणार नाही. अलंकार यांत निदर्शना अलंकार आहे. दोन वस्तूंमध्ये असणारा संबंध असंभाव्य आहे असें दाखविलें असून शेवटीं उपमेमध्ये पर्यवसान झालेलें असतें तेथें हा अलंकार होतो.

८९

दावी शत्रुजनांस पाठ धनु है, दावी तुला वक्रता,
तैसें निष्ठुर होउनी करितसे क्रूरध्वनी केवढा;
ज्यानें अन्यभुजाश्रयास वरिलें हें पातकी यापरी,
पेशा वाणगुणांस लुब्ध नृपते ! झालास कैसा तरी ?

विवरणः- राजा ! तुझ्या गुणग्राहकत्वाचें काय वर्णन करावें ? तुझे धनुष्य तुझ्या शत्रूंस पाठ दाखवितें. आणि तें तुझ्याठायीं वक्रत्व प्रकट करितें. आणि निष्ठुर होऊन क्रूरध्वनि करतें. इतकेंच नव्हे तर अन्य भुजांचा आश्रय करितें असें तें धनुष्य पातकी असतांही त्याचा तूं गुण [पक्षीं दोरी गृहण करितोस ! अलंकार यांत व्याजस्तुति हा अलंकार आहे.

[श्लोक ५१ पहा.]

१०

स्नेहव्याप्तवियोगवन्निहवर्तनीं जाळावयालां मला,
झाला मन्मथ आज हौत्र संखये ! हे सांग गे ! त्याजला,
प्राणद्रव्यनिधान दानसमयीं म्यां योजिली दक्षिणा,
तत्स्वामित्व तुम्हाकडे ह्यणुनि ही दासी करी याचना.

विवरण:- कोणी विरहिणी आपल्या सखीस ह्यणतं-माझ्या त्रियकराकडे जाऊन त्यास असें सांग कीं मन्मथानें मला जाळण्याकरितां आज वियोगवन्निहवर्तनीं आरंभिलें असून त्यानें त्याचें हौत्रत्व स्वीकारलें आहे अशा प्रसंगां मी त्यास प्राणदानाची दक्षणा देण्याचें योजिलें आहे. परंतु माझ्या प्राणांचें स्वामित्व तुमच्याकडे असल्यामुळें त्याची मी तुमच्या जवळ अपेक्षा करीत आहे. शब्दार्थ स्नेह-मैत्री पक्षीं तेल. हौत्र-हवन करणारा. अलंकार यांत श्लेष हा अलंकार आहे. [श्लोक ७२ पहा.] शिवाय हा रूपकालंकारही मानतां येईल. [श्लोक २-७-२६-२७ पहा.] हे शृंगारिक वर्णन आहे.

११

आहे हा अलि मद्यपी, परगृही हा वाढिला कोकिल,
तैसे हंसहि पक्षपात करिती, सच्छिद्र गंधानिल;
हा दोषाकर चंद्र, चित्त दुबळें, हा एक पाठी शुक,
मंदात्मा घन, कोण मत्प्रियकरा ! मी पाठवूं सेवक ?

विवरण:- ही एका विरहिणीची उक्ति आहे. हे वल्लभा ! तुजकडे दूत तरी कोण पाठवावा ? हा अलि-भ्रमर तर मद्यपी, कोकिल तर दुसऱ्याच्या गृही वाढलेला, हंस तर पक्षपात करणारे पक्षी, [पंख हालविणारे] गंधानिल-वायू तर सच्छिद्र-पक्षी रंध्रान्वेषी, चंद्र हा दोषाकर-दोषाची

खाण, चित्त-मन तर निर्बल, शुक तर सांगितलेलें बोलणारा आणि घन-मेघ हा मंदात्मा-मंद बुद्धीचा. अलंकार येथें श्लेषालंकार आहे. [श्लोक ७२-९० पहा] हें शृंगारिक वर्णन आहे.

९२

लाघे नित्य सुधेसमान हरिचें वक्त्रासवप्राशन,
शय्या कोमल पल्लवाधर तुझी, तें अंगुलीसेवन;
ब्रह्मवै सौख्य तुला ह्यणूनि मुरली ! अंगुष्ट झाला उशी,
पेशा सौख्यदर्शत वैरिणि ! तुला निद्रा न येई कशी ?

विवरण:- गोपी सापत्न भावानें मुरलीला ह्यणतात-हे मुरली ! भगवंताचे वक्त्रासवप्राशन (आसवाचें मद्याचें) तुला प्राशन घडतें, पल्लवाधर तुझी शय्या, अंगुलीचें सेवन, अंगुष्ट ही उशी याप्रमाणें सौख्यदर्शा तुला प्राप्त झाली असतांना तुला अझून झोंप कशी येत नाही ? यांतील भाव हा कीं भगवंताचें मुरलीवादन बंद झालें कीं सर्व भाग्य आपणास मिळेल. अलंकार येथें चेतनगुणोक्ति हा अलंकार आहे. (श्लोक ८४ पहा)

९३

धर्मीं तप्ततरता, मुखीं मधुरता, दानीं समुत्साहता,
मैत्री निष्कपटी, नती गुरुजनीं, चित्तांत गंभीरता,
शुद्धाचार जनीं, गुणीं रसिकता, श्रीशंभुचें ध्यान तें,
ऐशी प्राप्ति जरी नरीं- रघुपते ! त्वत्साम्य तें आयतें.

विवरण:- ह्यांत एका रामभक्तानें श्रीरामचंद्राची गुणपरंपरा व्यक्त करून आपला नम्र भाव व्यक्त केला आहे. धर्मबुद्धि, गोड बोलणें, परोपकार करणें, निष्कपट असणें, वडिलांचा मान राखणें, क्षमा धारण करणें, पवित्र आचरण करणें, गुणांचा आदर करणें आणि निरंतर शंभूचें ध्यान करणें ह्या गोष्टींचा लाभ जर आह्मांस मिळेल तर हे आह्मी मानव तुझ्या समत्वाला पावूं.

९४

आकाशीं विलसे शशी उडुगणीं, जो औषधींचा पती,
पीयूषान्वित तत्तनू रुचिरही तेजस्विता ती किती !
येतां तो उदयास भानु गगनीं चंद्रप्रभा लोपते,
हा ! हा ! अन्यनिवासदोष घडतां हीनस्थिती लाभते.

विवरण:- जो तारांगणांत प्रकाशमान असून, ज्याच्या योगाने सर्व वनौषधी उत्पन्न होतात, अमृतमय व कांतिमान् ज्याचे शरीर आहे असा तो चंद्र सूर्योदयकार्णी निस्तेज होतो. तेव्हां परक्याचे घरीं वास्तव्य करणे ही स्थिति हानीकारक आहे. अलंकार यांत अर्थांतरन्यास अलंकार आहे. (श्लोक १८-२२-३६-४५-४६-५६-५८-७१ पहा.)

९५

लोकीं निर्धन वीर तो स्वकृतिने पावे प्रतिष्ठा जर्गी,
जातो हीनदशेप्रती कृपण तो, तत्संपदा वाडगी;
कंठीं कांचनशृंखला मिरवुनी तें श्वान चाले मुद्दे,
त्या श्वानास कसे मृगाधिपतिचे येईल सामर्थ्य तें ?

विवरण:- निर्धन वीर आपल्या सामर्थ्यावर उदयास येतो आणि जवळ धन असून कृपण हीन दशेला जातो. सोन्याची साकळी गळ्यांत घालून जरी कुतरा रस्यांतून मिरवला तरी त्यास सिंहाचे सामर्थ्य येईल काय ? यांत लोकोक्ति अलंकार आहे. (श्लोक १ ला पहा)

९६

कीराला बहु लाभती मधु फळे खाचें तशीं खावया,
सद्रत्नांकितहेमपंजरगृहीं वास्तव्य लाभे तया;
ऐसा सुस्थितिलाभ त्यास असुनी, तो मानसीं पोळला,
स्वातंत्र्यप्रिय मानसास न रुचे ती पारतंत्र्यार्गला.

ईशभ्यान करूनिया वरिवरी देवाप्रति प्रार्थिती,
भीतीने तनु कापतां पसरती रोमांच आंगीं किती ?

विवरण:- कोणी एक राजास ह्मणतो. राजा ! तुझ्या भीतीने तुझे शत्रु साधूचा वेष घेऊन ते रानांत पळून गेले आहेत. व तेथे ते ईश्वराची प्रार्थना करीत आहेत. भीतीने त्यांना कापरे भरले असून त्यांच्या आंगावर रोमांच उभे राहिले आहेत. अलंकार यांत रसवदादि अलंकार आहे. रस व रसाभास आणि भाव व भावाभास हे प्रधानत्वाने न येतां दुसऱ्याच्या अंगत्वाने आले आहेत. रसवदादि अलंकारांत जे सात प्रकार आहेत त्यांतील हा ऊर्जस्वित् अलंकार आहे. यांत निर्वेद हा रतिभाव शुद्ध संसारवीट येऊन झाला नाही. येथे शांतरसाभास असून ईश्वरविषयक रतिभावाचें अंग आहे.

१०२

शापाने स्मृति नष्ट होउनि मुली ! ज्याने तुला टाकिले,
झाला त्वत्पति वश्य तो, करि दया त्याच्यावरी प्रेमळे !
जैशी निर्मळ आरशांत दिसते गे ! आपली आकृती,
तैशी ती न दिसे मुळींच मळक्या आदर्शभागामधीं.

विवरण:- हा श्लोक शकुंतल नाटकांतील आहे. दुर्वास ऋषीच्या शापकालानंतर दुष्यंताने शकुंतलेचा स्वीकार केला त्या वेळींची मारीच ऋषींची ही शकुंतलेप्रत उक्ति आहे. मुली ! शापामुळे स्मृति नष्ट होऊन ज्याने तुला टाकिले होते तो हा तुझा पति दुष्यंत आज तुला वश झाला आहे व तुला खरी स्थिति काय ती कळली आहे. तर त्याच्यावर आतां रोष करूं नकोस. निर्मळ आरशांत जसें आपलें रूप स्वच्छ दिसतें तसें मळलेल्या आरशांत दिसत नाही. आदर्शभागामधीं--आरशांत.

१०३

जा हंसा ! तरुकोटरांत, अथवा सेवीं दुर्जे कानन,
वर्षाकाल असे अजून तंव तूं कष्टांत काढीं दिन;
हंसा ! येतिल शारदांत कमळें, तैशीं जळें सोज्ज्वळें,
भोक्ता कोण दुजा तुझ्याविण खगा ! तें सौख्य वा ! आगळें.

विवरण:- राजहंसा ! झाडाच्या ढोर्लांत जाऊन बैस किंवा रानांत
जा. अजून पावसाळा आहे. तोपर्यंत कष्टांत कसे तरी दिवस काढ. लवकरच
शरदऋतु येईल. मग कमळें आणि स्वच्छ जळें यांची कमती नाही. त्यांचा
तुझ्यावांचून दुसरा कोण भोक्ता आहे ?

१०४

टाकूनी सगळीं सरोवरजळें, तैशीं नद्यांचीं जळें,
कूपा ! त्वज्जलपान मी तव तटीं आलों कराया बळें;
तुझ्या खोल जलार्थ कष्ट पडले, तेही सुखें साहिले,
हा ! क्षारोदक शेवटीं मज मिळे ! दुर्दैव तें भोवले.

विवरण:- ही एका तृषार्ताची कूपाप्रत उक्ति आहे. कूपा ! सगळीं
सरोवरजळें आणि नदीजळें टाकून मी केवळ हृद्धानें तुझ्या काठावर पाणी
पिण्यास आलों. व तुझें खोल पाणी काढण्याचे श्रमही सहन केले, परंतु
शेवटीं खारें पाणीच मला मिळालें ! दुर्दैव माझे !

१०५

हा ! हा ! मी धन जोडिलें न पदरीं, विद्या न संपादिली,
शुश्रूषा मजहांतुनी न घडली मातापित्यांची मुळीं;
स्वप्नीं स्त्रीसुखलालसेस अगदीं मी जाहलों पारखा,
झालों नित्य परान्नसेवनसुखी मी कावळ्यासारखा.

विचरणः- भर्तृहरीच्या वैराग्य शतकांतील ही पश्चात्तापपर उक्ति आहे. मी दोन पैसे मिळविले नाहीत, विद्याही केली नाही. आईबापाची सेवाही माझ्या हातून झाली नाही. आणि स्वप्नांतसुद्धां मला स्त्रीसुख लाभले नाही. मात्र कावळ्यासारखा परान्नसेवनांत मी काळ काढला. हर ! हर !

शिखरिणी-वृत्त (श्लोक ३५)

१०६

सुमध्ये माझ्याशीं वद न वद दोन्हीं सम मला,
पुढें माझ्या राहो मुखशशि तुझा वा फिरविला.
त्रिलोकीमूर्धन्या अमित सुकृतें आज दिसली.
मला वाटे चिर्तीं जनुसफलता आज घडली.

विचरणः- कोणी एक कामी पुरुष झणतो-हे सिंहकटी ! तूं माझ्याशीं भाषण कर अथवा करूं नको, किंवा तुझा मुखचंद्र माझ्याकडे फिरविलेला असो वा नसो. हीं दोन्हीं मला सारखांच आहेत. माझ्या अनेक पूर्व पुण्यानें आज मला त्रैलोक्यसुंदरी दिसली ! मला वाटते आज माझा जन्म सफल झाला. शब्दार्थ सुमध्ये-सिंहमध्ये (सिंहासारखी जीची कटी आहे) त्रिलोकी मूर्धन्या-त्रैलोक्य सुंदरी. सुकृत-पुण्य. जनु-जन्म.

१०७

गुणा नेणें त्यानें प्रचुरहि दिलें तें न रुचते,
गुणज्ञाचें थोडें कविस बहुही होय धन तें.
वृथा ग्राम्यस्त्रीची चतुरपुरुषां दृष्टि सकला,
कटाक्षे एकाही विकल करिते पौरमहिला.

विचरणः- अज्ञान पुरुषानें जरी कविला पुष्कळ धन दिलें तरी त्याला सुळांच आनंद होत नाही. त्यापेक्षां गुणी जनांनीं थोडें जरी दिलें

तरी त्याला पुष्कळ होतें. गांवढळ स्त्री चतुर पुरुषाकडे डोळे भरून पहाते तरी तो तिच्याकडे डुकूनही पहात नाही; परंतु नगरांतील स्त्री एकाच कटाक्षानें त्याच गुणग्राही चतुर पुरुषाच्या चित्ताला विकल करिते. सारांश गुणी भेटला ह्मणजे गुणाचें चीज होते. अलंकार येथें दृष्टांत अलंकार आहे. दृष्टांत ह्मणजे दाखला. सांगावयाची गोष्ट अथवा कळावयाचा अर्थ सहज व चांगला समजावा ह्मणून दुसऱ्या गोष्टीचा अथवा अर्थाचा दाखला दिला असतो तेथें हा अलंकार होतो. दृष्टांत आणि उपमा यांत पुष्कळसें साम्य आहे. अंतर हें आहे कीं उपमेत अमुक वस्तु वस्तूसारखी आहे असें वर्णन असतें. आणि दृष्टांतांत अमुक गोष्ट अमुक गोष्टीसारखी आहे, असें वर्णन असतें.

१०८

जरी गोळा केले विषय सगळे नित्य सदनीं,
तरी ते जातील त्यजुनि तुजला निर्दय झणीं.
घडेल क्षोभानें विषयविरहें ताप तनुला,
सदां तूं सेवावें त्यजुनि विषया शुद्ध मतिला.

विवरण:- उपभोग पदार्थांचा जरी पुष्कळ संग्रह केला तरी ते पदार्थ विनाशी असल्यामुळे ते निर्दय मनानें आपणाला तत्काळ टाकून जातील व पदार्थांचा विरह झाल्यानें क्षोभ उत्पन्न होऊन शरीरास संताप घडेल. ह्मणून सर्व विषयांचा त्याग करून शुद्धांतःकरणानें कालक्रमणा करावी. अलंकार येथें सकारण अर्थसिद्धी वर्णिली आहे ह्मणून काव्यलिंग अलंकार मानावा. (श्लोक २-३९ प्रहा.)

१०९

नसे संध्येमाजी मति, नच निमाजामधि कधीं,
नसे मौंजी, नाही कठिण घडला सौनत विधी;

करीना केव्हांही हरिदिनि न रोजा हितदिन,
न काशी वा मक्का, शिव ! शिव ! न हिंदू न यवन.

विवरण:- पूर्वी मुसलमाना धर्माचें जेव्हां विशेष प्राबल्य होतें त्या वेळीं कोणी एका कर्वाणें काढलेले हे उद्गार आहेत. कधी संध्या नाहीं. कधी निमाज नाहीं. मौज नाहीं व सुंताही नाहीं. कधी एकादशी नाहीं. कधी रोजाही नाहीं. कधी काशी नाहीं किंवा मक्काही नाहीं. हर ! हर ! धड हिंदूही नाहीं व धड मुसलमानही नाहीं. शब्दार्थ निमाज-मुसलमानी धर्मातील नित्य प्रार्थना. सौनत-मुसलमानी धर्माप्रमाणें सुंता करणें. हरिदिनि-एकादशी. रोजा-मुसलमानी धर्माप्रमाणें उपवासाचा दिवस.

११०

फिरे एका चर्की रविशकट ज्या सप्त तुरग,
जया सारथ्याला विकलचरणी रज्जु उरग;
निराधारीं मार्गी भ्रमण करितो सूर्य गगनीं,
क्रियासिद्धी सर्वीं वसति महतांच्या न करणीं.

विवरण:- ह्या श्लोकांतही थोरांच्या आंगच्या सामर्थ्याचें वर्णन आहे. विकलचरणी-अरुण. कश्यप ऋषीपासून विनतेस झालेला पुत्र. गरुडाचा जेष्ठ भ्राता. विनतेनें याचें अंड अपूर्णकाळीं फोडल्यामुळें हा चरणहीन [थोटा] जन्मला होता. हा प्रस्तुत सूर्यसारथ्य करून आहे. शब्दार्थ शकट-रथ. तुरग-घोडे. विकलचरणी-थोटा. उरग-सर्प. करणीं-साहित्यांत अलंकार यथे अर्थांतरन्यास अलंकार आहे. (श्लोक १८-२२-३६-४५-४६-५६-५८-७१-९३ पहा.)

१११

कुठें वीणावाणी, जनरुदन कोठें भयद तें,
कुठें विद्वद्वार्ता, कलह करिती मद्यप कुठें,

सुभाषितमराठी

कुठे रम्या रामा, अति गलित कुष्टी जन्म कुठे,
न जाणो संसारीं असुख अथवा सौख्य असते.

विवरण:- कोणी एक कवि सुखदुःखविचित्रता वर्णितो. या संसारांत दुःख आहे किंवा सुख आहे हे कांहींच कळत नाही. कोठे पहावे तों वीणा ऐकू येत आहे, तर कोठे लोकांचे भयंकर रडणे ऐकू येत आहे. कोठे विद्वज्जनाचा समुदाय विनोदांत रमलेला दिसतो. तर कोठे दारूबाज मनुष्याचे भांडण दृष्टीस पडते. कुठे सुंदर स्त्रिया दृष्टीस पडतात, तर कोठे गलित कुष्टी लोक दृष्टीस पडतात. शब्दार्थ मद्यप-दारूबाज. रम्या-रमणीय. रामा स्त्रिया. गलित-मांस गळालेले. कुष्टी-कोड पडलेले.

११२

स्वभावेची होतो सुजन अथवा दुर्जन जन,
न संगाने लाधे सुजनपण वा दुर्जनपण;
जरी एक्याठायीं अहिमणिनिवास स्फुट असे,
मण्याचा सर्पाचा गुण अगुण जो तो स्थिर वसे.

विवरण:- पुरुष जो सज्जन किंवा दुष्ट होतो तो जातीनेच तसा असतो. दुसऱ्याचे सौजन्य अथवा दौर्जन्य कोणास संगतीने लागत नाही. यास उदाहरण- सर्प आणि त्याच्या ठिकाणी असलेला मणि यांचे सान्निध्य जरी एके ठिकाणी आहे तरी परस्परांचा गुण, अवगुण एकमेकांस लागत नाही. अलंकार यथे अर्थांतरन्यास अलंकार झाला आहे. [श्लोक १८-२२-३६-४५-४६-५६-५८-७१-९३-११० पहा.

११३

जटा नोहे, वेणी; मृगमद गळां हा, न गरल;
न रेषा चंद्राची शिरि विलसते, पुष्प धवल;

न हे अंगीं भस्म, प्रियविरहयोगें धवलता;
शिवाच्या भ्रांतीनें छळिशि मदना ! कां मज वृथा ?

विवरण:- कोणी विरहिणी मदनाला उद्देशून ह्मणते- मदना ! ही जटा नाही, ही माझी वेणी आहे. माझ्या कंठीं विष नसून ती कस्तूरी चर्चिली आहे. ही डोक्यावर चंद्राची कोर नसून पांढरें फूल आहे. माझ्या आंगाला हें भस्म फांसलें नसून पतिविरहामुळें आलेला फिकटपणा आहे. शिवाच्या भ्रांतीनें मला कां छळतोस ? शब्दार्थ मृगमद-कस्तूरी. गरल-विष. धवल-पांढरें. धवलता-फिकटपणा. अलंकार यांत भ्रांतिमान् अलंकार आहे. एखादी वस्तू पाहिली असतां तत्सदृश अशा दुसऱ्या एखाद्या वस्तूचा भ्रम झाला, असें वर्णन असल्यास हा अलंकार होतो. ही कविता विप्रलंभ शृंगारपरही आहे.

११४ ✓

नमावें देवाला, परि वशचि दैवास असती,
फलें कर्माभावीं नच मिळति, वायां विधिनती
फलप्राप्ती होते सतत मनुजां कर्मगतिनें;
अशा त्या कर्माला नमन करितों निर्मल मनै.

विवरण:- ही एका कर्मवादी मनुष्याची उक्ति आहे. आह्मी देवाला तरी कां भजावें ? तेच मुळीं दैवाधीन आहेत. कर्मावांचून फलप्राप्ति नाही तर ब्रह्मदेवास तरी नमस्कार कां ? कर्मगतीनेंच फलप्राप्ति होते ह्मणून त्या कर्माला माझा नमस्कार असो. शब्दार्थ कर्माभावीं-कर्मावांचून. विधिनती-ब्रह्मदेवाला केलेला नमस्कार.

११५

भवारण्यानी ही भयद, विवरें देहसदनीं,
बली मृत्यू चोर, व्यतिकर तमा मोहरजनी,

ह्मणोनी ज्ञानासीं, विरतिफलकीं शीलजगरीं,
सदा सिद्धी ठेवीं, स्थिरतर मनीं जागृत वरीं.

विवरण:- कोणी साधु सदुपदेश करितो. संसाररूप अरण्य यांतील देहरूप घरास पुष्कळच भोकें आहेत. मृत्युरूप चोर बलवान् आहे व मोह-रूप रात्र ही अंधकार व्याप्त आहे. ह्मणून मी तुह्यांस सांगतो कीं ज्ञान हेंच खड्ग, विरती-शांती हीच ढाल, शील हेंच कवच ह्या शस्त्रसाहित्याच्या ठिकाणीं अक्षय सिद्धी ठेवा, स्थिर बुद्धीनें जागत वसा. अलंकार येथें रूपक अलंकार मानावा. [श्लोक २-७ पहा]

११६

असत्या जी वाणी विफल, बरवें मौन वचनीं,
बरी क्लीबावृत्ती, रति नच बरी अन्यगमनीं,
बरी वेश्या पत्नी, सुख न वितरी मूढ रमणी,
बसावें कांतारीं, त्यजुनि खलभूपालधरणी.

विवरण:- खोटें बोलण्यापेक्षां मुकें रहाणें बरें. परस्त्रीगमनापेक्षां नपुंसकत्व बरें. मूर्ख स्त्रीसंगापेक्षां वेश्या बरी. दुष्ट राजाच्या राज्यापेक्षां अरण्यवास वरा. शब्दार्थ क्लीब-नपुंसक. रति-स्त्रीसंग. अन्यगमन-परस्त्रीसेवन. खलभूपालधरणी--दुष्ट राजाचें राज्य. अलंकार यांत अनुज्ञा अलंकार आहे. (श्लोक ३ पहा)

११७

कुठें गेला अग्नि प्रिय जनक तो सोडुनि मला ?
कुठें माझी कांती रुचिरतर ती कुंदधवला ?
सुदैवें लाभेल प्रिय कर विभूचा मज कधीं ?
असें वाटे शंखा असह घडतां चुंबनविधी !

विवरण:- जंगमाच्या तोंडाने वाजत असतां शंख करुण स्वराने (रडतांना) ह्मणतो—माझा सागर जनक मला टाकून कोठे गेला ? कुंद-धवला-कुंदपुष्पाप्रमाणे ती माझी सुंदर कांति कोठे गेली ? माझ्या सुदैवाने विभूचा (विष्णूचा) हात मला कधी मिळेल ? विष्णूच्या हातांत जी चार आयुधे आहेत त्यांत शंख हे एक आहे.

११८

शिरोभार्गी ज्याला सकल नृपतींनी मिरविले,
जयाच्या मूल्याला सकल भुवनांनी पद दिले;
अहा ! तो दुर्दैवे शबरवनितेला गवसला,-
अजाकंठी आतां विमल मणि हा स्वस्थ पडला.

विवरण:- गुणवान् व धनवान् पुरुष दुर्दैवाने सुखाच्या संगतीत कसा अचानक जाऊन पडतो व कवडीमोल होतो हे एका उत्तम रत्नाच्या उदाहरणाने यांत दाखविले आहे. ज्या मण्याला सर्व राजांनी आपल्या शिरोभार्गी धारण केले; सकल भुवनांच्या मोलाचे ज्याचे मोल आहे; असा मणि दुर्दैवाने (शबरवनिता) भिल्लिणीला सांपडला असतां तो तिने शेळीच्या गळ्यांत अडकविला ! हर ! हर ! अलंकार येथे अन्योक्ति अलंकार ध्वनित आहे. [श्लोक २३-३८ पहा.]

११९

तुझी मेघा ! आहे कुशल कृति लोकीं प्रथितशी;
जनासाठीं बापा ! खलमति समुद्रांनु हरिशी;
भरीशी चातुर्ये नव मधुरता क्षारसलिलीं,
असे साक्षी याते तव उदकवृष्टि क्षितितलीं.

विवरण:- या श्लोकांत मेघाचे औदार्य दाखविले आहे. बापा !

मेघा ! तुझी कुशल करणी सगळ्या जगांत प्रसिद्ध आहे. दुष्टबुष्टि जो समुद्र त्याचे क्षारोदक केवळ जनहितास्तव हरण करितोस ! व मोठ्या चातुर्याने त्याचे खारट पाणी गोड करितोस. ह्या गोष्टीची साक्ष पृथ्वीवर झालेली ही तुझी उदकवृष्टि देत आहे. शब्दार्थ प्रथित-प्रसिद्ध अशी. खलमति-दुष्टमति जो समुद्र त्याचे अंबु-पाणी.

१२०

गळा पाशस्थानीं, चरणयुग ते गाढ निगडीं,
गुणीं बांधोनीया विकल करिती अंकुश-रदीं,
बसोनी त्वत्स्कंधीं नर शिकवितो नर्तन तुला,
करींद्रा ! उन्माद स्थिति वरिशि कां सांग मजला ?

विचरण:- ही एक उन्मत्त हत्तीवर अन्योक्ति आहे. हे करींद्रा ! तुझा गळा पाशांत अडकला आहे, दोन्ही पाय [गाढ निगडीं] साखळ दंडांत अडकले आहेत. तुला दोरांनीं बांधून (अंकुशरदीं) अंकुशाच्या अग्राने विव्हल करितात. हा महात खांद्यावर बसून तुला नाचवीत आहे. अशी भयंकर स्थिती असतांही तूं इतका उन्मत्त कां झाला आहेस, सांग ?

१२१

दिगंतीं त्वल्लीला सरसहृदयानंदजननी !
तुला नेतां भोजक्षितिपनगरीं सद्गुणखनी !
अकस्मात् दुर्दैवं खलमुखबिळांतूनि निघुनी,
रसज्ञा व्यालीने तुज मृति दिली हाय ! जननी !

विचरण:- कोणीएक कवि भोजराजाच्या नगरांत आपली सुंदर कविता घेऊन गेला असतां तेथे दुर्जनानीं त्या कवितेची निर्भर्त्सना केली. तेव्हां तो आपल्या कवितेस ह्मणतो- हे ! कविते ! तुझी लीला ओज, माधुर्य, प्रसाद इत्यादि गुणाची खाण आहे. अशा तुला मी मोठ्या उत्सु-

कतेने भोजनगरीत आणली असतां तेथे दुर्दैवाने एकाएकी दुर्जनमुख रूप
बिळांतून जिव्हारूप सर्पीण निघाली आणि तिने तुझा अंत केला. हर ! हर !
शब्दार्थ- दिगंती-सर्व जगभर. सरसहृदयानंदजननी-रसिक हृदयास
आनंद देणारी. खनी-खाण. रसज्ञा-जिव्हा. व्याली-सर्पीण. मृति-मरण.
अलंकार यांत रूपकालंकार आहे. [श्लोक २-७ पहा.]

१२२

अरण्यामाझारी किति वितरिती वृक्ष सुफलें;
तशी जागोजागी किति पसरली शीतल जलें !
मृदुस्पर्शी शय्या सुललितलतापल्लवयुता;
कशाला मूढानो ! धनिकसदनी व्यर्थ वसतां ?

विवरण:- कित्येक मूढ लोक आपल्या लांगूलचालनेने धनिकां-
पुढे आपले दैन्य दाखवितात, त्यास उद्देशून:- अरे मूढानो ! अरण्यांतील
हे वृक्ष किती सुंदर फळे देतात, जागोजागी थंडगार पाण्याचे कितितीरी
प्रवाह वहात आहेत लतापल्लवयुक्त मऊ मऊ शय्याही आंथरलेली आहे.
अशी ही नैसर्गिक सुखे टाकून धनिकांच्यागृही उगीच कशाला जातां ?

१२३

उशी ती बाहूची, अति सुलभ शय्या क्षितितली,
वितान व्योमाचें, व्यजनसुख तें मंद अनिलीं,
दिवा तो चंद्राचा, विरतिवनितासंग वरितो,
सुखे निद्रा घेतो, नरपतिहुनी श्रेष्ठ मुनि तो.

विवरण:- यांत योग्याचें आणि राजाचें साम्य वर्णिलें आहे. बाहूची
उशी, पृथ्वीची शय्या, व्योमवितान-आकाशाचा मंडप, व्यजनसुख-मंदमंद
द्वारा, विरतिवनितासंग-विरक्ती स्त्री वगैरे साधनांनी हा योगी (मुनि)

सुखानें झोप घेतो. हा राजाहून श्रेष्ठ आहे. अलंकार येथें रूपक अलंकार आहे. [श्लोक ९० पहा.]

१२४

जडे जें नेत्रांला स्मरजनित अज्ञानतिमिर,
तदा भासे नारी-मय सकल मातें स्थिरचर;
यदा त्या नेत्रांना पटुतर विवेकांजन मिळे,
दिसे तेव्हां मातें त्रिभुवन अहा ! ब्रह्म सगळें.

विवरण:- कोणी एक साधु अज्ञानावस्थानंतरचा आपला ब्रह्म साक्षात्कार सांगतो. स्मरजनित-कामापासून उत्पन्न झालेले अज्ञान हाच कोणी अंधार जेव्हां माझ्या डोळ्यांस जडला, तेव्हां मला सगळें चराचर स्त्रीरूपच दिसत होतें. सांप्रतकाळीं पटुतर विवेकांजन चांगल्या विवेकरूप अंजनानें माझी दृष्टी स्वच्छ झाली. आतां तेंच त्रिभुवन मला ब्रह्मरूप दिसत आहे. अलंकार येथें रूपकालंकार आहे. [श्लोक २-७-२६ पहा.]

१२५

ललटाईं कस्तूरीतिलक, नयनीं कज्जल तसें,
तसें कर्णद्वेद्रीं विमल मणिताटंक विलसे,
गळां मुक्तामाळा, तनु नटवुनी शुद्ध वसनीं,
जगाला हा मोही युवतिजन बाह्योपकरणीं.

विवरण:- कपाळाला कस्तूरीचा टिळा, डोळ्यांत काजळ, कानांत मणिताटंक [रत्नांची तानिवडे] गळ्यांत मोल्यांची माळ, शुचिवस्त्र परिधान, ह्या सामुग्रीनें स्त्रिया जगत्वशीकरणार्थ सिद्ध असतात. तिलक, अंजन, मणि, माळ, निरंतर सोवळ्यांत रहाणें ह्या गोष्टी वशिकरणार्थ असल्याची प्रसिद्धी आहे.

१२६

सुगंधाच्या मार्गें मधुर मधुचा लोभ धरुनी,
दुरोनी आला हा भ्रमर वसुनी वायुवहनीं;
परी आहे येथे कुपित फणि पाटीरविवरीं,
चिरंजीवी होवो मधुकर, नसे आस दुसरी.

विवरण:- ही एक भ्रमरान्योक्ति आहे. सुगंधाच्या लोभानें हा भ्रमर चंदनाच्या झाडावर आला आहे खरा. परंतु येथे रागानें खवळलेला नाग वसला आहे हे या भ्रमरास माहीत नाही. हा भ्रमर आतां येथून सुखानें जावो ह्मणजे मिळविलें ! शब्दार्थ मधु-पुष्पमकरंद. फणी-नाग. पाटीर-विवर-चंदनाच्या झाडाची ढोली.

१२७

नसे कोणी भोजप्रभृति नृपती आज जगतीं,
गुणीं दानीं त्यागीं सतत रमली यत्स्थिरमती;
धनुष्याच्या ठायीं गुण, गजशिरीं दान रतलें,
तसेच त्यागाला सकल सुजनांनीं वरियलें.

विवरण:- ह्यांत भोजादि राजांचे गुण, दान व त्याग ह्मणजे औदार्य ह्यांचें वर्णन केलें आहे. गुण, दान व त्याग हे शब्द द्वयर्थी आहेत. आज भोजादि राजांसारखे राजे, ज्यांचें सगळें लक्ष गुणिजनांचें गुणपरीक्षणांत, याचकांस दान देण्यांत व औदार्य दाखविण्यांत सारखें गढलें होतें ते हल्लीं नाहीत. हल्लीं गुण धनुष्याच्या ठिकाणीं दृष्टीस पडतो [गुण ह्मणजे दारा] दान हें हत्तीच्या ठिकाणीं दिसतें. [दान ह्मणजे मदस्त्राव] व विद्व-जनांनीं त्यागाचा आश्रय केला आहे. [त्याग ह्मणजे देशत्याग] अलंकार यांत श्लेषालंकार आहे. [श्लोक ७२-९० पहा.]

१२८

अहाहा ! माझा तो शरनिकर हा, शंभुधनु हें,
असें मी तों पार्थ प्रथित असुरीं शौर्यनिवहें
असे सामुग्री ती, परि हरिरता गोपरमणी,
हरोनी नेल्या ह्या वनचरजनीं दैवकरणी !

विवरण:- कृष्ण निजधामास गेल्यावर अर्जुनानें फार शोक केला. नंतर तो द्वारकेस गेला आणि अवशिष्ट कृष्णस्त्रिया व गोपी यांच्यासह हस्तनापुरास येण्यास निघाला. वाटेंत त्या कृष्णस्त्रिया व गोपरमणी भिल्लांनीं पळवून नेल्या. त्या वेळची ही अर्जुनाची उक्ति आहे. शद्वार्थ शरनिकर-शस्त्रांचा सांठा. शंभुधनु-पाशुपतास्त्र. प्रथित-प्रसिद्ध. शौर्यनिवहें-शूरत्वानें. वनचर-भिल्ल. अलंकार यांत विशेषोक्ति अलंकार आहे. [श्लोक २०-२१ पहा.]

१२९

धरी हस्तीं वेणी हरिणनयना स्नान करुनी,
उभी हर्म्याग्रीं ही उदधि-धवला दृष्टि वरुनी,
महेशानें केलें दहन नयनें कोपविवर्शे,
ह्यणूनी मुग्धाक्षी मदनतरुला पालवितसे.

विवरण:- नाहणें होऊन हर्म्याग्रीं-गच्छीवर हातांत केस धरून उभी राहिलेली उदधिधवला-क्षीरसागराच्या कल्लोलाप्रमाणें धवल अशा दृष्टीनें शिवाच्या नेत्राग्नीनें दग्ध झालेल्या मदनवृक्षास पल्लवित करित आहे. अलंकार येथें रूपकालंकार आहे. [श्लोक ९० पहा.] ही कविता शृंगाररसपर आहे.

१३०

बघोनी सुस्त्रांचे नयन, कटि, मंदागति, मुख,
पळाले कांतारीं मृग, मृगपती गांठिति नग,

वर्नीं हस्ती गेले, शिरति कमलें नीरजठरीं,
मनोभंगीं ज्ञाते मृति वरिति वा सेविति दरी.

विवरणः— नयन, कटि, मंदगति आणि मुख यांचें साम्य ह्या सुंदर स्त्रीनें हरण केल्यामुळें मृग पळाले, सिंह पर्वताच्या गुहेंत गेले, हत्ती वनांत गेले आणि कमलांनीं जलसमाधी घेतली. यावरून असें वाटतें कीं ज्ञात्याचा जर मनोभंग झाला तर ते मरण किंवा अरण्यवास पतकरितात. सौंदर्याचें वर्णन करण्याचा संस्कृत कवींचा हा एक मासला आहे. अलंकार यांत अर्थांतरन्यास अलंकार आहे. [श्लोक ९३ पहा.]

१३१

नसे कां अत्रीचा तनय ? जरि तो लांछित शशी,
शिवें त्यागिलें कां ? तम न हरितो कां करयशीं ?
जगीं उच्चस्थानीं विमल किरणीं कां न रमतो ?
विधाता हा दोषी ! शशि गुणनिधी योग्य गमतो.

विवरणः— यांत चंद्राच्या कलंकावर अन्योक्ति केली आहे. चंद्र ह्यणजे सोम. ह्यापासून सोमवंशाची उत्पत्ति आहे. चंद्र हा अत्रि ऋषीचा मुलगा. चंद्राला लांछन आहे, हा कांहीं त्याचा दोष नाही. हा दोष ब्रह्मदेवाचा आहे. तो जरी कलंकी आहे तरी कां अत्रिपुत्र नाही ? त्याचा त्याग शंकरानें केला कां ? आपल्या करयशानें—उज्वल किरणांनीं तो अंध-काराचा नाश करीत नाही कां ? उच्चस्थानीं तो रममाण होत नाही कां ? मग त्याला दोष काय ह्यणून ? हा दोष त्या ब्रह्मदेवाचा आहे. बाकी चंद्र हा खरा गुणनिधी आहे.

१३२

पदन्यासावस्था पदपतन वाटे अहिफणीं,
प्रवास द्वीपाचा जिस गमतसे अन्यसदनीं;

जिची वाणी वाटे कृपणजनसंपत्सम जनीं,
स्वनाथाचांचोनी परपुरुष चिर्तीं अवगणी.

विवरण:- यांत सतीचें वर्णन आहे. पदन्यासावस्था (घराच्या बाहेर पाऊल टाकणें) जीला सर्पांच्या फणावर पदपतन-पाय पडल्या-सारखें वाटतें. दुसऱ्याच्या घरीं जाणें जीला द्वीपाचा--द्वीपांतराचा प्रवास वाटतो. कृपणासारखी जिची वाणी ऐकण्यास दुर्मिळ आहे. परपुरुषाची अवगणना व स्वपतिनिष्ठा हीं जिचीं निरंतर जागृत आहेत.

१३३

घनाला पाहूनी विहगगण आक्रोश करिती,
तृषार्थी पक्षांचा सदय घन ते ताप हरिती;
घनाचा पक्षांचा विरलतर संबंध उभयीं,
तृषार्थी ते पक्षी, जलद वरिती प्रेम हृदयीं.

विवरण:- यांत घनाची सदयता व पक्षांच्या तृषेची आतुरता व्यक्त केली आहे. मेघ व पक्षी यांचा विरलतर संबंध आहे. मेघ हे पक्षाचे कोण ? व पक्षी हे मेघाचे कोण ? एकंदर पक्षी हे तृषार्थी व घन हे दयार्द्र बुद्धीचे.

१३४

चढे अल्प ज्ञानें मद, जणुं मदांध द्विपपति,
मला वाटे चिर्तीं विबुधमति मी एक जगतीं,
दिल्लें ज्ञात्यांनीं जां हळुं हळुं मला ज्ञान सगळें,
असें मी मूढात्मा मजारीं कळलें, गर्व निवळे.

विवरण:- यांत पश्चात्ताप पावलेल्या ज्ञानवानाची उक्ती आहे. जेव्हां मी थोडेंसें जाणत होतो तेव्हां मी मदांध हत्तीप्रमाणें झालों. व मीच एक

जगांत विबुधमति पंडित आहे, असें मला वाटूं लागलें. परंतु ज्ञात्यांनीं जेव्हां मला ज्ञान दिलें तेव्हां माझा सर्व गर्व निवळला.

१३५

मदीया वाग्गुंफा विशदपदयोगे सुरुचिरा,
पशुप्रार्थी वंध्या, प्रमुदित करीते कविवरां,
मृगाक्षीची जैशी दरदलितनेत्रांतसरणी,
कुमारीं निःसारा, परि सुखद होते युवजनीं.

विवरणः— कोणी एक कवि आपल्या कवितेचें वर्णन करितो. माझी वाग्गुंफा-कविता विशद पदानें सुंदर आहे. ती पशूंच्या-अरसिकांच्या ठायीं वंध्या-निष्फळ होईल. पण तिनें कविवर-रसिक जन आनंदित होतात. ज्याप्रमाणें मृगाक्षीची दरदलितनेत्रांतसरणी- किंचित् आकुंचित असलेली दृष्टि कुमाराच्या ठायीं निःसार होते आणि युवजनास-तरुणास सुखप्रद होते. अलंकार यथे उपमा अलंकार आहे. [श्लोक ६७ पहा.]

१३६

धनू पुष्पे, मौर्वी भ्रमर, तरुणीनेत्र शर ते,
यशःकार्यी स्नेही जडमति शशी, संतत रते;
अनंगावस्थेनें मदन विजयी होय भुवनीं,
क्रिया-सिद्धी सर्वीं वसति महतांच्या न करणीं.

विवरणः— यांत मदनाचें वर्णन आहे. पुष्पाचें धनुष्य, भ्रमराची मौर्वी-धनुष्याची दोरी, तरुणीकटाक्षाचे शर आणि सहाय करणारा स्नेही चंद्र पक्षी जलमय [मंदबुद्धी] अशा रीतीनें हा अंगरहित मदन सगळ्या जगांत विजयी झाला आहे. ठीकच आहे. थोरांची कार्यसिद्धी त्यांच्या सामर्थ्यावरच असते. अलंकार यांत चवथ्या चरणांत अर्थांतरन्यास अलंकार आहे. [श्लोक ११० पहा.]

१३७

कुठे आकाशीं तो दिनकर ? कुठे पद्म सलिलीं ?
शशी व्योमीं कोठे ? कुमुदवन कोठे क्षितितलीं ?
परी आहे त्यांची चिरपरिचयें मैत्रि जगतीं,
न नाशे सन्मैत्री जरिहि असली दूर वसती.

विवरण:- सूर्य कोठे व कमलें कोठे ? चंद्र कोणीकडे व कुमुदवन कोणीकडे ? परंतु परस्परांत चिरपरिचयाच्या योगानें मैत्रि ह्या जगांत दृष्टीस पडते. तात्पर्य हें कीं, सन्मैत्री ही दूर असल्यानेंही विकार पावत नाही, यांतही अर्थांतरन्यास अलंकार आहे. [श्लोक ११० पहा.]

१३८

गुणज्ञाचें होतें मुदित मन तें पंडितजनीं,
गुणावज्ञायोगें अरसिक सदा खिन्न वदनीं;
वनांतूनी येती भ्रमर सगळे फुल्ल कमलीं
परी मंडूकाची रुचि विनटली पंकसलिलीं.

विवरण:- जो गुणज्ञ असतो त्यास पंडिताच्या सहवासानें आनंद होतो आणि गुणाची अवज्ञा करणारा अरसिक खिन्न असतो. यास उदाहरण, भ्रमर मुद्दाम वनांतून कमलाकडे येतात आणि तेथें नित्य असलेले मंडूक-वेडूक पंक सलिलावर-चिखलावर तृप्त असतात. अलंकार-यांत दृष्टांत हा अलंकार आहे. [श्लोक १०७ पहा.]

१३९

स्वभावानें ज्यानें दिनकरकुलीं जन्म वरिलां,
पदस्पर्शें केली रुचिर रमणी ती, जड शिळा;
रवीपादस्पर्शें अश्रुनि दिसली ती न रमणी,
क्वचित् कार्ळीं कोणी पुरुष करितो धन्य अवनी.

विवरण:- ज्या श्रीरामानें आपल्या भाग्यानें सूर्यकुलामध्ये जन्म धारण केला व शापानें शिळा होऊन पडलेल्या अहल्येचा उद्धार केला, परंतु ज्या सूर्य कुलांत त्यानें जन्म घेतला त्या सूर्यानें कधीच आपल्या पादस्पर्शानें [पक्षां किरणानें] कोणत्या स्त्रीचा उद्धार केला नाहीं. तेव्हां हेंच खरें कां क्वचित् काळी कोणी पुरुष एकएक कुलांत एक एकदाच उत्पन्न होऊन ही पृथ्वी धन्य करितो, अहल्या ही ब्रह्मदेवाची मानस कन्या. ही गौतम ऋषीची पत्नी. हिला गौतमानें तूं अरण्यांत शिळा होऊन पडशील असा शाप दिला होता व ही अरण्यांत श्रीरामाच्या पादस्पर्शानें पूर्ववत् झाली.

१४०

सुदैवानें लाभे वनमृगकुलीं शक्ति हरिला,
तुवां मृत्यो ! ऐसा प्रिय मम सखा आज हरिला,
अहा ! चांडाळा ! रे ! रडतिल वनीं सर्व पशु ते,
तयांच्या शापानें तुज मृति घडो ! निर्दयमते !

विवरण:- सिंहाच्या गुहेंत सिंहाच्या प्रेतापार्शा कोल्हा दुःखोद्वेगानें रडत बसला असून तो मृत्यूला संबोधून ह्मणतो. शब्दार्थ- वनमृगकुल- अरण्यांतील सर्व हिंस्रपशुमध्ये, हरि-सिंह. हरिला-हरण करून नेला.-मारिलें. मृति-मरण.

पृथ्वीवृत्त (श्लोक १६)

१४१

कृशोदरि ! निशा कृशा, न कृश मान तो निर्दय,
दिशाहि अनुरागिणी, नच तवानुरागोदय;
प्रसन्न नभ जाहलें, नच तुझी प्रसन्ना मती,
वदे गृहशकुंतदी तुझि तशीहि मौनस्थिती.

विवरण:- कोणी पुरुषानें आपल्या प्रियतमेचा कोप दूर करण्याकरितां तीस उद्देशून परोपरीचें अनुनयपूर्वक भाषण केलें, त्याचें कथन यांत आहे. हे कृशोदरि ! रात्र सरली, दिशा उजळल्या, आकाश निर्मळ झालें, कोंबडा आरवला तरी अझून तूं मौन टाकित नाहीस ? शब्दार्थ निशा-रात्र. अनुरागिणी-किंचित् आरक्त. तवानुरागोदय-तुझ्या प्रेमाचा उदय. गृहशकुंत-कोंबडा. येथें विशेषोक्ति अलंकार आहे. (श्लोक २०-२१ पहा.)

१४२

स्तनास परिचर्चिली, सतत चंदनाची उटी,
तशा कुसुममालिका विरचिल्या स्तनांच्या तटी;
सुधांशुवदनांगना स्तवनवंदिनीं आदरीं,
परंतु मम भावना न जडली कधीं ईश्वरीं.

विवरण:- एक विषयी पुरुष अनुतापयुक्त वाणीनें ह्मणतो- चंदनाची उटी, फुलांच्या माळा यांचा उपयोग सुंदर स्त्रियांचें स्तवन वंदन करितांना मी केला. परंतु ईश्वराराधन मी मुळीच केलें नाही. हाय ! हाय !

१४३

क्षणीं सरळ पाहते, क्षणभरी अपांगेक्षणीं,
धुळींत रमते क्षणीं, क्षणभरी रमे भूषणीं;
क्षणीं हुततरा गती. क्षणभरांत मंदा गती,
क्षणोक्षणिं विलक्षणीं युवति यौवनीं वर्तती.

विवरण:- ह्यांत स्त्रीच्या सुगधावस्थेचें वर्णन आहे. शब्दार्थ अपांगेक्षणीं-चोरून पाहणें विलक्षणीं-विलक्षण रीतीनें. यांत स्वभावोक्ति अलंकार आहे. [श्लोक २४-७६ पहा.]

१४४

न हो क्षय ह्यणोनिया मधुर गंध सेवी न ती,
धरी न हृदयीं, घंडो न विरहाग्निची संगती;
श्रुतीवरि न ठेवि कीं सरळ दृष्टिला व्यत्यय,
धरुनि सुम तें करीं बघत राहिली निर्भय.

विचरणः- एका स्त्रीस तिच्या प्रियकरानें एक पुष्प पाठवून दिलें. तीनें त्या पुष्पाची केलेली व्यवस्था यांत वर्णन केली आहे. त्या पुष्पगंधाचा क्षय होऊं नये ह्यणून तीनें त्याचा वास घेतला नाहीं. हृदयाच्या विरहाग्निनें तें करपून जाऊं नये ह्यणून हृदयावर ठेविलें नाहीं. तें दृष्टीवेगळें होऊं नये ह्यणून कानावरही ठेवलें नाहीं. तर तें हातांतच धरून त्याकडे ती पहात राहिली. शब्दार्थ श्रुति--कान यांत सूक्ष्म नामक अलंकार आहे. एखादी गोष्ट अगदीं नाजूक असून ती तद्-ज्ञ अथवा मार्मिक मनुष्याचे कोणत्या तरी रीतीनें ध्यानांत येऊन तीच गोष्ट तो दुसऱ्यास मर्मज्ञानसूचक अथवा साभि-प्राय चेष्टांनीं अथवा हावभावांनीं कळवितो असें जेथें वर्णन असतें तेथें हा अलंकार होतो.

१४५

करील विभुराज हा, कवनगायनीं कौतुक,
सभासद्गणीं जरी रसिक ते गुणग्राहक,
सुवर्णसदलंकृता, रसवती मनोरंजिनी-
मदीय रसनानटी, मन हरील ही नर्तनीं.

विचरणः- कोणी कवि अभिमानपूर्वक ह्यणतो कीं- जर हा उदार राजा सुरस काव्याच्या श्रवणाविषयीं कौतुक दाखवील, त्याच प्रमाणें राजसभेंतील सर्व सभासद्जन रसिक असून गुणग्राहक असतील तर सुवर्णाचे अलंकार परिधान केलेली, नवरसांनीं युक्त, व मनोरंजन करणारी माझी जिव्हा हीच कोणी नटी ही नृत्यकलेनें सर्वांचीं मनें निश्चये करून हरण करील. यांत रूपक अलंकार आहे. [श्लोक ९० पहा]

१४६

धराधर वराह हा, इतर भोदितो भूमितें,
सुवर्णगिरि हा गिरी, इतर भूमिला भार ते,
मनोज्ञ मलयानिलीं रति, तशी न झंझानिलीं,
नरेंद्र विबुधाश्रयी, इतर भूप ते क्षुद्धली.

विवरण:- वराहावतारांतील वराह, सुवर्णगिरी, मलयानिल, आणि पंडिताला आश्रय देणारा राजा यांचें गुणवर्णन यांत आहे. शब्दार्थ धराधर-पृथ्वीला धारण करणारा. सुवर्णगिरी-पुराणप्रसिद्ध सोन्याचा पर्वत. मलयानिल-चंद्रनवनांतील वारा. रति-सुख. झंझानिल-वादळाचा वारा. विबुधाश्रयी-पंडिताला आश्रय देणारा. क्षुद्धली-पोटभरू, यांत अनन्वय नामक अलंकार आहे. (श्लोक ७३ पहा.)

१४७

अयश्चणक चाबवे, फणिफणामणी काढवे,
करेंचि करि तोलवे, उदधिही पर्दी लंघवे;
असीवरिहि चालवे, उठवितांहि सिंहास ये,
कदर्यधन मात्र तें, मिळवितां कदाही न ये.

विवरण:- लोखंडाचे चणें, सर्पमणि, हत्ती तोरणें, समुद्र तरणें, तरवारीच्या धारेवर चालणें आणि निजलेल्या सिंहास उठविणें ह्या गोष्टी होऊं शकतील, परंतु कृपणाचें धन मात्र मिळवितां येणार नाहीं. यांत निदर्शना नामक अलंकार आहे. [श्लोक ८८ पहा.]

१४८

शशी दिवसधूसरी, गलित यौवना सुंदरी,
गतांबुज तडाग तें, रुचिर देह हीनाक्षरी;
तशीच विबुधापदा, अदय भूपतीलोभ हा,
नृपालखलमंडळी, असति सात शल्ये महा.

विवरण:- दिवसाचा निष्प्रभ चंद्र, गलित यौवना सुंदरी, निष्पद्म तळें, विद्याहीन सौंदर्य, पंडितावरील संकटें, निर्दय राजाचा लोभ आणि राजाची चुगलखोर मंडळी हीं सात प्रकारचीं शल्यें आहेत.

१४९

यशोहनन या जर्गी कृपणतेमुळें जाहलें,
तसाच घडतो जर्गी गुणविनाश कोपामुळें;
मदांध मतिच्यापुढें विनय भंग तो पावतो,
श्रुधाव्यसनभीतिनें मनुज लाजही सोडितो.

विवरण:- कृपणतेमुळें कार्याचा नाश, रागामुळें गुणाचा नाश, मदांधतेमुळें विनयभंग आणि भुकेमुळें निर्लज्जपणा हीं ठेवलेलीं आहेत. शब्दार्थ यशोहनन-कार्यनाश. श्रुधाव्यसन-भुकेचें संकट.

१५०

द्विजत्व जरि लाभलें, तरि पळे प्रमादामुळें,
स्वकीय कुल नासतें सकळ तें चहाडीमुळें;
विपत्ति दिन जावरी, स्थिर मती नसे तोंवरी,
धनार्जन न होतसे, व्यसनकाल आल्यावरी.

विवरण:- प्रमादामुळें द्विजत्व नष्ट होतें, चहाडीमुळें स्वकीय कुलाचा नाश होतो, गरिबीच्या दिवसांत बुद्धि चलविचल होते आणि संकट कालांत पैसा मिळत नाही. शब्दार्थ प्रमाद-चूक, अनाचार. धनार्जन-पैसा मिळविणें. व्यसन-संकट.

१५१

अनादर घडे जर्नी सतत तो गरिबीमुळें,
तसें विलय पावतें उचित सत्य दंभामुळें;

प्रमोहमतिने घडे मलिन आत्मतेजोबल,
तुह्यास वितरो जर्गी उचित बौध हा सत्फळ.

विवरण:- गरिबीमुळे अनादर, ढोंगामुळे सत्य, मायेमुळे आत्म-
प्रकाश, यांचा नाश होतो. ह्या तीन श्लोकांत उपदेश वर्णिला आहे.

१५२

घडे गृहविनाश तो करि निर्वास जेथे कली,
कुमार्गरत भूपती बुडवितो प्रजा आपुली;
कुकर्म असल्यावरी गति नसे यशोवर्धिनी,
न मैत्रि वसते मुळीं श्रवणनिघ दुर्भाषणीं.

विवरण:- भांडणामुळे घराचा नाश, वाईट राजामुळे राष्ट्राचा
अधःपात, दुष्कर्मामुळे यशोवर्धन आणि दुर्भाषणाने मैत्रीचा नाश हे ठरलेलेच
आहे. शब्दार्थ कली-कलह, [भांडण] गति-यशाची वृद्धि. [प्रगति]

१५३

निदाघ ऋतु जालितो भुवन सर्व तापानलीं,
सरोवरनदीजळें सकल भूतलीं आटलीं;
अशा कठिण संकटीं तरुस तूं दिली पुष्टता-
तिला जलदवृष्टि ही फुकट होष माळ्या ! अतां.

विवरण:- जगन्नाथ पंडिताच्या भामिनी विलासांतील ही अन्योक्ति
आहे. ह्या भयंकर उन्हाळ्यांत सगळीं जलाशये, आटलीं असतांना सुद्धां
तूं झाडांची जोपासना करून त्यांना पुष्टता दिलीस. तेव्हां माळ्या ! हल्लीं
पडत असलेला हा श्रावणांतील पाऊस आतां फुकट आहे. शब्दार्थ निदाघ-
उन्हाळा. तापानल-प्रखर उन्ह. तिला झणजे तूं दिलेल्या पुष्टीला.
जलवृष्टि-मेघवृष्टि.

१५४

घडे सफल कार्य तें, करिति लोक भूपस्तुति,
जरी व्यसन पातलें, सचिव मानिती मंदधी;
अमात्यपद निघ हें छळिति भूप रात्रांदिनीं,
असो सचिव तो गुणी, अवगुणी असे तो जनीं.

विवरणः- हा श्लोक भासकविकृत अविमारक नाटकांतील आहे. कौजायन अमात्य तापदायक दिवाणगिरीचें वर्णन करितो-जर कार्यसिद्धी झाली तर राजाची स्तुति होते. संकट ओढवलें तर अमात्य मूर्ख ठरतो. एकंदर अमात्यपद निघ असतें. इतकेंच नाही तर प्रसर्गा त्यास राजाचा छळही सहन करावा लागतो. मग तो अमात्य कितीही शहाणा असला तरी लोक त्याला मूर्ख ह्मणून समजतात.

१५५

तमःप्रसर वाहती पथनद्यांतुनी दुर्गम,
विशाल गृहमंदिरें दिसति वाळवंटासम;
घनांध भरिला किती? दशदिशा जणूं लोपती,
तमोब्धि कुणिही तरो, बसुनि भव्य नावेमधी.

विवरणः- हाही अविमारक नाटकांतील श्लोक आहे. अविमारक मध्यरात्रीच्या भेसुरतेचें वर्णन करितो. मार्ग ह्याच कोणी नद्या, त्यांतून अंधकाराचे प्रवाह वाहत आहेत. हवेल्यांच्या रांगा वाळवंटाप्रमाणें दिसत आहेत. भयंकर काळोखामुळें दिशा दिसनाशा झाल्या आहेत. आणि अंधःकार हाच कोणी समुद्र नावेंत बसून तरून जाण्यासारखा झाला आहे. यांत रूपकालंकार आहे. [श्लोक ९० पहा.]

१५६

न बीज तरुभिन्नता, जरि दिसे पृथक् दृष्टिशीं,
जलद्रव जलाहुनी नच, विभिन्न गे ! राक्षसी !

चिदंशविततीमुळें जग दिसे निराळें जरी,
न त्यांत अणु भिन्नता, परम ईश सर्वांतरीं.

विवरण:- योग वासिष्ठांतील उत्पत्ति प्रकरणांत कर्कटी नामक राक्षसीनें विचारलेल्या प्रश्नास विक्रम राजाच्या मंड्यानें दिलेले उत्तर यांत आहे. ज्याप्रमाणें वृक्ष हा बीजापासून निराळा भासत असला तरी तो निराळा नसतो. किंवा पाण्याची द्रवता पाण्याहून भिन्न भासली तरी ती जशी भिन्न नसते त्याप्रमाणें चिदंशाच्या विततीमुळें (वितति-प्रसार) जग जरी निराळें दिसतें तरी त्या चिदंशांत व जगांत मुळींच निराळेपणा नाहीं. कारण परमात्म्याची प्रभा सर्वांतरांत [सर्वात्मक] आहे.

मंदाक्रांता (श्लोक १६)

१५७

उत्पत्तिचें स्थल शुचि नसे, वर्णही हनिकांती,
आंगीं केली रुचिर रचना, पंकशंका वरीती;
केली जीनें परिमलगणीं सौरभें गर्वहानी,
कस्तूरीतें सुरभि गुण हा प्राप्त झाला कुठोनी ?

विवरण:- बाह्यांगापेक्षां गुणांचें महत्व विशेष आहे. वरचा भपका कांहीं उपयोगी नाहीं. हें कस्तूरीच्या उदाहरणानें व्यक्त केले आहे. मृगाच्या नाभीतून कस्तूरी निघते, ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. शब्दार्थ शुचि-शुद्ध. पंकशंका-चिखलाची शंका. परिमलगणीं-सुगंधसमुदायांत. सौरभें-सुगंधानें. यांत विभावना नामक अलंकार आहे. जेथें कार्यावाचून कार्य झाल्यास वर्णन असतें तेथें हा अलंकार होतो.

१५८

गाणें चाले सुरस निकटीं वर्तती सत्कवी ते,
बाला लीला-वलयरणि त्या ढालिती चामरांतें;

सेवी ऐशा भवसुखरसा, मानचा शांत चित्त,
सौख्याभावीं उचित सहजीं वा ! समाधी तुला ते.

विचरण:- सुंदर गाणें, वाजूला कवि, चवऱ्या ढाळतांना होणारा
बालावलय झणत्कार, असा सुखाचा संसार सेवन कर. नाहींतर अशा
सुखाच्या अभावीं तुला समाधी काय वाईट ? शब्दार्थ बालालीलावलयराणि-
तरुण मुल्लोच्या सुवर्ण कंकणाचा होणारा झणत्कार.

१५९

चंद्रा ! स्वेच्छे विहर, जंव ही नम्रवक्त्रा मृगाक्षी,
पद्मा ! तूं हो स्मितवदन, जो सुंदरी मीलिताक्षी;
गाणें गाई पिक खगवरा ! जो सखी मौन सेवी,
युष्मत्भाग्यें फलित अवधीं, जो प्रिया मानभावी.

विचरण:- चंद्रा ! तूं विहार कर, कमळा ! तूं स्मितवदन [प्रफुल्लित]
हो, कोकिळा तूं गायन कर. कारण प्रियेनें आज मान धारण केला असल्या-
मुळें तुझा सर्वांचो भाग्यें आज फळाला आली आहेत. शब्दार्थ नम्रवक्त्रा-
खाली तोंड केलेली. मीलिताक्षी-डोळे लावून घेतलेली. पिक-कोकिळा.
मानभावी-मान धारण केलेली. यांत चेतनगुणोक्ति नामक अलंकार
आहे. [श्लोक ९२ पहा.]

१६०

कोणी तुंबी यतिव्रकरीं पात्र होऊनि राही,
कोणी वीणारव मधुर तो गाउनी चित्त मोही;
कोणी तुंबी विपुल सलिलीं तरिते मानवांस,
हा ! हा ! कोणी खलजनमुखीं देतसे रक्तमांस.

विचरण:- एकाच वस्तूचें संगतीच्या योगानें कसें स्थित्यंतर होतें
हें भोपळ्याच्या [तुंबी] उदाहरणानें दाखविलें आहे. एखादा भोपळा

यतिवराच्या हातांत गेल्यानें त्याला पात्रत्व येते. [भांडें होतें] कोणी भोपळा सुंदर वीणा होतो. कोणी भोपळा मनुष्यास पाण्यांत तारतो. आणि कोणी भोपळा दुष्ट मनुष्यास रक्तमांसाकरितां सहायक होतो.

१६१

राज्यश्रीनें रघुपतिस गे ! त्यागिलें राजगेहीं,
तैसें रानीं अदय मतिनें सोडिलें त्यास मीही;
तूंही मार्गीं त्यजुनि अदये ! त्यास, आलीस येथे,
स्त्रीवर्गाचा धरिल पुढतीं कोण विश्वास मुद्रे !

विवरण:- रावणानें सीतेचें हरण करून तिला अशोक वनांत ठेविलें. तेथें हनुमंतानें रामानें दिलेली मुद्रिका तीच्यापुढें टाकिली. तेव्हां सीता मुद्रिकेस ह्मणते-हे ! मुद्रे ! राज्यलक्ष्मीनें रामाला घरींच सोडलें, मी त्यास वनांत सोडलें, आणि तूंही त्यास मार्गांत सोडून आलीस. तेव्हां आतां यापुढें स्त्रीयांवर कोण विश्वास ठेवील ?

१६२

पाहीं ! पाहीं ! सद्य बक हा लक्ष्मणा ह्या तटाकीं,
मीनासाठीं हळुंहळुं जलीं काय हा पाय टाकी !
तां ह्यातारा झष मग वदे राघवा ! ऐक कानें,
बापा ! माझे सकळ कुळ तें भक्षिलें या बकानें.

विवरण:- पंपासरोवरतटीं राम आला असतां, तो लक्ष्मणास ह्मणतो-हा बगळा पहा, माशांला दुःख होऊं नये ह्मणून पाण्यांत कसा हळुंहळुं चालला आहे. हें रामाचें भाषण ऐकून पाण्यांतील एक ह्यातारा मासा रामास ह्मणतो- राघवा ! ह्या बगळ्यास काय तूं साधु समजतोस ? अरे ! यानेंच माझे सगळें कुळ खाऊन टाकलें ! शब्दार्थ बक-बगळा, मीन-मासा. झष-मासा.

१६३

रानोरानीं पळत सुटला, वृक्षभागीं गतीनें-
मित्रासंगें तरुदळ फळें सेविलीं आदरानें,
सायंकाळीं उपरति घडे हिंडण्याची कपीला,
प्रातःकाळीं विसर पडुनी काननीं तो निघाला.

विवरण:- चंचल मनुष्याच्या स्वभावावर ही एक वानराची अन्योक्ति आहे. जो ख्याली खुशालीत दिवस काढतो व ज्याला संसारांत आजची उद्यांची काळजी नाही अशावर ही वानराची पश्चातापपर उक्ति आहे.

१६४

शूली झालों कदशनवशें, भैक्ष्ययोगें कपाली,
वस्त्राभावे नभवसन मी, कीं जटी शून्यतैलीं,
झालों राजा ! तव परिचयें ईश मी भूतियोगें,
झाली पूर्णा अजि तव कृपा अर्धचंद्रप्रयोगें.

विवरण:- कोणा एका कवीनें आपलें दैन्य भाकिलें असतांही त्यानें द्वारपालाकडून गचांडी देऊन घालवून दिलें. तेव्हां तो उलटून राजास ह्मणतो- हे ! राजा ! मी कदनाच्या भक्षणेंकरून शूली [शूलधारी-शूल व्यथित] झालों, भिक्षा मागण्यानें कपाली [कपालधारी शिव] झालों, वस्त्रें नेसण्यास व पांघरण्यास नसल्यानें नभवसन [दिगंबर] झालों, स्नेहाच्या [तेलाच्या] शून्यत्वास्तव जटी [जटाधर] झालों, मग याप्रमाणें तुझ्या परिचययोगें मला ईश्वरत्व [राजत्व-शिवत्व] प्राप्त झालें असतां तूं कृपायुक्त होऊन मला अर्धचंद्र [पर्क्षा गचांडी] देतोस, यांत नवल कसचें ? भूतियोगें-संपत्ति भोगानें.

१६५

जों जों घासा अधिकचि निघे चंदनीं चारु गंध,
जों जों छेदा मधुरस निघे इक्षुदंडीं सबंध;

जों जों जाळा अधिकचि खुले कांति ती कांचनाची,
प्राणांतीही किमपि न ढळे शुद्धि धी सज्जनांची.

विवरण:- जे उत्तम पुरुष असतात त्यांची शुद्ध बुद्धि प्राणांतीही
ढळत नाही. हे या श्लोकांत लोदाहरण दाखविले आहे. शब्दार्थ चारु-
मनोहर. इक्षुदंड-उस. धी-बुद्धि.

१६६

निद्रास्वप्ने वितथ असती, लोक जे बोलतात,
त्यांची वाणी अनुचित मला वाटते ती नितांत,
आहे कां हो ! दृशिगत खरा जागृतीचा पसारा,
चैतन्याचा अननुभव हा दावितो खेळ सारा.

विवरण:- ही एका वेदांत्याची उक्ति आहे. निद्रास्वप्ने जर खोटी
आहेत तर हा दिसणारा जागृतीचा पसारा तरी खरा आहे काय ? स्वप्न-
सृष्टि आणि जागृतसृष्टि हा सारा खेळ चैतन्याच्या अननुभवामुळे वाटतो.
शब्दार्थ वितथ-खोटें. नितांत-निश्चयें करून. दृशिगत-डोळ्याला दिसणारा.

१६७

दैवें लाभे जरि खलजनां द्रव्यभांडार मोठें,
सेवा त्याची खलचि करिती, त्यागिती श्रेष्ठ त्यातें;
शाखोटार्ची सुमधुर फळे सेविते काकपंक्ती,
त्या वृक्षाला अद्य मतिनें राजहंस त्यजिती.

विवरण:- दैवयोगानें दुष्टजन जरी समृद्धिशाली झाला तरी त्याची
सेवा करण्यास दुष्ट जनच उत्सुक असतात. आणि उत्तम जन त्या दुष्ट
जनाचा त्याग करितात. शाखोट वृक्षार्ची स्वादिष्ट फळे कावळेच सेवन
करितात. आणि राजहंस पक्षी त्या वृक्षाचा त्याग करितात. शाखोट हा एक

साग विशेष वृक्ष आहे. ज्याला हेदी हें नांव आहे. यांत दृष्टांत हा अलंकार आहे. (श्लोक १०७ पहा.)

१६८

सेवी वायू परि न दुबळा सर्प झाला कधींही,
सेवी हस्ती लघु तृण जरी शक्ति सामर्थ्य देहीं;
सेवोनीया वनजळ फळें कंठिती साधु काळ,
वाटे चित्तीं परम धन तें एक संतोष मूळ.

विवरण:- सर्पास वायुभक्षण, हत्तीस तृणभक्षण, मुनीस फलभक्षण, याप्रमाणें त्यांच्या उपजीविकेस साधन आहे. यावरून संतोषवृत्ति हेंच एक परम धन आहे. यांत दृष्टांत अलंकार आहे. (श्लोक १०७ पहा.)

१६९

ज्याच्या हातीं कुसुम धनु तें वर्ण्य सौंदर्य लोकीं,
त्या कामाला करिल दहनीं दग्ध कैसा पिनाकी ?
पाहोनीया गिरिश नयनीं रूपकांतीगुणानें,
लज्जायोगें स्वमृति वरिली वाटतें मन्मथानें.

विवरण:- हा श्लोक कुमारसंभवांतील आहे. शंकरानें कामाला जाळलें ही कल्पनाव मूळ खोटी आहे. सौंदर्यशाली कामास शंकर दग्ध कसा करील ? शिवाचें सुंदर रूप पाहूनच मन्मथानें स्वदेहाचा त्याग केला. शब्दार्थ धनु-धनुष्य. पिनाकी-शंकर. गिरिश-शंकर. स्वमृति-आपलें मरण. मन्मथ-काम.

१७०

प्रीष्माग्नीच्या प्रखर किरणीं नष्टता ये जलालां,
प्राणीपक्षीपशुगणं पहा देहसंतप्त झाला;

पेशा काळीं द्विरसन गड्या ! शत्रु तूझा मयूर,
छायेखालीं तुज बसवितो काय आश्चर्य थोर ?

विवरण:- भयंकर उन्हाळ्यांत साप हा सावलीच्या सुखाकरितां मोराच्या पिसान्याखालीं जाऊन बसतो. मोराचें आणि सापाचें वैर प्रसिद्धच आहे. तात्पर्य हें कीं भयंकर उन्हाळ्यामुळे ते आपापला वैरभाव विसरतात. शब्दार्थ द्विरसन-साप, मयूर-मोर.

१७१

वस्त्रायोगें सतत मिळते मान्यता मानवाला,
वस्त्राभावे मनुज नसतो पात्र तो आदराला;
श्रीविष्णूला रुचिर कमला अर्पुनी आदरानें,-
श्रीशंभूला प्रखर विष ते दीधले सागरानें.

विवरण:- वस्त्राच्या योगानेंच मनुष्यास मान मिळतो आणि वस्त्र कळाहीन मनुष्याचा कधींच आदर होत नाही. सागरानें विष्णूला कमला [लक्ष्मी] दिली आणि शंकराला विष दिलें.

१७२

हस्तांभोजीं वदन धरुनी, केश ते बाहुमूलीं,
दृष्टि द्यारीं, रुचिर अधरीं तर्जनी स्तब्ध झालीं;
वेळोवेळीं विषयविरता दीर्घ निःश्वास सोडी,
हा ! हा ! नारी सजल नयना जाहली काय वेडी ?

विवरण:- डोकें हातावर धरलेलें आहे. खांद्यावर मोकळे केस सोडले आहेत. दाराकडे सारखें पहात आहे. ओंठावर बोट ठेविलें आहे. सारखा निःश्वास चालला आहे आणि डोकें पाण्यानें भरून आलेले आहेत. ही स्त्री वेडी तर नाही ? हें विप्रलंभश्रृंगारपरं वर्णन आहे. शब्दार्थ हस्तांभोज-हात हेच कमल बाहुमूल-खांदा. अधर-ओंठ, तर्जनी-आंगठ्या जवळचें बोट, विषयविरता-विषयपराड्मुखी.

मालिनी (श्लोक १०)

१७३

उदयवरिल भानू पश्चिमीं दिग्विभागीं,
चलन वरिल मेरू, शैत्य ये वन्हिलार्गीं;
विकसन कमलांचें पर्वताग्रीं घडेल,
परि न सुजन लोकीं अन्यथा तो वडेल.

विवरण:- सूर्य पश्चिमेस उगवेल, मेरू पर्वतांचें स्थलांतर होईल, अग्नीला थंडपणा येईल आणि पर्वतावर कमलें उत्पन्न होतील. परंतु सज्जन कधीही खोटें बोलणार नाही. ही कविता (धर्म) वीररसपर भाहे.

१७४

उडुगण परिवारी, औषधीजीवनाथ,
अमृतमयशरिरी, देह तो वर्णकांत,
दिनकरसमसूत्रीं हीनता ये शशीलां,
हर ! हर ! परगेहीं दुःख होतें नराला.

विवरण:- ज्याला नक्षत्रांचा परिवार आहे, औषधीला जो जीवन देतो, स्वतः अमृतमय असून वर्णकांत ज्याचा देह आहे, असा सर्व गुण संपन्न चंद्र सूर्याच्या समांतर गर्तीत निष्प्रभ होतो. एकंदर परगेहवास दुर्धर खरा !

१७५

सकल विदित आहे वा ! तुझी काष्ठजात,
वनचर मुसळा ! रे ! वाढला काननांत;
तुज नवयुवतीचा जो करस्पर्श झाला,
उचितचि नच आली पालवी तत्तनूला.

विवरणः- ही एक मुसळावर अन्योक्ति आहे. मुसळा ! तूं रानांत वाढला असून तूं काष्ठ आहेस हें सगळ्याला माहित आहे. जेव्हां नव युवतीचा करस्पर्श तुला झाला तेव्हां तुला अंकुर फुटले नाहीं. तें ठीकच आहे.

१७६

क्षणभर टिकणारा, दावितो स्वप्नमाया,
विरस परिणती हा, कामिनीसंग वाया;
मनिं जरि शत वेळां यापरी चित्त बाणे,
परि नवयुवतीला पाहतो आदरानें.

विवरणः- क्षणभर टिकणारा, स्वप्नदर्शनाप्रमाणें आभासरूप, परिणामीं विरस असा हा कामिनीसंग आहे; असें शंभर वेळां जरी कळून आलें तरी हा कामीजन नवयुवतीकडे आदरानें पाहतो.

१७७

नरपतिहितकर्ता त्याज्य वाटे जनांला,
जनपदहितकर्ता नावडे भूपतीला;
सतत उभयपक्षां यापरी हा विरोध,
नृप-जन-हितकारी दुर्लभ क्षमातलांत.

विवरणः- राजाचें हित पहाणारा हा सगळ्या प्रजेला नकोसा वाटतो. व लोकांचें हित पहाणारा हा राजाला आवडत नाहीं. याप्रमाणें हा विरोध अक्षय दिसून येतो. राजाचें व प्रजेचें सारखें हित करणारा जगांत दुर्लभच. शब्दार्थ जनपद-लोक. क्षमातल-पृथ्वीत.

१७८

सकल भुवनभार्गी व्यापिली ईशशक्ती,
परि मज गुरुराया ! दीसते कां न मूर्ति ?

स्थिति जरि पवनांची मानिशी सत्य बाळा !
त्वरित मज त्याची दाखवीं मूर्ति डोळां.

विवरण:- शिष्य गुरुस ह्मणतो- जर सर्व सृष्टींत ईश्वराची व्यापकता आहे तर त्याची मूर्ति मला कां दिसत नाही ? शिष्याची ही शंका दूर करण्याकरितां गुरुनें वायूच्या उदाहरणानें शिष्यास निरुत्तर केलें आहे. बाळा ! शिष्या ! जर वायूची स्थिति तूं खरी मानतोस, तर त्याची मूर्ति तूं मला दाखीव.

१७२

विविध तरुणांची पंक्ति शोभे वनांत
सुखकर मज वाटे चंदनाचीच जात;
जरि नच फल पुष्पे लाभलीं चंदनाला,
तनु झिजवुनि आंगें तोषवीतो जनांला.

विवरण:- सगळ्या झाडांत चंदनच चांगला. जरी त्याला पुष्पे, फळे नाहीत तरी तो स्वतः झिजून लोकांस आनंदित करितो.

१८०

दिनमणि विलयाला पावला, चंद्र गेला,
तममय नभ सारें-घोर काळोख झाला;
उडुगण सगळे हे वेष्टिती त्या तमांत.
उचित समय लाधे दीपका ! आज तूंतें.

विवरण:- ही एक दिव्यावर अन्योक्ति आहे. सूर्य अस्तास गेला, चंद्र नाहीसा झाला, सर्वत्र अंधःकार पसरला, आणि सर्व तारे अंधःकारांत समाविष्ट झाले. दीपका ! आज तुला चांगली वेळ सांपडली.

१८१

प्रियकर मज सांगे जेधवां गोड गोष्टी,
तई अवयव सारे नेत्र कीं कर्ण होती ?
नच मज कळतें गे ! काय हें भ्रांत चित्त !
श्रवणनयनशक्ती सारख्या वेधतात.

विवरण:- कोणी स्त्री आपल्या सखीस सांगते- माझा प्रियकर जवळ येऊन गोड गोड गोष्टी सांगू लागला असतां माझे सर्व अवयव डोळे होतात का कान होतात हें मला कळत नाही. कान डोळे सारखे वेधून जातात.

१८२

सकल तरुणाला वेष्टितो हा दवाग्नी,
प्रियकर तरुवेली सर्व गेल्या जळोनी;
त्यजुनि अदयतेनें त्यांस तूं, मेघराया !
करिशि नगशिरीं जी वृष्टि, ती होय वाया.

विवरण:- ह्या दवाग्नीनें [दावानलानें] सर्व झाडे व वेली दग्ध करून टाकिल्या आहेत. त्यांच्यावर तूं वक्र दृष्टि करून पर्वतावर वृष्टि कां करितोस ?

वसंततिलका वृत्त (श्लोक ६५)

१८३

हे ! हेमकार ! परदुःख कळे न तूंत,
तूं जाळितोस दहनीं शतवार मातें;
दीप्तानलीं मम तनू गुणवृद्धिशाली,
ही त्वन्मुखीं बिखुरली बघ मात्र धूली.

विवरण:- सोने सोनारास ह्मणते- तुला परदुःख मुळांच माहीत नाही. मला अर्मांत जाळून तूं काय मिळवितोस ? मी मात्र उत्तरोत्तर कांतिमय होतो. आणि तुझ्या तोंडावर ही राख उडत आहे. शब्दार्थ हेमकार-सुवर्णकार. दहर्नी-अर्मांत. शतवार-शंभर वेळां दीप्तानर्ली-पेटलेल्या विस्तवांत. गुणवृद्धिशाली-गुणांच्या वृद्धीनें शोभणारी. धूली-राख.

१८४

जीं मौक्तिकें तव करीं असती प्रिये ! गे !
फेंकू नकोस परि तीं अविचारयोगें,
गुंजाफलभ्रम जरी तुझिया मतीला,
त्वद्रक्तहस्तअसितेक्षण हेतु त्याला.

विवरण:- प्रिये ! तुझ्या हातांतील मोत्यें तूं फेंकून देऊं नकोस. तीं मोत्यें नसून गुंजा आहेत असें कदाचित् तुला वाटेल. कारण खालीं तुझ्या आरक्त हाताचा तांबडेपणा आणि वरून तुझ्या डोळ्याचा काळेपणा यांची प्रभा त्या मोत्यावर पडलेली आहे. ह्मणून तुला गुजांचा भास होईल. परंतु तीं मोत्येंच आहेत. शब्दार्थ गुंजाफलभ्रम-गुजांचा भास. त्वद्रक्तहस्त-असितेक्षण-तुझा लाल हात आणि काळे डोळे. अलंकार तिसऱ्या चरणांत संदेह अलंकार आहे. [श्लोक २५ पहा.]

१८५

स्थाणूवरी भुजग ते, शिखरीं विहंग,
स्कंधीं प्लवंगगण, सेविति गंध भृंग;
जो आश्रयास नच योग्य, असा विभाग-
या चंदनीं न दिसतो, किति थोर भाग्य !

विवरण:- चंदनाच्या उदाहरणानें भाग्यशाली पुरुषाच्या आश्रयाची यांत महती आहे. बुंधाच्या ठिकाणीं सर्प, शिखरावर पक्षी, फांद्यावर वानर,

सुभाषितमराठी

आणि भुंग्यांचें सुगंध सेवन अशा रीतीने चंदन वृक्षाचा सर्वच भाग सर्वास आश्रयार्ह झाला आहे. निरुपयोगी असा कोणताच भाग नाही. शब्दार्थ स्थाणु-बुंधा. भुजग-सर्प. विहंग-पक्षी. स्कंधी-फांद्यावर. प्लवंग-वानर. यांत उदात्तरस असून काव्यलिंग नामक अलंकार आहे. [श्लोक १०५ पहा.]

१८६

व्हावें स्वकीय मुख सुंदर निष्कलंक,
हा स्त्रीमुखाश्रय करी ह्यणुनी मृगांक;
त्यातें पुन्हाहि करिती सकलंक नारी,
स्त्रीसंगलांछनखनीच अपूर्व भारी.

विवरण:- आपला कलंक नाहीसा व्हावा ह्यणून चंद्रानें सुंदर स्त्रीमुखाचा आश्रय केला अशी यांत कल्पना केली आहे. स्त्रीया त्या मुख-चंद्राला पुनः काळोखी आणतात. (स्त्रीया काजळ धालतात, त्यावर ही व्यंगोक्ति आहे.) शब्दार्थ मृगांक-चंद्र खनी-खाण.

१८७

जें योग्य बालशशिला स्थल, तें शिवानें-
बा ! धत्तुरा ! तुज दिलें परि कां तुझ्यानें-
होतो तमोविलय वा कमळीं विकास ?
चंद्रोपलद्रव ? तसा उद्धी-विलास ?

विवरण:- धत्तूराच्या फुलावर ही अन्योक्ति आहे. हें पुष्प शंकरास फार प्रिय आहे. जें स्थान बालशशीला योग्य तें तुला शंकरानें काय ह्यणून दिलें ? तुझ्यानें अंधःकाराचा नाश होतो कां ? कमळें तरी प्रफुल्लित होतात ? चंद्रकांत मणि तरी पाझरतो ? समुद्राला भरती तरी येते ? यापैकी कांहींही करण्याचें सामर्थ्य तुझ्यांत नाही. शब्दार्थ बालशशि-चंद्रकोर. तमोविलय-

अंधःकाराचा नाश. चंद्रोपलद्रव-चंद्रकांत मण्याचें पाझरणें. उदधीविलास-
समुद्र भरती.

१८८

जाईल रात्र, मग होईल ती सकाळ,
होतील भानुकिरणां कमलें प्रफुल्ल;
पेशा अली रत मनोरथचिंतनांत,
तों हा ! गजें उपडलीं कमलें क्षणांत.

विषरण:- मनुष्याचे भावी विचार किती पंगु असतात, हें कमलांत
अडकलेल्या भ्रमराच्या उदाहरणानें यांत व्यक्त केलें आहे. रात्र जाईल,
सकाळ होईल, कमलें प्रफुल्लित होतील आणि मी मोकळा होईन, असें
भ्रमर चिंतन करीत असतांनाच तों कमलें हत्तीनें फेंकून दिलीं. शब्दार्थ
भानु-सूर्य. अली-भ्रमर.

१८९

व्याघ्रीपरी अति कठोर जरा पहाते,
सच्छीद्रकुंभजल त्यापरि आयु जातें;
रोग प्रहार करिती अरिसे अनेक,
हा ! हा ! तथापि अहितीं रमतात लोक.

विषरण:- संसारलोलुपांच्या अहिताचरणावर एका मुमुक्षाची ही
उक्ति आहे. ही जरा वाघिणीप्रमाणें भिववीत असते. भोंक पडलेल्या
मडक्यांतील पाण्याप्रमाणें आयुष्य रोज चाललें आहे. शत्रुप्रमाणें रोग प्रहार
करीत आहेत. असें असतांही लोक अहितकर मार्गाचेंच अवलंब करीत
आहेत याचें मोठें नवल वाटतें. शब्दार्थ जरा-वार्धक्य. अरिसे-शत्रुप्रमाणें.
यांत उपमा अलंकार आहे. [श्लोक ६७ पहा.]

१९०

जों जाणला न, तंव कांत कृतांत वाटे,
मासत्रयीं मनुज हा कळलें मनातें;
तो नंतरीं रमण, मी रमणी कृशांगी,
वर्षांतरीं त्रिभुवनीं पति दृष्टिलार्गी.

विवरण:- कोणी स्त्री आपल्या सखीस सांगते- माझ्या अजाणते पणांत भेदभावानें माझा प्रियकर मला कृतांत [यम] वाटत होता. तीन महिन्यांनीं तो माझ्यासारखाच मानव आहे असें मला कळलें. त्यानंतर आह्मा दोघांत पतिपत्निभाव आहे असें कळून आलें. आणि वर्षानंतर तर माझा प्रियकर माझ्या दृष्टीतून कधीही दूर झाला नाहीं. येंथें सार नामक अलंकार आहे. [श्लोक ७५ पहा.]

१९१

सर्वस्व दान जगतीं करितोस राया !
पेशी तुझी स्तुति कवी करितात वाया !
शत्रूंंस पाठ दिधली न कधीं नृपाला !
नाहीं उरस्थळ दिलेंच परस्त्रियेला.

विवरण:- कोणी एक कवि राजाला ह्मणतो- तूं सर्वस्वदान करितोस हें ह्मणणें अगदीं खोटें आहे. आजपर्यंत तुझ्या शत्रूंला तूं कधीं पाठ दिली नाहींस. तसेंच तूं आपलें उरस्थळ कोणत्याही परस्त्रियेला दाखविलें नाहींस. यांतील रहस्य अर्थपूर्ण आहे. यांत व्याजस्तुति अलंकार आहे. [श्लोक ९० पहा]

१९२

धर्माग्निचौरनृप बांधव हे धनाचे,
वांटेकरी असुनिया दृढ ऐक्य यांचें,

जेष्टास अल्पहि जर्गी जरि ताप झाला,
संपूर्ण बंधुजन ते हरिती धनाला.

विवरण:- धर्म, अग्नी, चोर आणि राजा या चार बंधूंत फार ऐक्य असून हे धनाचे वांटेकरी आहेत. जेष्ठ बंधु धर्मास जर कोणी त्रास दिला तर बाकीच्या तिघांस फार राग येतो. तासुर्य हें कीं धनाचा उपयोग सद्धर्माकडेस करावा. नाहींतर तिघे बंधु हे धनाचा नाश करितात.

१९३

ऊर्णा नसे तनुवरी, नच दुग्ध यास,
आहे अयोग्य अगर्दी पशु वाहनास;
हे केवढे उदर ! केवि चढेल गोर्णा,
छे ! हा नको फुकट, निंदिति दुर्वचांनीं.

विवरण:- गांवढळ लोकांनीं नव्यानेंच हत्ती पाहिला. ते त्याचा उपहास करितात. याला लोकर मुळींच नाहीं. दुधही नाहीं. यावर बसतांही येणार नाहीं. केवढें पोट हें ! याच्यावर ओझें तरी कसें चढवावें ? हा फुकट नको. स्वरूपवर्णनपर ही कविता आहे.

१९४

त्वत्कीर्तिमौक्तिकफले तुझिया गुणांत,
गुंफावयास बसल्या रमणी गृहांत;
कीर्तीस रंध्र नच तें, गुण तो अपार,
त्या हासुनी वदति, होइल केवि हार !

विवरण:- हे ! राजा ! तुझी कीर्ति हींच कोणी मोर्त्ये तीं तुझ्या गुणाशीं ओवण्यास रमणी लागल्या. पण गुण हातीं घेऊन [गुण ह्मणजे दोरा] पहातात त्यास अंतच नाहीं. (तुझ्या सद्गुणास) आणि त्या मोर्त्यांस

भोंकें मुळींच नव्हतीं [ह्यणजे कीर्ति निष्कलंक होती.] हा प्रकार पाहून त्या रमणी हांसून ह्यणाल्या, आतां हार तरी कसा गुंफावा ? यांत श्लेष, रूपक आणि विशेषोक्ति या अलंकारांचें संमिश्रण आहे.

१९५

मर्यादशील जरि सज्जनवृत्ति लोकीं,
होतात कोपयुत ते अपमानदुःखीं;
रत्नादिकीं जई न तुष्टि घडे सुरांला,
देणें अवश्य गमलें विष सागराला.

विवरण:- सज्जनाची वृत्ति जरी मर्यादशील आहे, तरी त्यास अपमानाचें दुःख कधींही सहन होत नाहीं. सागरानें दिलेल्या रत्नांदिकापासून जेव्हां देवांला समाधान झालें नाहीं तेव्हां शेवटीं सागरास विष देणें भाग झालें. यांत अर्थांतरन्यास अलंकार आहे [श्लोक ९३ पहा.]

१९६

मार्तंडमंडलविभेसम शक्ति लोकीं,-
जे वर्णित्ती कवि तुझी, नच ते विवेकी;
होतो समुद्रसलिलीं रविकांतिलोप,
जातो नृपा ! जलधिपार तुझा प्रताप.

विवरण:- कोणी एक कवि राजास ह्यणतो- राजा ! सूर्यप्रकाशासारखी तुझी लोकोत्तर शक्ति आहे असें जे तुझें वर्णन करितात त्यांस मी विवेकहीन समजतां. सूर्य अस्तकार्ती समुद्रांत बुडाला ह्यणजे तो तेजोहीन होतो. आणि तुझा प्रताप तर समुद्राच्याही पार जातो. येथें व्यतिरेक नामक अलंकार आहे. [श्लोक ३७ पहा.]

१९७

मैनाकपर्वतचरा ! तव पक्ष दोन्ही,
संरक्षिलें जलधिने न असत्य वाणी;

आतां विहार कसला तुज अंतराळीं !
रे ! पारतंत्र्य जडलें तुझिया कपाळीं !

विवरण:- मैनाक पर्वत हा मेनेपासून झालेला हिमवान पर्वताचा पुत्र. पर्वतास पूर्वी पक्ष होते. जेव्हां इंद्रानें सर्व पर्वताचे पक्ष छेदिले त्या वेळीं समुद्रानें यास आश्रय देऊन त्याच्या पक्षांचें संरक्षण केलें. त्यावर ही अन्योक्ति आहे. मैनाका ! आकाशांतील विहार तुला आतां कसा मिळणार ? तुझ्या कपाळीं ह्या तुझ्या गुप्तनिवासाचें पारतंत्र्य अक्षयचेंच जडलें !

१९८

जो नासतो न, विकृती न घडे कधींही,
आकंठपान करितां क्षय ज्यास नाहीं;
देऊनि तृप्ति, रुचि, नेइ लयास मांघ,
लोकीं सुभाषितरस स्फुट हाच वंघ.

विवरण:- यांत सुभाषितरसाचें लोकोत्तर महत्व वर्णिलें आहे. हा रस कधीं नासत नाहीं कधीं त्याचें रूपांतर होत नाहीं. ह्याचें कितीही पान केलें तरी तो कमी होत नाहीं. हा तृप्ति व रुचि देतो. व बुद्धीचें मांघ हरण करितो. हाच सुभाषितरस सेवनास योग्य आहे.

१९९

निर्द्रव्य मी असुनि होय धनानुरक्ती,
होते विलोल इकडे धनदानवृत्ती;
ती याचना भयद, पापचि आत्मघात,
सोडूनि देह असु हो ! झणि व्हा निवृत्त.

विवरण:- कोणा एक दरिद्री ह्मणतो- माझ्यापार्शीं एक छदाम नसून पैशाची मला हाव सुटली आहे. अशा स्थितीत द्रव्यदान करण्याची

बुद्धि उचंबळत आहे. आतां कसें करावे ? याचना करणे माझ्या जीवावर येते. आत्मघात करून घ्यावा तर तेंही पाप. प्राणांनी ! आतां माझ्या देहास सोडून जा कसें ! शब्दार्थ धनानुरक्ति-पैशाची हाव. विलोल-उचंबळणे. असु-प्राण.

२००

भिक्षाशनीं उदरपूरण एकदां तें,
आप्तेष्ट भृत्य सगळे तनु मात्र ज्यातें;
जीर्णाबरावन, महीशयनीं सुषुप्ती,
त्यातें तथापि न सुटे विषयानुरक्ती.

विवरणः-- विषयप्रीतीचें आधिक्य यांत वर्णिलें आहे. एक वेळेस भिक्षान्न, स्वतःच्या शरिरावांचून ज्यास कोणीच आप्त नाहींत. जो आपलें रक्षण चिंध्यांनीं करून जमिनीवर झोंप घेतो अशा हीनस्थितीच्या मनुष्याला सुद्धां विषयानें सोडलें नाहीं. शब्दार्थ भिक्षाशन-भिक्षान्न. उदरपूरण-पोट भरणे. आप्तेष्टभृत्य-भास-मित्र-नोकर. जीर्णाबरावन-चिंध्यांनीं संरक्षण करणे. महीशयनीं-जमिनीवर. सुषुप्ति-झोंप. विषयानुरक्ति-विषयप्रीति. यांत विशेषोक्ति अलंकार आहे. (श्लोक २१ पहा.)

२०१

तृप्ती घडो तुज सरोरुहभक्षणांत,
क्रीडावगाहन करीं सरिताजलांत;
तूं योग्य मात्र करिणीकरलालनारीं,
इच्छूं नकोस रण तें द्विरदा ! हरीशीं.

विवरणः-- ज्याच्या योग्यतेचें जें काम असेल तेंच त्यानें करावें. अवघड काम कधींही अंगावर घेऊं नये. हें येथें सांगितलें आहे. हे ! गजा ! तूं कमलभक्षणानें संतृप्त हो. नदीच्या पाण्यांत क्रीडास्नान कर. हत्तीणीशीं

क्रीडा करण्यांतच तूं योग्य आहेस. परंतु गजा ! सिंहाशी झुंझण्याचें मात्र मनांत आणूं नकोस. शब्दार्थ सरोरुह--कमल. क्रीडावगाहन--स्नानक्रीडा. करिणीकरलालन--हत्तिणीच्या सोंडेचें लालन. द्विरद--हत्ती.

२०२

पापें निवारुनि करी हितयोगवृद्धी,
झांकूनि गुह्य करितोहि गुणप्रसिद्धी;
दे इष्ट वस्तु समयीं, विपदा निवारी,
सन्मित्रलक्षण असें वदती विचारी.

विवरण- भर्तृहरिकृत नीतिशतकांतील हा श्लोक असून यांत सन्मित्राची सर्वोत्कृष्ट लक्षणें सांगितली आहेत. शब्दार्थ हितयोगवृद्धि-हितकर मार्ग. गुह्य-गुप्त गोष्ट. विपदा--संकट.

२०३

दंतावली विगिलता, गलिता तनूही,
हे केस शुभ्र, परि लेष विषाद नाही;
एणीदशा मज विलोकुनि त्या पथांत,
“ बाबा ” असें वदति, तो शतकुंतघात.

विवरण- कोणी वृद्ध विषयी ह्मणतो-- माझे दांत पडले, शरीर थकलें, केस पांढरे झाले. हे सर्व खरें आहे. व त्याबद्दल मला वाईटही वाटत नाही. पण हरिणनयना तरुणी मला रस्त्यांत अहो ! बाबा ! ह्मणून संबोधतात तें [शतकुंतघात] मला शंभर भाले टोचल्याप्रमाणें वाटते. यांत रूपक नामक अलंकार आहे. [श्लोक २ पहा.]

२०४

वाणीस सत्यपण, वाच्य हरी मतीचें,
सन्मानिती सकल, नाशन पातकांचें;

होते प्रसन्न मन, कीर्ति दिगंतरांत,
सत्संगतीविण न लाभ दुजा जगांत.

विवरण- यांत सत्संगतीचें महात्म्य वर्णिलें आहे. सत्यवचन, बुद्धि-
मांद्यहरण, सन्मानलाभ, पापनिवारण, चित्तप्रसन्नता आणि दिगंतरांत
कीर्ति इतक्या गोष्टी सत्संगतीवांचून कोठेंही मिळत नाहींत.

२०५

जी वैभवांत गुण-बुद्धि-कला विकासे,
जीं इंद्रिये असति ज्या पुरुषीं प्रकर्षे;
त्याच्या विपत्तिसमयीं सगळ्या गुणांचा,
होऊनि लोप घडतो उपहास त्याचा.

विवरण- दारिद्र्याचा परिणाम ह्या श्लोकांत मार्मिक रीतीनें दाखविला
आहे. संपत्तिकालांत ज्याची गुणबुद्धिकला विकास पावत होती व उत्क-
र्षाच्यायोगानें ज्याचीं इंद्रिये उद्योगरत होती त्या पुरुषाच्या आपत्तीकालांत
त्याच्या सर्व गुणांचें मातेरें होऊन त्याचा लोकांत उपहास होतो.

२०६

चंद्रासमान गणिलें रमणीमुखाला,
धिःकारितो ह्यणुनि मी कविकल्पनेला;
कोपप्रसादयुत हास्य कुठें शशांकीं?
भ्रूभंगविभ्रम कुठें नयनावलोकीं?

विवरण- कोणी एक कवी ह्यणतो- जे कवि स्त्रीच्या मुखाला चंद्राची
उपमा देतात त्यांचा मी धिक्कार करितों. त्यांची कल्पना अगदीं खोटी
आहे. स्त्रीच्या हास्याच्या ठिकाणीं जशी क्रोध आणि प्रसन्नता आहे तशी
चंद्राच्या ठिकाणीं आहे काय? किंवा स्त्रीच्या दृष्टींत जसा भ्रूभंगविभ्रम

(भिवया चढविणें) आहे तसा तरी चंद्राच्या ठिकाणी आहे काय ? मग ही त्यांची कल्पना खोटी नाही ?

२०७

हा बालगंधगज, अन्य गजांस मारी,
तैसा भुजंगशिशु दंश करी विषारी;
राजाकिशोर तरि आकळितो प्रजेला,
हा जातिशील गुण, मान नसे वयाला.

विवरण- या श्लोकांत स्वभावोक्तीचें चित्र आहे. उन्मत्त हत्तीचा छावा दुसऱ्या हत्तीला मारितो, नागाचें पोर विषारी दंश करितें. बालराजा आपल्या सामर्थ्यानें प्रजेचें आकलन करितो. मूळचाच जातीच्या गुणाला मान असतो. वयाला मान नसतो. शब्दार्थ गंधगज-उन्मत्त हत्ती. किशोर-बाल.

२०८

देते प्रकाश किरणीं मणिदीपमाला,
ती वीरवृत्ति जगतीं वरिते यशाला;
कां शौर्यसाम्य वरिलें नरपामरानें,
हें आत्मनाशफल दग्धतृणाप्रमाणें.

विवरण- यांतही स्वभावोक्ति आहे. दैदीप्यमान रत्नांची माला आपल्या किरणांनीं प्रकाश देते. वीर्यसंपन्न पुरुषाची वृत्ति आपला प्रभाव दाखविते. परंतु ह्या दुर्बल मनुष्यानें यांच्या शौर्यसाम्याची हाव धरिली आहे हें चांगलें नाही. दग्ध झालेल्या तृणाप्रमाणें हें त्यांच्या आत्मनाशाचें फळ आहे.

२०९

उत्तुंगशैलशिखरीं तरुशीर्षभार्गी,-
हा काक पक्षगतिनें फलसौख्य भांगी;

आहे जरी गजविदारणशक्ति आंगी,
आहे उभा तरुतलीं हरि हा अभागी !

विवरण- एखाद्याचें मोठेंपण कसें निरूपयोगी असतें व क्षुद्र मनुष्यास कसा लाभ मिळतो हें यांत दाखविलें आहे. कावळा हा आपल्या पंखाच्या योगानें उंच पर्वतावरील झाडांचीं फळें खात आहे आणि हत्तीस मारणारा हा अभागी सिंह झाडाखालीं उभा आहे.

२१०

वाणीयथार्थ जननी, परमार्थ तात,
सद्धर्म बांधव, दया भगिनी गृहांत;
सत्पुत्र आत्मजय, शांति सती जयाची,
ब्रह्मज्ञ यापरि रमे स्वजनप्रपंचीं.

विवरण- यांत ब्रह्मज्ञाच्या प्रपंचाचें वर्णन आहे. यथार्थवाणी ही जननी, परमार्थ हा तात, सद्धर्म हे बंधु, दया ही बहीण, आत्मजय हा पुत्र आणि शांति ही स्त्री. ब्रह्मज्ञाचा असा हा प्रपंच आहे.

२११

आहेस तूं फलविहीन, तनूस कांटे,
पंकस्थलीं जनु, तवाश्रय तो अर्हीत;
तूं कष्टसाध्य असुनी, तनु वांकडीही,
त्वद्गंध केतकि ! परी सकलांस मोही.

विवरण- सद्गुणसान्निध्यानें सगळ्या दोषांचें परिमार्जन कसें होतें हें केतकीच्या अन्योक्तिनें यांत दाखविलें आहे. हे ! केतकी ! तुला फळें येत नार्हीत, आंगावर कांटे आहेत, चिखलांत तुझी उत्पात्ति, सर्पाला तुझा आश्रय, तुझी प्राप्ति कष्टसाध्य, आंगानेही वाकडी, पण ह्या तुझ्या उत्कृष्ट गंधानें सगळ्यांला तूं मोहून टाकिलें आहेस.

२१२

होते अयोग्य कृति, योग्य, महाजनाची,
होतो विनाश, जरि सत्कृति ती खलाची;
लाभे शिवास जगतीं विषपानकीर्ति,
पीयूषपानसमयीं मृति राहुला ती.

विवरण:- थोराचें अयोग्य कार्य हें त्याच्या कीर्तीला कारण होतें आणि दुष्टानें योग्य काम केलें तरी तें त्याच्या नाशाला कारण होतें. शंकरानें केलेलें विषपान त्याच्या कीर्तीला कारण झालें आणि अमृतप्राप्ती-स्तव केलेल्या कर्मानें राहूचा शिरच्छेद झाला.

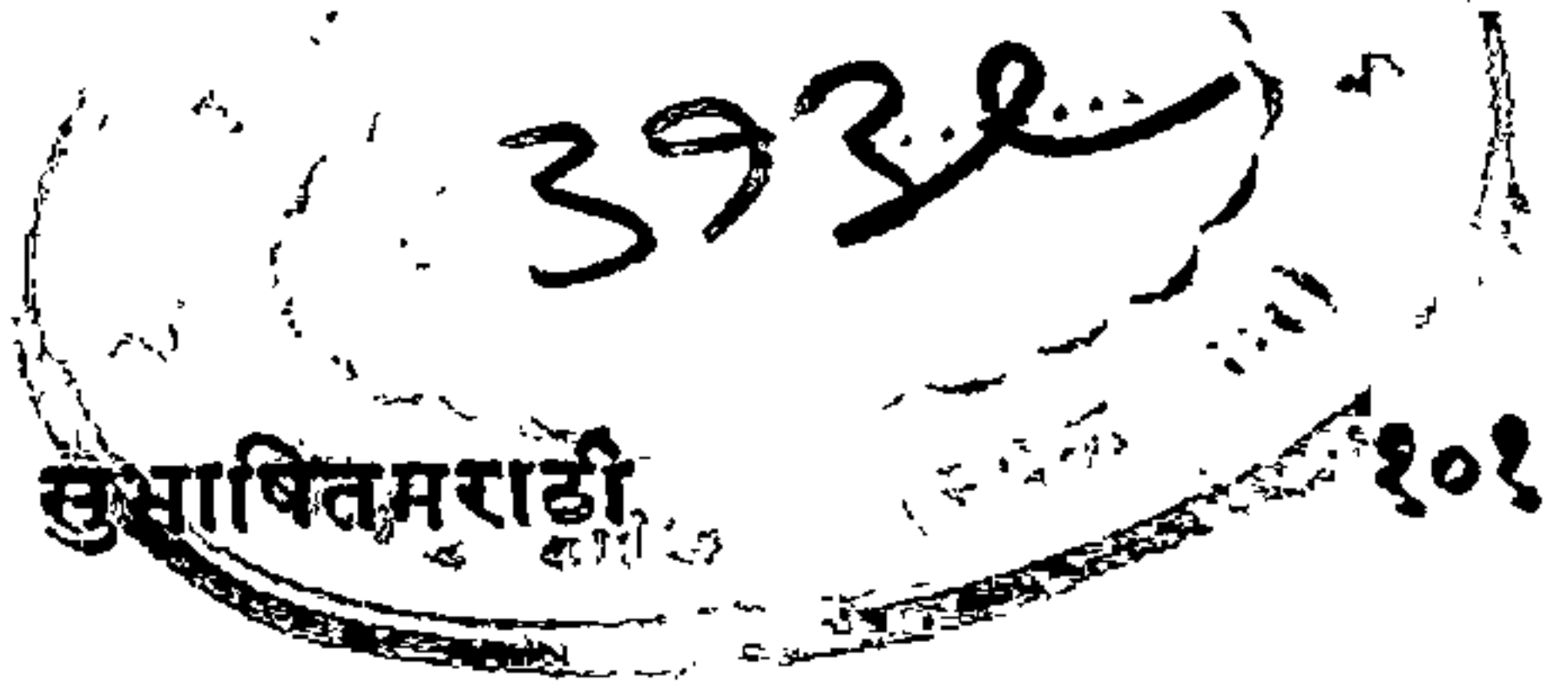
२१३

केला जरी विकृत चंदन, गंध राही,
लीला त्यजील करि कां जरि ये जराही ?
ये स्वाद इक्षुस, जरी पिळिलें तयाला,
ये संकटीं सुजन शीलगुणोन्नतीला.

विवरण:- यांत कुलीन पुरुषाच्या स्वभावगुणाचें वर्णन तीन गोष्टींनीं दाखविलें आहे. चंदनाचें झाड छिन्नविछिन्न केलें तरी तें आपला सुगंध धर्म टाकीत नाहीं. हत्ती हातारा झाला तरी आपला लीलास्वभाव टाकीत नाहीं. ऊस कितीही पिळून काढिला तरी त्याची गोडी कमी होत नाहीं. त्याप्रमाणें सन्न संकटांतसुद्धां आपलें शील सोडीत नाहीं.

२१४

सन्मौक्तिके गजशिरांतिल सिंहधार्मी,
जंबूकगेह भरिले खरपुच्छधर्मी;
आहे त्वदर्थ धनिकालय याचका ! रे !
घायां दरिद्रसदनीं तंव यत्न सरि.

विवरण:- कोणी एक याचकाला ह्मणतो- अरे ! याचका ! गज-शिरांतील मोत्यें सिंहाच्याच शुद्धत सांपडतात; आणि कोल्ह्याच्या घरांत गाढवांच्या शेषट्यांचे तुकडे सांपडतात. हें तुला माहित नाहीं ? दरिद्राकडे काय तुझी संभावना होणार ? तुझ्याकरितां श्रीमंतांचीं घरे आहेत. तिकडे जा.

२१५

स्वस्ती असो ! जलनिधे ! तव विद्रुमाला,
त्या त्वद्मण्यास नति, त्यापरि मौक्तिकाला;
त्वद्दार्हणीं जलचरीं सुख कां तनूला ?
मी वांचलों ! सकल लाभ मला मिळाला.

विवरण:- कोणी एक जण मौक्तिकें, माणिकें, विद्रुम यांच्या प्राप्ती-करितां समुद्रांत बुडी मारून वाहेर आला. त्या वेळची ही त्याची उक्ति आहे, हे जलनिधे ! तुझे आणि तुझ्या विद्रुमाचें कल्याण असो. तुझ्या मण्याला आणि मोत्यांलाही नमस्कार असो. तुझ्या त्या क्रूर जलचरांपासून मी धडपणें वाहेर आलों, हाच लाभ मी मोठा समजतो.

२१६

झाली नसे कधिंहि हेममृगीप्रसूती,
कोणी नसे परिसिली, न विलोकिली ती;
श्रीरामचंद्र भुलला मृगकांचनाला,
होतो विनाशसमयीं भ्रम मानसाला.

विवरण:- सोन्याची हरिणी मुळीच नसते. मग तिला सोन्याच्या हरिणीची प्राप्ति कशी होईल ? ही गोष्ट कोणी ऐकिलीही नाहीं व पाहिलीही नाहीं. असें भसतांना हा राम सीतेच्या सांगण्यावरून सोन्याच्या हरिणा-कडे कसा धांवला ? संकटकार्ळी मनुष्याला भ्रम होतो, ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. शद्वार्थ प्रसूती-जन्म होणें.

२१७

सद्वंशजन्म, पितृशौर्यं वृथा नरांला,
आहे जगांत महती निज पौरुषाला;
कूपास ठाव घट देइल काय पोटीं?
प्याला पयोनिधि घटात्मज तो अगस्ती.

विवरण:- मोठ्या कुळांतला जन्म आणि वापाचें शौर्य यांचा पुरुषास काय उपयोग ? आपल्या स्वतःचेंच सामर्थ्य उपयोगी खरें. मातांचा घट [घागर] हा कधी तरी आडाला ठाव देईल काय ? पण त्या घटापासून जन्मलेला अगस्ति ऋषि [घटज] यांनीं सगळा समुद्र पिऊन टाकला. [मिश्रावरुणांनीं आपलें तेज कुंभांत सोडलें होतें. त्यापासून हा अगस्ति ऋषि उत्पन्न झाला. ह्मणून यास घटज ह्मणतात. कालकेय दैत्य समुद्रांत लपून ऋषीजनांस पीडा करीत होते. ह्या ऋषींच्या प्रार्थनेनें अगस्तीनें समुद्र प्राशन करितांच ते कालकेय दैत्य मरण पावले, असा हा समुद्रप्राशनाचा हेतु आहे.]

२१८

होवो अधःपतन, अस्त घडो नभांत,
किंवा निमज्जन घडो, उदधीजलांत;
किंवा करो गमन त्या वरुणालयाला,
येईल तो रवि पुनः उदयाचलाला.

विवरण:- सूर्य आकाशांतून खालीं पडो, अस्तास जावो, समुद्रांत वुडो, वरुणाच्या घरीं जावो, कांहींही होवो, तरी तो पुनः निश्चयें करून उदयाचलावर प्रकाशमान् होईलच. ही एक अन्योक्ति आहे. शब्दार्थ निमज्जन-वुडणें, वरुणालय-द्वादशादित्य नांवाचें एक सूर्यमंडल आहे. त्या सूर्यमंडलाचा वरुण हा अधिकारी आहे. त्याच्या घरीं जरी निष्प्रभ झाला.

२१९

गे ! पद्म तें वदन, नंदन हास्य नाचें,
कौमोदकी असुनि, रूप सुदर्शनाचें;
आहेस योग्य सखये ! गुणसंघयोगें,
वास्तव्य तूं हरिकरीं करिशी न कां गे ?

विवरण:- ह्या श्लोकांत पद्म, नंदन, कौमोदकी व सुदर्शन हे शब्द दोन अर्थीनीं घेतले आहेत. कोणी एक गोपी एका गोपीस ह्मणते- हे ! सखे ! तुझे मुख पद्माप्रमाणें आहे. तुझे हास्य नंदक [आनंदविणारें] आहे, पक्षीं विष्णूचें खड्ग आहे. तूं स्वतः कौमोदकी [पद्मिनी] आहेस पक्षीं विष्णूची गदा आहेस. तुझे स्वरूप सुदर्शन [देखण्यांत सुरेख] पक्षीं कृष्णाचें चक्र आहे. ह्या चारी गुणांच्या योगानें हरीस तूं प्रिय होण्यास योग्य आहेस. मग तूं हरिकरावलंबन कां करीत नाहींस ? पद्म, नंदन, कौमोदकी आणि सुदर्शन हीं विष्णूचीं चार आयुधें प्रसिद्धच आहेत.

२२०

वैधव्य शूरनिधनीं मज ताप देतें,
तैसें उदार पुरुषीं मन खिन्न होतें;
मद्वैरिणीवरि सदा विबुधानुरक्ती,
या कारणें कृपण म्यां वरिला स्वचित्तीं.

विवरण:- लक्ष्मीनें कृपण मनुष्याचा कां अंगिकार केलां हें यांत दाखविलें आहे. ती ह्मणते शूर पुरुषाच्या अंगिकारानें मला वैधव्याची भीति वाटते, उदार पुरुष केव्हां माझी धूळधाण करील याचा नेम नाहीं. पंडितांचा अंगिकार करावा तर माझी वैरीण जी विद्या तिच्या नादीं हे लोक लागलेले असतात. ह्मणून मी सर्वांत कृपण मनुष्य पसंत केला. शब्दार्थ विबुधानुरक्ती-पंडितांचें प्रेम.

२२१

निःश्वासवृद्धि घडते व्यजनानिलाने,
 घे वाढ अश्रुजल चंदनसेवनाने;
 संतप्त होय तनु ही कुसुमावलीने,
 बाधानिवारण घडेल तरी कशाने ?

विवरण:- ही एका विरहिणीची उक्ति आहे. पंख्याच्या वाऱ्याने श्वास वाढतो, चंदनाच्या लेपाने अश्रुजल वाढते आणि फुलांच्या माळांनी दाह होतो. आतां मलां चैन तरी कशाने पडणार ? शब्दार्थ व्यजनानिल-पंख्याचा वारा. कुसुमावली-फुलांच्या माळा.

२२२.

घेऊनि सर्व सरिताजल आढ्यतेने-
 तें नाशिलें सकल दुर्मति सागराने,
 देऊनि खारटपणा मधुरोदकाला,
 पातालकुक्षि, वडवानल शांत केला.

विवरण:- ही एक अन्योक्ति आहे. ह्या दुष्ट सागराने नद्यांचे पाणी नासून तें सगळें खारट करून टाकलें आणि कांहीं पाताळाच्या खबदळांत (कुक्षांत) टाकून दिलें आणि कांहीं वडवानलाच्या तोंडांत टाकून दिलें.

२२३

हा सिंधु सेवुनि सरिज्जल, मेघमाला,
 आहे प्रपूर्ण जरि, कौतुक तें कशाला ?
 हा कूप अल्प असुनी हरितो तृषेला,
 आश्चर्य हेंच जगतीं गमते मनाला.

विवरण:- मेघाच्या व नदीच्या जलसमुच्चयाच्या योगाने हा समुद्र तुडुंब भरला आहे. पण काय उपयोग ? त्यापेक्षां हा लहान आड तहान तरी भागवितो.

२२४

दोषाकरास वरिलें स्वशिरीं दयाळा !
कंठीं द्विजिव्ह रुळती, पशु संग्रहाला;
स्त्री शैलजा असुनि, तूं निजलास ताता !
सांगेल कोण तुजला मम दुःखवार्ता ?

विवरण:- कोणी एक शंकरभक्त कहुणा भाकतो. तुझ्याजवळ दोषा-
कर ह्यणजे चंद्र पक्षीं दोषाची खाण आहे. तुझ्या कंठांत द्विजिव्ह ह्यणजे
सर्प पक्षीं चहाडखोर आहेत. स्त्री शैलजा ह्यणजे पार्वती पक्षीं पाषाण
हृदया आहे. अशी स्थिति असतांना तूं खुशाल निजून राहिला आहेस !
तेव्हां माझे दुःख तुला कोण सांगणार ? यांत श्लेषालंकार आहे.
[श्लोक ७२ पहा.]

२२५

अज्ञानचित्तहरणीं यश ये स्वभावे,
तैसेच तें विबुधचित्त सुखें हरावे;
अल्पज्ञ-अज्ञजन-मानस तें हराया;
जातील यत्न विधिचे सगळेच वाया.

विवरण:- हा श्लोक भर्तृहरीकृत आहे. अज्ञान मनुष्याचें समाधान
स्वाभाविक होईल. पंडिताचें तेव्हांच होईल. परंतु धड अज्ञ नव्हे आणि
धड जाणताही नव्हे अशाचें समाधान ब्रह्मदेवाकडूनही होणार नाही.

२२६

अप्राप्तकालसमयीं छलिलें स्मृतीनें,
वाटे निशा शतगुणी घडिली विधीनें;
त्वत्संगर्मीं शतगुणी जरि रात्र झाली,
लोकीं दुजा मजविणें नच भाग्यशाली.

विवरण:- कोणी एक विरहीजन आपल्या प्रियेस उद्देशून ह्मणतो- हे ! सुभ्रु ! तुझे स्मरण झालें ह्मणजे जीव अगदीं कासावीस होतो. ब्रह्मदेवानें ही रात्र शंभरपट वाढविली कीं काय असें वाटतें. तुझ्या समागमांत जर ही रात्र शंभरपट वाढेल तर मग माझ्या भाग्यास पारावार नाही.

२२७

प्रत्यक्ष सूर्यकिरणां नच ताप झाला,
हा वालुकानिकर दग्ध करी पदांला;
लाभे धन्याकडून जी अधिकारशक्ती,
सेवूनि ती खलमती अति ताप देती.

विवरण:- प्रत्यक्ष प्रखरतर सूर्याच्या किरणांनीं इतका ताप झाला नाही; परंतु ही तापलेली वाळू पाय भाजून टाकीत आहे ठीकच आहे. मालकानें दिलेल्या अधिकाराच्या जोरावर हे दुष्ट नोकर लोक मालकापेक्षांही अधिक ताप देतात. ही एक अन्योक्ति आहे. शब्दार्थ वालुकानिकर-वाळूचा ढोंग. खलमती-दुष्ट, नीच.

२२८

कांती तुझी रुचिर, गोडपणा रसाला,
तूं शोभतोस धनु सुंदर मन्मथाला;
इक्षो ! उणेपण असे तुझिया ठिकाणीं,
कीं उत्तरोत्तर तुझी रसलाभहानी.

विवरण:- कोणी एक कवि राजाला उद्देशून ऊसाचें वर्णन करितो- ऊसा ! तुजें सौंदर्य व माधुर्य वर्णनीय आहे. कामदेवाचें तूं धनुष्य शोभतोस हें सारें खरें आहे. परंतु तूं उत्तरोत्तर नीरस [आदरशून्य] होतोस हा एक मोठाच दुर्गुण तुझ्यांत आहे. ही एक अन्योक्ति आहे. शब्दार्थ धनु-धनुष्य. मन्मथ-काम. रसलाभहानी-नीरसपणा.

२२९

स्वस्थानशक्तिमहती वरिते यशाला,
हा अल्प नक्र उदकीं छलितो गजाला;
होतां स्थलच्युति जलांतुनि हनिदैवै,
ते श्वान त्यास वदनीं धरिते स्वभावे.

विवरण:- स्वस्थानशक्तीच्या योगाने यशोलाभ निश्चय करून होतो. पाण्यातील मगर मदोन्मत्त हत्तीला हतवीर्य करितो. परंतु पाण्याच्या बाहेर येतांच त्या मगराला कुतरा फरफर ओढून त्याची दुर्दशा करून सोडतो. अशी स्वस्थानशक्ति आहे.

२३०

ती कृष्णकांति वरिली जरि वायसाने,
संतृप्त होय जरि तो फलसेवनाने;
केला निवास जरि आम्रवनीं सुखाने,
तद्रूप ते नयनगोचर तद्रवाने.

विवरण:- कावळा हा आपला काळेपणा खुशाल मिरवो, खुशाल फळे खावो, आंबराईत वास्तव्य करो, पण त्याच्या कर्कश वाणीनेच त्याचे खोटे स्वरूप डोळ्याला दिसून येते.

२३१

होते जयास वन ते नगरासमान,
सौजन्य दावुनि, जया जन देति मान;
देते मही धननिधी, मणिरत्नमाला,
हा लाभ पूर्व सुकृते मिळतो तयाला.

विवरण:- यांत पुण्यवानाचे वर्णन आहे. ज्याला अरण्य नगरासारखे होते, ज्याचा लोक मोठ्या नम्रतेने आदर करितात, व पृथ्वी ज्याली

द्रव्यभांडार व रत्न देते, हा सर्व लाभ त्याच्या पूर्व पुण्याईने त्यास मिळतो.

२३२

उद्योग नित्य करितो दृढ निश्चयाने,
जो बुद्धिवंत अपुल्या विमला मतीने
मित्रानुकूल्य सहजीं मिळते त्याला,
संपत्ति कां न मग ती भुलणार त्याला ?

विवरण:- जो बुद्धिवंत, मनुष्य आपल्या दृढनिश्चयाने सततोद्योग करितो त्यास सहजच मित्रांचे सहाय्य मिळते. अशा स्थितीत त्यास द्रव्य-प्राप्ति कां होणार नाही ?

२३३

हा चंद्रमा न गगनीं गमते मनाला,
हे अपिले विमल दर्पण यामिनीला;
जे दीसते असितलांछन दर्पणांत,
कृष्णानिशावदनबिंब गमे नितांत.

विवरण:- हा आकाशांत दिसतो हा चंद्र नाही. हा कोणी रात्ररूप स्त्रीला आरसा दिला आहे. या आरशांत [चंद्रांत] जो काळा डाग दिसतो तो डाग नसून त्यांत काळोख्या रात्रीच्या तोंडाचे प्रतिबिंब पडले आहे. शब्दार्थ यामिनी-रात्र. असितलांछन-काळा डाग, कृष्णानिशा-काळोखी रात्र. नितांत-निश्चये करून. यांत रूपकालंकार आहे. [श्लोक २ पहा.]

२३४

पाषाण, वालु, जल यांवरि रेघ जैशी,
मैत्री तशी सुजनमध्यमदुर्जनाशी;
पाण्यांत, वालुंत, शिळेवरि रेघ जैशी,
वैरत्व ते सुजनमध्यमदुर्जनाशी.

विवरण:- उत्तम, मध्यम आणि कनिष्ठ लोकांशीं सख्य हे शिळेवर, वाळूवर आणि पाण्यावर काढलेल्या रेघेप्रमाणें आहे आणि त्यांच्याशीं वैर हें वरच्याच्या विपरीत क्रमाप्रमाणें दृष्टीस पडतें.

२३१

त्रक्षस्थळीं हरि धरो मणिकौस्तुभाला,
त्याच्याहुनी दिनमणी प्रिय मन्मनाला;
होतो विकास कमळीं रविपादयोगें,
तीं मस्तकीं धरितसे हरि सानुरागें.

विवरण:- कोणी एक मार्भिक कवि ह्यणतो- विष्णु हा कौस्तुभ नामक मण्यास धारण करो. पण त्या कौस्तुभापेक्षां सूर्यच मला प्रिय आहे. कां? तर सूर्याच्या किरणांनीं कमळें प्रफुल्लित होतात आणि तीं कमळें विष्णु हा आपल्या मस्तकीं धारण करितो. शब्दार्थ वक्ष-हृदय. दिनमणी-सूर्य. रविपाद-सूर्यकिरण. हरि-विष्णु. सानुरागें-प्रीतीनें.

२३६

रत्नादिकांस भुलली नच देवपंक्ती,
तें कालकूटभयही शिवलें न चित्तीं;
वाया विराम अमृताविण तीस वाटे,
ते धैर्यशीलजन साधिति निश्चयातें.

विवरण:- हा सर्वोत्कृष्ट श्लोक भर्तृहरीकृत आहे. समुद्रमंथनकालीं देवांस जो रत्नादिकांचा लाभ झाला त्याला ते भुलले नाहींत; आणि समुद्रांतून विष निघालें याचीही त्यांना भीति वाटली नाहीं. त्यांनां समुद्रापासून अमृत मिळवावयाचें होतें. तें भिळविण्याशिवाय स्वस्थ बसणें हें त्यांनां आवडलें नाहीं. शेवटीं त्यांनीं अमृत मिळविलें. सारांश हा कीं,

धैर्यशील जन आपला निश्चय शेवटास नेतात. शब्दार्थ कालकूट-विष.
तीस-त्या देवपंक्तीस. विराम-विश्रांति.

२३७

ज्याने सुधोपम फळें दिधलीं जगाला,
जो गाइला पिकरवें, प्रिय जो खगांला;
तो श्रेष्ठ आम्रतरु तोडुनिया श्रमानें--
तूं लाविलास कडु निंब कुतूहलानें !

विचरण:- ज्यानें गोड फळें दिलीं, ज्याची कोकिलांनीं स्तुति केली
जो सगळ्या पक्षांला प्रिय झाला असा तो श्रेष्ठ आम्रतरु तोडून मूर्खा ! तूं
-येथें कडू निंबाचें झाड लावलेंस ! काय ह्मणावें तुला ?

२३८

संपत्तिरोग अति दुर्धर मानवाला,
तेणें घडे असह ताप सदा तनूला;
अंधत्व ये नयानें, ये बधिरत्व कर्णी,
देहास कंप, वदते नच शब्द वाणी.

विचरण:- यांत संपत्तिरोगाचें वर्णन आहे. हा रोग फार वाईट
आहे. हा रोग एकदां जडला ह्मणजे शरीराची दुर्दशा होते. डोळ्यांनीं दिसत
नाहीं. कानांनीं ऐकूं येत नाहीं. शरिराला कंप भरतो. वाणी निःशब्द होते.
यांतील लाक्षणिक अर्थ निराळा सांगणें नको.

२३९

लोकीं महज्जन चरित्र विचित्र दावी,
त्याची स्तुति स्ववदनें किति म्यां करावी ?
लक्ष्मी तृणापरिस तो गणितो स्वभावे,
संपत्तिकाल चरितो अति नम्र भावे.

विवरण:- महज्जनांचें काय वर्णन सांगावें ? तो लक्ष्मीला तृणासमान मानतो आणि संपत्तिकार्ली नम्र भाव प्रगट करितो.

२४०

झाले अभिज्ञजन विव्हल मत्सरानें,
झाले तसे धनिक उद्धत दुर्मदानें;
अज्ञान सर्व दिसतें मज मूढलोकीं,
मद्ज्ञानबुद्धि सगळी जिरली निजांगीं.

विवरण:- भर्तृहरी ह्मणतो- पंडितजन मत्सरग्रस्त आहेत. धनिक उन्मत्त आहेत. मूर्ख लोक अज्ञानी आहेत. ह्मणून माझे सर्व पांडित्य माझ्या आंगच्या आंगांच जीरून गेलें.

२४१

झाला जिला असह तो पतिमृत्युकाल,
त्या प्राचीनें वितरिला शशिपिंडगोल;
जे कृष्णचिन्ह दिसतें शशिवर्तुलांत,
पिंडास काक शिवला गमतें मनांत.

विवरण- प्राची ह्मणजे पूर्व दिशा. ही सूर्याची स्त्री कल्पिली आहे. सूर्यास्तकाल हा तिचा पतिमृत्युकाल होय. सूर्यास्तानंतर तीनें पतीची क्रिया करितांना हा भाताचा पिंड अर्पण केला आहे. आणि त्यांत जो काळा डाग दिसतो, तो डाग नसून त्या पिंडाला कावळा शिवला आहे. हा कांहीं चंद्र नाही.

२४२

व्योमीं विहंग सगळे करितील लीला,
सेवील आध्रतरुसंगम भृंगमाला;

बापा ! सरा ! पण तुझ्या जलशुष्ककालीं,
लाभेल कोण वद मीनगणास घाली ?

विवरण:- ही एक सरोवरावर अन्योक्ति आहे. सरोवरा ! तुझे पाणी आटल्यावर हे तुझ्या तीरीं रहाणारे सर्व पक्षी आकाशांत उडून नाचडूंग वागडूंग लागतील, भ्रमर आंब्यांच्या झाडाचा आश्रय करतील. हें सर्व ठीक आहे: वरेंडु वा मांशांची वाट काय ? याला वाली कोण आहे ? यांची दशा पुढें कशी होईल ?

२४३

कर्तव्यदृष्टि ह्यणुनी कृति आदरावी,
ती दोषयुक्त असली तरि कां त्यजावी ?
स्त्रीकीर्तिला खलजनीं स्तुतिमान नाहीं,
सत्काव्यहानि घडते पिशुनीं सदाही.

विचरण:- हा श्लोक भवभूतीच्या उत्तररामचरित्र नाटकांतील आहे. नाटकाच्या आरंभी सूत्रधार मारिषास ह्यणतो- मारिषा ! जें आपणास करावयाचें असेल तें कर्तव्य येवढ्याच दृष्टीनें करावें. त्या कार्यांत जरी दोष असेल तरी ते आपण टाकावेत काय ? स्त्रीच्या चांगुलपणाची दुष्टांनीं कधीं तरी स्तुति केली आहे काय ? किंवा कुत्सित लोकांनीं सत्काव्याचें कधीं तरी कौतुक केलें आहे काय ? शब्दार्थ पिशुन-दुष्ट, निंदक.

२४४

दारिद्र्यवन्हि जरि तोषजलें विश्वाला,
पेटे हृदाग्नि परि पाहुनि याचकांला;
होतो कसा विकल साधु मनोव्यथेन,
हें दुःख त्याविण जगीं नच अन्य जाणें.

सुभाषितमराठी

विवरण:- साधूचा दारिद्र्याग्नि जरी विझला गेला आहे तरी याचकाचें दारिद्र्य पाहून त्याचें हृदय सारखें जळत असतें. ह्या साधूच्या मनोव्यथेचा अनुभव दुसऱ्यास कळणें कठीण.

२४५

मैत्री, दया, सुख नसे प्रिय मन्मनातें,
लोकानुरंजनपथीं मन धांव घेतें;
तद्रंजनीं जनकजासहवासहानी,-
होईलही प्रिय मला न असत्य वाणी.

विवरण:- हा सुंदर श्लोक उत्तररामचरित्रांतील आहे. ऋष्यश्रृंगांच्या आश्रमाहून अष्टवक्र रामाच्या भेटेस आला असतां तो त्यास वसिष्ठाचा निरोप सांगतो. रामा ! त्याचा तुला असा निरोप आहे कीं, “ तूं प्रजाजनांचें रक्षण करण्यांत दक्ष रहा ” हें ऐकून, राम ह्मणाला हे ! अष्टवक्रा ! स्नेह, दया, आणि सुख हीं माझ्या मनाला संतोषकारक नाहींत. माझें मन लोकांच्या मनोरंजनाकडे धांव घेते. इतकेंच नाहीं तर या कार्यांत प्रत्यक्ष प्रियसखीचा त्याग करण्याचा जरी प्रसंग आला तरी मला व्यथा होणार नाहीं. हें रामाचें प्रजावात्सल्य चिंतनीय आहे. शब्दार्थ तद्रंजनीं-लोकांच्या कल्याणाकडे. जनकजा-सीता.

२४६

वास्तव्य होय भुवनीं बहु देवतांचें,
केलें जरी तप, न दर्शन होय त्यांचें;
जे होय गर्भशिशुरक्षण यत्कृपेनें,
त्या ईश्वरारहित मी विभु अन्य नेणें !

विवरण:- कोणी एक भक्त ह्मणतो- या भुवनावर पुष्कळच देवता आहेत. कितीही तपाचरण केलें तरी त्यांचें दर्शन होणें दुर्मिळ आहे. परंतु

बापा ! सरा ! पण तुझ्या जलशुष्ककालीं,
लाभेल कोण वद मीनगणास घाली ?

विवरण:- ही एक सरोवरावर अन्योक्ति आहे. सरोवरा ! तुझे पाणी आटल्यावर हे तुझ्या तीरीं रहाणारे सर्व पक्षी आकाशांत उडून नाचडूं वागडूं लागतील, भ्रमर आंब्यांच्या झाडाचा आश्रय करतील. हें सर्व ठीक आहे. परंतु या माशांची वाट काय ? याला वाली कोण आहे ? यांची दशा पुढें कशी होईल ?

२४३

कर्तव्यदृष्टि ह्यणुनी कृति आदरावी,
ती दोषयुक्त असली तरि कां त्यजावी ?
स्त्रीकीर्तिला खलजनीं स्तुतिमान नाहीं,
सत्काव्यहानि घडते पिशुनीं सदाही.

विवरण:- हा श्लोक भवभूतीच्या उत्तररामचरित्र नाटकांतील आहे. नाटकाच्या आरंभी सूत्रधार मारिषास ह्यणतो— मारिषा ! जें आपणास करावयाचें असेल तें कर्तव्य येवढ्याच दृष्टीनें करावें. त्या कार्यांत जरी दोष असेल तरी ते आपण टाकावेत काय ? स्त्रीच्या चांगुलपणाची दुष्टांनीं कधीं तरी स्तुति केली आहे काय ? किंवा कुत्सित लोकांनीं सत्काव्याचें कधीं तरी कौतुक केलें आहे काय ? शब्दार्थ पिशुन—दुष्ट, निंदक.

२४४

दारिद्र्यवन्हि जरि तोषजलें विश्वाला,
पेटे हृदाग्नि परि पाहुनि याचकांला;
होतो कसा विकल साधु मनोव्यथेन,
हें दुःख त्याचिण जगीं नच अन्य जाणें.

सुभाषितमराठी

३७

विवरण:-साधूचा दारिद्र्याग्नि जरी विझला गेला आहे तरी यांचकाच दारिद्र्य पाहून त्याचें हृदय सारखें जळत असतें. ह्या साधूच्या मनोव्यथेचा अनुभव दुसऱ्यास कळणें कठीण.

२४५

मैत्री, दया, सुख नसे प्रिय मन्मनातें,
लोकानुरंजनपथीं मन धांव घेतें;
तद्रंजनीं जनकजासहवासहानी,-
होईलही प्रिय मला न असत्य वाणी.

विवरण:- हा सुंदर श्लोक उत्तररामचरित्रांतील आहे. ऋष्यश्रृंगांच्या आश्रमाहून अष्टवक्र रामाच्या भेटास आला असतां तो त्यास वसिष्ठाचा निरोप सांगतो. रामा ! त्याचा तुला असा निरोप आहे कीं, “ तूं प्रजाजनांचें रक्षण करण्यांत दक्ष रहा ” हें ऐकून, राम ह्मणाला हे ! अष्टवक्रा ! स्नेह, दया, आणि सुख हीं माझ्या मनाला संतोषकारक नाहींत. माझे मन लोकांच्या मनोरंजनाकडे धांव घेते. इतकेंच नाहीं तर या कार्यांत प्रत्यक्ष प्रियसखीचा त्याग करण्याचा जरी प्रसंग आला तरी मला व्यथा होणार नाहीं. हें रामाचें प्रजावात्सल्य चिंतनीय आहे. शब्दार्थ तद्रंजनीं-लोकांच्या कल्याणाकडे. जनकजा-सीता.

२४६

वास्तव्य होय भुवनीं बहु देवतांचें,
केलें जरी तप, न दर्शन होय त्यांचें;
जें होय गर्भशिशुरक्षण यत्कृपेनें,
त्या ईश्वरारहित मी विभु अन्य नेणें !

विवरण:- कोणी एक भक्त ह्मणतो- या भुवनावर पुष्कळच देवता आहेत. कितीही तपाचरण केलें तरी त्यांचें दर्शन होणें दुर्मिळ आहे. परंतु

जो ईश्वर गर्भांत लहान मुलांचें रक्षण करितो तोच खरा ईश्वर. त्याच्यावांचून अन्य देवतांवर माझी भक्ती नाही.

२४७

होईल जों विभु विलीन तुझ्या पदार्शां,
लक्ष्मी ! तदा क्षणभरीं करिं कोप त्यार्शां,
होतों कसें विरहविव्हळ भक्त आह्मी,
जाणेल हें त्वरित सर्वगुणैकधामी.

विवरण:- यांत भक्तिरसाचें काव्य आहे. एक भक्त लक्ष्मीस ह्मणतो- हे ! लक्ष्मी ! विभुराज विष्णु हा जेव्हां तुझ्या पदार्शां लीन होईल तेव्हां तूं घट्ट मन करून अम्मळ तसाच त्याच्यार्शां कोप धारण कर. ह्मणजे आह्मी भक्तजन कसे विरहाकुल होतो हें तो सर्वगुणैकधामी विभु तेव्हांच लक्षांत आणील; व आमचा उद्धार करील.

भुजंगप्रयास (श्लोक ८)

२४८

खळांला सुखें, आपदा सज्जनांला,
अहाहा ! पिता वांचला, पुत्र मेला;
जिव्हाळा परांला, स्वकीयीं निराळा,
प्रभो ! कां दिली भ्रांत लीला कलीला ?

विवरण:- कोणी एक कलियुगाचें वर्णन करितो. दुष्टांला सुखें, सज्जनांला संकटें, पुत्र आर्धी मरतो बाप मागाहून मरतो. परक्याविषयीं प्रेम, स्वकीयाविषयीं अनादर. देवा ! कलियुगांत काय ही उलटी रीत.

२४९

कुलाकारणें योग्य तो व्यक्तिनाश,
तसें ग्रामकार्यीं त्यजावें कुलास;

त्यजा गांवही देशसंरक्षणास,
नको राज्य, लाभे जरी आत्ममोक्ष.

विवरण:- कुळाकरितां व्यक्तित्याग, गांवाकरितां कुलत्याग, देशा-
करितां ग्रामत्याग आणि आत्ममोक्षाकरितां राज्यत्याग. याप्रमाणें ही त्याग-
परंपरा उचित मानली आहे.

२५०

असो बोलणें गोड किंवा कठोर,
सखे! मानितो तेंच मी सौख्यसार;
असो थंड वा उष्ण पाणी कसेही,
परी सिंचनें अग्नि तो शांत होई.

विवरण:- कोणी आपल्या प्रियतमसे ह्मणतो- सखे ! तूं गोड किंवा
कडू भाषण केलें तरी त्यांतच मला आनंद आहे. पाणी थंड असो कां ऊन
असो तें विस्तव विज्ञवणारच. यांत उपमालंकार आहे. [श्लोक ३१ पहा]

२५१

तुझा दास मी सांगते देहबुद्धि,
तुझा अंश मी सांगते जीवबुद्धि;
असें एक मी-तूं वदे तत्त्वबुद्धि,
वसे हाच सिद्धांत देवा ! स्वचिर्त्ती.

विवरण:- वेदांती ह्मणतो देवा ! देहबुद्धीच्यायोगानें मी तुझा दास
आहें. जीवबुद्धीच्यायोगानें मी तुझा अंश आहें. आणि तात्विक बुद्धीनें तूं
आणि मी एकच आहें.

२५२

तुले ! मानिती लोक तूंतें प्रमाण,
तयानें तुझें वाढलें दंभमान,

तुले ! ठेउनी भारि वस्तूस खालीं,
तुवां हालकी वस्तु गे ! उंच नेली.

विवरण:- हे ! तराजू ! लोकांनी तुला प्रमाणभूत धरिल्यामुळे तुला भारी गर्व झाला आहे. भारी वस्तूला तू खाली [अधोगति] ठेऊन हलक्या वस्तूला उंच नेतेसं.

२५३

सुखानें करो गर्जना मेघ दाता,
सदा शांतवीतो धरित्री तृषार्ता;
तृषा शांत केली न ज्यानें कुणाची ?
वृथा वाटते गर्जना सागराची.

विवरण:- मेघगर्जना योग्य तरी आहे, कारण तो पृथ्वीची तृषा हरण करितो. हा समुद्र कां गर्जना करितो ? यानें कधी तरी कोणाची तृषा शांत केली आहे काय ?

२५४

तुझ्याभोंवती भृंगमेळा मिळाला,
ह्यणूनीच कां किंशुका ! गर्व झाला ?
अरे ! मल्लिकेच्या वियोगे अलीस,
तुझ्या रक्तपुष्पीं घडे वन्हिभास.

विवरण:- पळसाच्या झाडावर ही अन्योक्ति आहे. किंशुका ! हे भ्रमर तुझ्याकडे आल्यानें तुला गर्व कां झाला ? अरे ! ह्या भृंगांना मल्लिकेचा वियोग झाल्यामुळे ते अग्नीमध्ये जाळून घेण्यास सिद्ध झाले आहेत. तुझी रक्तवर्ण फुले पाहून त्यांना अग्नीचा भास झाला आहे. समजलास ! ह्यणून ते तुझ्याकडे आले आहेत. येथें भ्रांतिमान् अलंकार आहे. [श्लोक ११३ पहा]

२५५

जरी दाविते क्रोधचर्या भयाला,
परी निष्फला होय ती आंधळ्याला;
करूनी जनीं याचना दीनतेनें-
वृथा खेद संपादिला डोळसाने ! !

विवरण:- यांत याचकाचा निर्लज्जपणा व्यक्त केला आहे. आंधळा याचक याचना करितो, पण देणाराची क्रोधचर्या जी भय दाखविते ती त्या आंधळ्याला दिसत नाही. परंतु ज्यास डोळे आहेत अशा डोळसाने दीनतेनें याचना करून काय मिळविले ? फुकट त्यानें खेद मात्र संपादन केला.

तोटक वृत्त (श्लोक ६)

२५६

गुरु एक, कलाधर एक शशी,
कवि एकच तो मघवा-सदसीं;
परि या सदसीं मजला दिसले,
गुरु, काव्य, कलाधर ते सगळे.

विवरण- एका राजसभेचें यांत वर्णन आहे. ह्या सभेपुढे इंद्रसभा तुच्छ आहे. इंद्र सभेंत बृहस्पति गुरु एकच. कलाधर चंद्र एकच. शुक्राचार्य कवि एकच. परंतु ह्या राजसभेमध्ये किती तरी गुरु, किती तरी कवि आणि किती तरी कलाधर आहेत. यांत श्लेष अलंकार आहे. [श्लोक ७२ पहा]
शब्दार्थ मघवासदसीं-इंद्र सभेंत. कलाधर-चंद्र (कला धारण करणारा.)

२५७

मनमोहक ही तव सुंदरता,
तुज भूषण केवळ भार वृथा;

दमनीं किति सौरभ हा भरला,
सुमभार कशास सखे ! तिजला.

विवरण- सखे ! ह्या तुझ्या साहजिक मनमोहक सौंदर्याला अलंकार हे केवळ भारभूत आहेत. पहा कीं सर्वांगांहीं परिपूर्ण जी दमनवल्ली (दवणा) तिला पुष्पाचें काय प्रयोजन ?

२५८

मदना ! शरपंक्ति तुझी अपुरी,
तनु दग्ध तशी, सुमवाण करीं;
जरि यांहुनि तूं असतास बळी,
तरि दुःस्थिति रे ! घडती सगळी.

विवरण:- मदना ! तूं पंचशर ह्यणजे परिमितशर आहे. [तुझे शस्त्र साहित्य अपुरें आहे] तूं अनंग (शंकरानें तुला जाळलें आहे) आहेस. तुझ्या हातांत फक्त पुष्पवाण आहे. ह्या अल्प साधनांहून जर तूं आणखी बलवान् असतास तर तूं काय काय अनर्थ केला असतास न कळे.

२५९

स्थिरमानस सज्जन ते असती,
न त्या खलदुर्गुण ते जडती;
गगनीं असलें जरि वादळ तें,
मणिदीपशिखा न कधीं विझते.

विवरण:- जे स्वभावतःच सज्जन आहेत, त्यांच्या ठिकाणीं दुर्जनांचे गुण निष्फळ होतात. वावटळीच्या मोठ्या ताऱ्यानें मणिदीपशिखा (रत्न-दीपाची ज्योत) कधींही विझत नाही.

२६०

नच भिल्ल इथें, बसले मुनि ते,
हृदयांत दया, करिती तप ते;

करितील तुझ्यावरि ते करुणा,
न धरीं भय तूं, चल ये हरिणा !

विवरण- हरिणा ! ह्या स्थळां दुष्ट भिल्लजन नसून मुनिजनांचा हा पवित्र आश्रम आहे. तुझ्यावर ते दया करतील निर्भय हो, आणि आंत ये.

२६१

उडुराजमुखी, मृगराजकटी,
गजराजविराजित मंद गती;
वितरील मला विधि कां सुदती ?
जप, जाप, समाधि कशास्तव ती ?

विवरण-- चंद्रमुखी, सिंहकटी आणि गजगती अशी सुदती मला ब्रह्मदेव देईल कां ? हा अपूर्व योग जुळून आल्यास मग जपजापसमाधीचा व्याप कशाला ? शब्दार्थ उडु-नक्षत्र. मृगराज-सिंह. सुदति-सुंदर स्त्री.

द्रुतविलंबित (श्लोक ६)

२६२

प्रथम दुष्टसमागम सौख्यद,
वय तसेच मधलेच सुखास्पद;
सुखद होय निदाघ दिनात्ययीं,
सुजनसंगति नित्य सुधामयी.

विवरण- आरंभीं दुष्टाची संगत गोड वाटते. आयुष्यांतील मधले वय (तारुण्य) सुखार्थे वाटते. आणि उन्हाळ्यांतील दिवस [संध्याकाळ] शेवटीं गोड वाटतो. पण सज्जनाचा सहवास नित्य गोड वाटतो.

२६३

वधुवियोगसमागम ह्यांतला,
वधुवियोग रुचे बहु तो मला;
मज दिसेल समागमिं एकटी,
चहुंकडे विरहीं परि गोरटी.

विवरण- स्त्रीसमागमापेक्षां स्त्रीविरहच मला पसंत वाटतो. तिच्या समागमांत ती मला एकटीच दिसेल आणि विरहावस्थेंत ती चहुंकडे दिसेल. यांत अनुज्ञा आणि काव्यलिंग अलंकार झाले आहेत. (श्लोक २ आणि ३ पहा.)

२६४

नयनसायक आवर सुंदरी,
तृणलवीं न कुठार कुणी धरी;
मम तनु स्मरमार्गणपीडिता,
सखि! तुझे मृतमारण हे वृथा !

विवरण:- ही एका कामपीडिताची उक्ति आहे. हे सुंदरी ! तुझी अपांग दृष्टि पुरी कर. गवतावर कोणी तरी कुन्हाड घालतो काय ? मी आधींच कामपीडित आहे. मेलेल्यावर घाव घालणें चांगलें नाहीं. शब्दार्थ सायक-बाण. तृणलव-कोवळें गवत. स्मरमार्गण-मदनबाण. मृतमारण--मेलेल्यास मारणें. यांत द्वितीय चरणांत रूपकातिशयोक्ति आहे.

२६५

परिसिली अति अद्भुत ती कथा,
हरि अगम्य असे जरि सर्वथा,
मुरलिनै हरिला हरिलें कसे ?
मिळविला जय कां प्रियमानसे ?

विवरण:- एक भक्त ह्मणतो- मी आज एक अद्भुत कथा ऐकली. हरी अगम्य असून मुरलीने त्याला कसे जाणले ? याचे कारण तीचे शुद्ध मानस तर नसेल ? यांत चेतनगुणोक्ति अलंकार आहे. (श्लोक ८४ पहा)

२६६

प्रियजनीं ममताधन वैचिल्लें,
प्रभुवरा ! कुठुनी तुज तें मिळें ?
जरि तुझी असती स्मृति मानसीं,
न घडते मुळि दुष्कृति ही अशी.

विवरण:- हा एक प्रापंचिकाचा पश्चात्ताप आहे. देवा ! माझे ममता-धन माझ्या प्रियजनांस (आत्मादिकांस) वांटून दिलें. आतां तुला तें कसे मिळणार ? तुझे स्मरण मला झालें असतें तर ही दुष्कृति माझ्या हांतून घडली नसती. देवावर माया करण्याचे सोडून मी प्रपंचांत रमलों. हाय ! हाय !

२६७

उदधिला करिती गिरि बंधन,
करितसे गिरिमंदर मंथन,
न गणिला अपराध मुळीं मनीं,
उदधि सिद्ध सदा नगरक्षणीं,

विवरण:- जरी समुद्राचे बंधन (सेतुसमर्या) पर्वतांनीं केलें, जरी मंदराचलानें त्याचे मंथन केलें, तरी त्यांचा अपराध मनांत न आणतां मैनाकपर्वताचे सागरानेंच रक्षण केलें. (श्लोक १९७ पहा)

उपजाति [श्लोक ७५]

२६८

द्यूतीं धनप्राप्ति कशी घडेल ? । सेवत सन्मान कसा मिळेल ?
भिक्षावलंबीं नसते सुखाशा । विरुद्ध दैवीं विफला मनीषा.

विवरण:- द्युतक्रीडेत धनप्राप्ति, परिचर्येत मान, भिक्षावृत्तीत सौख्य
आणि दीनदैवी मनुष्याची इच्छापूर्ति ही कधी तरी लाभप्रद होतील कां ?

२६९

पिका ! मुका कां वद या प्रसंगीं ? । संतोष दे पंचम-गान-रार्गीं
हे बैसले आम्रवनांत काक । येथे तुला ओळखतील लोक.

विवरण:- कोकिला ! या वेळीं तूं उगा बसला आहेस हें चांगलें
नाहीं. तूं तुझ्या मधुर गायनानें लोकांचें मन सुप्रसन्न कर. ह्या आंबराईत
कावळे बसले आहेत, येथेंच सर्व लोक तुला ओळखतील. ही वेळ चांगली
आहे.

२७०

आहे स्वयं स्थाणु महेश राणा, । स्त्री पार्वती विश्रुत कीं अपर्णा;
विशाख आहे सुत कार्तिकेय, । छाया शिवाची हरिते अपाय.

विवरण:- शिव हा स्वतः स्थाणु (शंकर, झाडाचा बुंधा) आहे,
स्त्री अपर्णा (पार्वती, पर्ण रहिता) आणि पुत्र विशाख (कार्तिकेय, शाखा
रहित) होय, तरी शिवाची छाया या संसारतापास दूर करिते यांत श्लेष
ध्वनित असून रूपक अलंकार आहे. [श्लोक २ पहा]

२७१

शंखा ! तुझा जन्म समुद्रधामीं । आहे तुझे शुभ शरीर नामी,
करीं धरी नित्य तुला मुरारी । कौटिल्य तूझे न परी निवारी.

विवरण:- शंखा ! तुझा जन्म समुद्रांत तुझें शरीर कांतिमान् आहे. प्रत्यक्ष विष्णूनें तुला हातांत धरिलें आहे. अशी तुझी सुस्थिति आहे. परंतु तुझें कौटिल्य (कुटिलपणा) कोणीही दूर केलें नाहीं.

२७२

आसक्ति दानीं, विषयीं विरक्ती । गुणीजनीं आदर नित्य चिर्त्तीं
नैपुण्य शास्त्रीं, रणिं शौर्य तैसैं । महाजनीं सद्गुण पांच ऐसैं.

विवरण:- सत्पार्त्रीं दान, विषयपरांड्मुखता, गुणवानाचा आदर, शास्त्रप्राविण्य आणि शूरवृत्ति हे पांच सद्गुण सत्पुरुषाच्या ठिकाणीं निरंतर वास करितात. यांत समुच्चय हा अलंकार आहे. गुणसमुदायेंकरून अनेक कारणांनीं एकाच वेळीं कार्यसिद्धी वर्णिली असते तेथें हा अलंकार होतो.

२७३

धनांध तो बंधु पिता गणीना । कामांध लज्जा भयही धरीना
क्षुधातुराला नच शक्ति, लाज । चिंतातुराला नच सौख्य, नीज.

विवरण:- द्रव्यलोभी हा आपल्या भावास व बापास ओळखत नाहीं. कामातुराला लाज, भय कांहीं नाहीं. भुकेला मनुष्य निर्बल व निर्लज्ज असतो. आणि चिंता असलेल्या मनुष्यास सुख आणि झोंप नसते.

२७४

सुखी शिवाच्या शिरिं तो शशांक । हे कौतुकानें वदतात लोक
असह्य नेत्रानलताप तेथें । लोकां न तो प्रत्यय जो शशीतें.

विवरण:- शंकराच्या मस्तकीं चंद्रास सुख आहे असें लोक बोलतात. परंतु शंकराच्या तृतीय नेत्राग्नीनें चंद्रास जो ताप होत आहे, त्या दुःखाची कल्पना त्या लोकांस नाहीं.

२७५

कदर्युच्या मृत्युमुळें कुणाला- । झाला नसे लाभ गमे मनाला,
तद्देह जो मांसल मात्र झाला ! । आनंद तेणें बहु वायसांला.

विवरण:- कृपणाच्या मरणानें कोणासच लाभ झाला नाहीं. कारण त्यानें कोणावरही उपकार केला नाहीं. त्यानें आपल्या शरीराचें मांस मात्र वाढविलें. त्यायोगानें कावळ्यांची चैन झाली.

२७६

अग्नीशिखा वृद्धि वरी विशाला, । कीं स्पर्शतां कोप चढे अहीला;
तेजस्वि कोपे उपमर्दयोगें, । निज प्रभावा प्रकटीच वेगें.

विवरण:- अग्नीची ज्वाळा उंच वाढते. धक्का लागतांच सापाला राग येतो. मानीजनांस उपमर्द सहन होत नाहीं, ते आपला तेजस्वी स्वभाव तेव्हांच दाखवितात. यांत अर्थांतरन्यास अलंकार आहे. (श्लोक १८ पहा)

२७७

यमाप्रमाणें करि दंडधारी, । चंद्रापरी वक्र करी शरीरीं,
करी विरूपाक्ष शिवापरीही, । गदी करी विष्णुपरी जरा ही.

विवरण:- जरा [वार्धक्य] मनुष्यास देवादिकांची स्थिति देते. यमाप्रमाणें दंडधारी करिते. [ह्यातारपर्णी हातांत काठी असते] चंद्राप्रमाणें शरीर वांकडे करिते. शंकराप्रमाणें विरूपाक्ष करिते. [तीन डोळे असल्यामुळें शंकर हा विरूपाक्ष.] तसा वृद्ध पुरुष विरूपाक्ष (डोळे विघडल्यामुळें) होतो. भगवान् श्रीविष्णु गदी (गदायुक्त) आहे, तसा वृद्धही गदी [गद ह्यणजे रोग यांनीं युक्त] असतो. येथें श्लेष अलंकार आहे. (श्लोक ७२ पहा)

२७८

मूर्खत्व लोकीं अति दुःखकारी । दरिद्रता यौवन तें विदारी

पराश्रयें वास मनास जाळी । परान्न हा दुर्धर ताप भाळीं.

विवरण:- मूर्खपणाची स्थिति दुःखदायक आहे. दारिद्र्यामुळे तारुण्य फुकट जातें. परगृहवास आणि परान्नसेवन हीं दोन्हीही वाईटच.

२७९

मंत्राविणें अक्षर एक नाहीं । न औषधावांचुनि ती मुळीही
न योग्यतेवीण मनुष्य कोणी । लागे जनीं योजक तो ह्यणूनी.

विवरण- कोणतेंही अक्षर मंत्राखेरीज नाहीं, मुळी औषधाखेरीज नाहीं. किंवा पुरुष योग्यतेखेरीज नाहीं. ह्यणून योजक मनुष्याची अत्यंत जरूरी आहे. यथें काव्यलिंग अलंकार मानावा. [श्लोक २ पहा]

२८०

आहेस साधारण वृक्ष वाटे । ह्यणूनि आळें रचिलें न नेटें
सुगंध आतां भरला घरांत । त्वां ! चंपका ! लाजविलें नितांत.

विवरण- तूं कोणी तरी साधारण वृक्ष आहेस असें समजून मी तुला आळेंही केलें नाहीं. चंपका ! तुझ्या ह्या उत्कृष्ट सुगंधानें तूं मला लाजविलेंस खरें.

२८१

त्वद्गर्जना व्यर्थ, न तोयवृष्टि । तृषार्त मी चातक दीन कष्टी
मेघा ! जरी दक्षिणवात लोटे । तूं , मी तसा तो जलपात कोठे ?

विवरण:- मेघा ! तूं वृष्टि न करितां, उगीच ओरडतोस. अरे ! हा मी चातक तान्हेला आहे, थोडें तरी पाणी दे. जर दक्षिणेचा वारा सुटला तर तूं कोणीकडे, मी कोणीकडे आणि तुझी जलवृष्टि कोणीकडे. यांत अन्योक्ति अलंकार आहे. [श्लोक २३ पहा]

२८२

व्याघ्रास आलस्य, भयार्त साप, । दरिद्रता दे पिशुनास ताप;
हे पावले यापरि बंधनाला । ह्मणून आहे सुख ह्या जगाला.

विवरण:- वाघाला आळस, सापाला भय आणि पिशुनास [चहाड-
खोराला] दरिद्र, ही आहेत ह्मणूनच जगाची धडगत आहे. येथे काव्य-
लिंग अलंकार आहे. [श्लोक २ पहा]

२८३

शैथिल्य पावे रदनावशेष, । हे कासपुष्पापरि शुभ्र केश;
तटस्थ ते लोचन अंधकारीं, । दाराधनीं प्रेम तथापि भारी.

विवरण:- असलेले थोडे दात ढिले होऊं लागले आहेत. केस पांढरे
झाले आहेत, डोळ्यांला दिसेनासें झाले आहे, तरी बायकामुलें व पैसा
यांतून मन निघत नाही. शब्दार्थ कासपुष्प-शेवग्याचे फूल. यांत
विशेषोक्ति अलंकार आहे. [श्लोक २० पहा]

२८४

वाचालता दे लघुता नराला, । नेते परी मौन समुन्नतीला;
नादे घडे नूपुर पादबद्ध, । रुळे गळां मौक्तिकहार मुग्ध.

विवरण:- मौनसेवन करणाराचा जसा आदर होतो तसा उगीच
बडबड करणाचा होत नाही. आपल्या वाचालतेनें [नादस्वरानें] नूपुरें
[घुंगरू] पायांत बांधलीं गेलीं. आणि मौक्तिकहाराला कंठाच्या ठिकाणीं
जागा मिळाली. यांत उपमा अलंकार आहे. [श्लोक ३१ पहा]

२८५

देशी अधःपात तुले ! गुरूशीं, । समुन्नती दाविसि तूं लघुंशीं;
सर्वास तूं गे ! समभाव देसी, । सुवर्ण गुंजेसम तोलतेसी.

विवरण:- हे तराजू! तूं गुरुजनाला अधःस्थळी नेतसे आणि हलक्या लोकांचा आदर करितेस हें कसे ? बरे हें एक असो. सर्वांशीं तुझा समभाव असतांना गुंजेबरोबर तूं सोने कसे तोलतेस ? हा तुझा असमंजसपणा आश्चर्यकारक खरा. यांत विशेषोक्ति अलंकार आहे. [श्लोक २० पहा]

२८६

संपूज्यता ती स्वगुणैच येते, । स्ववंशकीर्ती विफला नरातैः;
गुणैचि झाला हरि विश्ववंद्य, । तत्तात तैसा जगतीं न मान्य.

विवरण:- पुरुष स्वतःच्या गुणांनीच प्रतिष्ठा पावतो. स्वकुलाची कीर्ति त्याच्या उपयोगी पडत नाही. श्रीकृष्ण हा आपल्या आंगच्या गुणांनी जसा जगाला वंदनीय झाला तसा त्याचा पिता वसुदेव हा झाला नाही. येथे अर्थान्तरन्यास अलंकार आहे. [श्लोक १८ पहा]

२८७

प्राणाहुनी थोर परान्न आहे, । न अन्यथा भाषण आत्मजा ! हें;
चाले सदा प्राणपरंपरा ही, । परान्न हें दुर्लभ नित्य पाहीं.

विवरण:- भिक्षुक आपल्या मुलास ह्मणतो- मुला ! हें परान्न प्राणा-हून श्रेष्ठ आहे. प्राणाची अपेक्षा न करितां आकंठ भोजन कर. बेव्या ! ही प्राण्याची परंपरा नित्य चालू आहे. प्राण पुनः मिळतील. परंतु परान्न हें पुनः मिळणार नाही.

२८८

मत्पातकार्चें फळ दे विरंचे ! । मुळीं न वाटे मज दुःख त्याचें;
मूढांस म्यां काव्यकथा कथावी, । ही गोष्ट भाळीं न कदा लिहावी.

विवरण:- बा ! ब्रह्मदेवा ! मी जीं जीं पातकें केलीं असतील त्या बद्दलची शिक्षा तूं मला खुशाल कर. त्याबद्दल माझी ना नाही. मात्र मूर्ख लोकांस काव्यनिवेदन करण्याचें काम माझ्या कपाळीं लिहूं नकोस.

२८९

नसे जरी सत्पुरुषोपदेश, । तरी असो तत्सहवासलेश;
ज्या ज्या स्वयं बोलति ते कथा कीं, । होतात शास्त्रं श्रवणीय लोकीं.

विवरण:- सत्पुरुषापासून साक्षात् उपदेशाचा जरी लाभ झाला नाही तरी कांहीं हरकत नाही त्यांच्या अल्प सहवासांत ते ज्या ज्या गोष्टी सांगतात, त्यांत शास्त्रोक्त बोध अर्थपूर्ण असतो.

२९०

जो प्राप्त नाही मधुरोक्ति कंठीं, । तो कोकिला मौनचि सेविताती;
समर्थता जोवरि ये न आंगीं, । तो पूर्ण एकांत कुलीन भोगी.

विवरण:- जोपर्यंत लोकांत मोठेपणा मिळविण्याची शक्ति आपले ठायीं आली नसते तोपर्यंत चतुर पुरुष अप्रसिद्ध रहातात. त्या गोष्टीवर ही एक अन्योक्ति आहे. येथे अन्योक्ति आणि अर्थतरन्यास अलंकार मानावे. (श्लोक २३ आणि १८ पहा)

२९१

वस्तूस एका करिती द्विधा जे, । आहेत धन्वी बहु शूर राजे;
वस्तुद्वयापासुनि वस्तु एक, । करी, असा तो स्मरराज एक.

विवरण:- एका वस्तूच्या दोन वस्तू करणारे शूर धनुर्धर राजे पुष्कळच आहेत. पण दोन वस्तूंपासून एक वस्तू निर्माण करणारे कोणी नाहीत. असा एक स्मरराजच आहे.

२९२

अनंत रत्न उदरीं जयाचे । हिमें न सौभाग्य लपे नगार्चें;
चंद्रप्रभेमाजि दडे कलंक । गुणाकरीं दोष तसाचि एक.

विवरणः- हा श्लोक कुमारसंभवांतील आहे. अनंत रत्नें असलेल्या पर्वतावर जरी बर्फ पडलें तरी त्याचें रमणीयत्व उणें होत नाहीं. आणि चंद्रास असलेला डाग जसा त्याच्या प्रकाशांत लोपून जातो, त्याप्रमाणें गुणाकरांत ह्यणजे गुणसमुदायांत दोष लपला जातो. यें अर्थांतरन्यास अलंकार झाला आहे. [श्लोक १८ पहा]

२९३

लाभे न हीनास नदींत तोय, । सुधाकरिं शून्य सुधाच होय;
होतो तथा विन्मुख कल्पवृक्ष । मेरूहि त्यातें करितो हताश.

विवरणः- दैवहीनास नदींत एक पाण्याचा थेंब सांपडत नाहीं. प्रत्यक्ष अमृतमय चंद्राच्या ठिकाणीं सुद्धां त्यास अमृताचा लाभ होत नाहीं. त्यास कल्पवृक्ष विन्मुख होतो व सुवर्णगिरी मेरूही हताश करितो.

२९४

जैसा विधूमाजि कलंक लोपे, । तैसा पळे दोष गुणप्रतापें;
गमे मला ही अयथार्थ वाचा, । दारिद्र्य-दोषीं लय सद्गुणांचा.

विवरणः- एक कवि ह्यणतो- चंद्राच्या ठिकाणीं जसा कलंक लोपला जातो त्याप्रमाणें गुणांच्या प्रभावानें दोष नाहींसा होतो, अशी जी कालिदासानें कल्पना केली आहे ती चुकीची आहे. एक दारिद्र्य दोष असला ह्यणजे तो सगळे सद्गुण नाहींसे करून टाकतो. यावरून कालिदासाचें ह्यणणें सर्वथैव खरें ह्यणतां येत नाहीं.

२९५

सन्मित्र लाभे विरळा जगांत, । तदन्य ते केवळ भारभूत;
नेत्रांस पक्ष्मं, कर जेविं देहा, । न सांगतां त्यापरि साह्य दे हा.

विवरणः- खरा मित्र जगांत विरळाच. इतर मित्र केवळ भारभूत

आहेत. ज्याप्रमाणें पापण्या डोळ्यांस किंवा हात शरिरास, त्याप्रमाणें सन्मित्र आपण होउन साह्य करितो. येथें उपमा अलंकार मानावा. [श्लोक ३१ पहा]

२१६

सन्मार्गगामी जरि तो नृपाल, । प्रजा त्याची सुपथीं रमेल;
दुर्वर्तनी भूमिपती असेल, । प्रजा दुजा मार्ग कसा वरील ?

विवरण:- राजा जर सन्मार्गी असेल तर त्याची प्रजाही त्याचेंच अनुकरण करिते. राजाच जर दुर्गुणी असेल तर प्रजा तरी दुर्गुणी कां होणार नाहीं ? यथा राजा तथा प्रजा हा न्यायच आहे.

२१७

धनागर्मी सज्जन लीन होती, । फलोद्गर्मी त्यापरि वृक्षपंक्ति;
घनावली नम्र नवांबुधारीं । ऐसें असे शील परोपकारी.

विवरण:- धनप्राप्तिकाळीं सज्जन नम्र होतात. फळें उत्पन्न होण्याच्या वेळीं वृक्ष हे नम्र होऊन फळें देतात. पर्जन्यकाळीं मेघ हे नम्रपणें नवीन जलधारांनीं वृष्टि करितात. सारांश- परोपकारी शील अशा प्रकारचें असतें. येथें उपमा अलंकार मानावा. [श्लोक ३१ पहा]

२१८

गुप्तस्थळाला, विपिनांतराला, । नेलें जरी चंपकपादपाला,
सन्मित्र हा वायु सहाय त्याला, । सुगंध नेतो सगळ्या दिशांला.

विवरण:- चाप्याचें झाड अरण्यांत गुप्त ठिकाणीं जरी नेऊन लाविलें तरी त्याला वायू सहाय होऊन तो त्याचा सुगंध दाही दिशांला नेतो. गुणवान् मनुष्य कोठेंही निर्जन वनांत जाऊन वसला तरी आपल्या आंगच्या गुणांनीं तत्काळ प्रसिद्धीस येतो.

२९९

खरा बळी तो हरिचा किशोर, । नांदोत ते वन्यपशू अपार;
सोडूनि मातृस्तन जन्मकार्ळां, । तो दृष्टिनें हस्तिवनें न्यहाळी.

विवरण:- सिंहाचा छावा हाच एक खरा बलवान्. रानांत पुष्कळच पशू आहेत, असोत बापडे. या हरिकिशोराची शक्ति किती वर्णावी ? हा जन्म-कार्ळांसुद्धां मातृस्तनाकडे पहात नाहीं, परंतु हत्तींच्या कळपाकडे दृष्टि फेंकतो.

३००

धरोनिया गानसमुद्रभीती, । श्रीशारदा विव्हल होय चितीं;
तरावया गायन-सागराला, । तुंबीफलाच्या करि आश्रयाला.

विवरण:- गायन देवता सरस्वती देवीनें तंबुरा कां धारण केला ? तर गायनरूप समुद्र अपरंपार भरलेला पाहून तिला भय वाटलें. झणून तीनें तुंबीचा [भोपळा] आश्रय केला आहे.

३०१

उगाच कोपानल ज्यास जाळी । प्रसन्नता जो वरिती अकार्ळां;
अभ्रापरी चंचल चित्त ज्याचें । नको ! नको दर्शन त्या खलाचें !

विवरण:- जो उगाच क्रोधाविष्ट होतो व उगाच प्रसन्न होतो. अशा अभ्राप्रमाणें चंचल असलेल्या दुष्टांचें सुखावलोकनही नको.

३०२

कां बैसशी व्यर्थ पलाशवृक्षीं ? । शुका ! फलप्राप्ति घडेल कैशी ?
पलाश हा नित्य विचित्रवर्णी । तद्वंचना कां न कळे अझूनी ?

विवरण:- हे ! शुका ! ह्या पळसाच्या झाडावर कां बसलास ? तुला तेथें फलप्राप्ति होईल कां ? पलाशवृक्ष असाच नित्य विचित्रविचित्र असतो.

ह्या पळसाच्या झाडाची फसवणूक अझून तुला कशी कळत नाही. ही अन्योक्ति आहे.

३०३

दरिद्रता धैर्यगुण प्रभावे, । कुरूपता शीलगुणस्वभावे;
कुवस्त्र शोभे जलमार्जनाने, । उष्णत्वयोगे रुचती कदने.

विवरण:- गरिबीच्या दिवसांत धैर्य धरावे. कुरूपता असली तर कांही हरकत नाही. मात्र सुशीलपणा असावा. हलकी वस्त्रप्रावणे स्वच्छ ठेवली तरच ती शोभतात. आणि हलके अन्न उनउन असेल तरच ते रुचि देते.

३०४

आहे कुमारी स्तुतिकन्यका ही, । अद्यापि हीला पतियोग नाही!
अव्हेरितो पंडित-वर्ग हीला, । विमूढ ते मान्य न कन्यकेला.

विवरण:-ही गोवर्धनाचार्य कवीची उक्ति आहे. स्तुतिनामक कन्या ही अद्यापि कुमारीच राहिली आहे. तिचा लग्नाचा नेम अझून जुळून येत नाही. पंडितजन हिचा अव्हेर करितात आणि मूर्खांचा ही अनादर करिते. सारांश हा की, थोर पुरुषाला स्तुति आवडत नाही आणि मूर्ख लोक स्तुतिप्रिय असतात. यांत रूपक आणि विषम हे अलंकार आहेत. [श्लोक २ आणि ३ पहा]

३०५

शांती तपाने जड मेळवीती, । उच्छेदिती पंडित चित्तवृत्ती;
ते श्वान कोपे करि दंश बाणी, । हरी करी प्रेरकजीवहानी.

विवरण:- यांत कर्ममार्गाचा गौणपणा व ज्ञानमार्गाचा श्रेष्ठपणा दाखविला आहे. अज्ञान तपश्चर्येने शांती मिळवितात व ज्ञाते पुरुष सर्व विकारांचे मूळ जी चित्तवृत्ति तिचाच उच्छेद करितात. कुतऱ्यावर वाण सोडला तर तो त्या बाणासच चावू लागतो आणि सिंहावर वाण सोडला

तर तो बाण सोडणाराचा प्राण घेतो. शब्दार्थ हरो-सिंह. प्रेरकजीवहानी-
बाण सोडणाराचा प्राण. यांत दृष्टांत आणि अर्थांतरन्यास अलंकार
आहेत. [श्लोक १०७ आणि १८ पहा]

३०६ .

प्रसन्नता दे वच चित्तहारी । रुचे न दुर्वाक्य परोपकारी;
देते कुणाला धन कोकिला ही ? । नाही खराचा अपराध कांहीं.

विवरण:- लोक मधुर भाषणातींच वश होतात. कर्कश भाषणांनीं
केलेला उपकार निरर्थक आहे. कोकिला काय द्रव्य देते ? व गाढव कोणाचा
अपराध करितो ? यांत अर्थांतरन्यास अलंकार आहे. [श्लोक १८ पहा]

३०७

घनागर्मी कोकिल मौन सेवी, । कृती तयाची बरवी वदावी;
चाले जिथें भाषण वेडकाचें, । मूकत्व तें योग्ये गमे पिकांचें.

विवरण:- पावसाळ्यांत कोकिल मौन धरितात हेंच चांगलें. जेथें
वेडकांचें वक्तृत्व सुरू झालें तेथें कोकिलांनीं मूकपणा धरावा हेंच योग्य.

३०८

विचित्र भांडार तुझे बघून, । गे ! शारदे ! विस्मय होय पूर्ण;
भांडारवृद्धी घडते व्ययानें । होतो तयाचा क्षय संचयानें.

विवरण:- हे ! शारदे ! तुझ्या द्रव्यभांडारांतून जितका जितका
खर्च करावा तितकें तितकें तें भांडार जास्तच वाढतें, आणि त्यांतून खर्च न
करितां तें तसेंच राहूं दिलें तर तें सर्व रिकामें होतें. असें तुझे विद्याभांडार
विचित्र आहे. यांत विरोधाभास अलंकार आहे. [श्लोक ४८ पहा]

३०९

दारिद्र्यराया ! तव शक्ति नेणें, । मी जाहलों सिद्ध तुझ्या कृपेनें.

मी पाहतो वा ! सगळ्या जनांत । परी न कोणी मज पाहती ते.

विवरण:- दरिद्री आपल्या दारिद्र्यास उद्देशून ह्मणतो- तुझी शक्ति अद्भुत आहे. तुझ्या कृपेनें मी सिद्ध झालों असून मी सगळ्या लोकांला जाणतो. परंतु माझ्याकडे कोणीच पहात नाही. येंथें व्याजस्तुति अलंकार आहे. (श्लोक ५१ पहा)

३१०

कलाक्षयीं ये कृशता तनूस, । सूर्यालयीं चंद्र करी निवास;
कलागमीं तो त्यजितो रवीला, । मालिन्यवृत्ती उचिता खलाला.

विवरण:- चंद्राच्या कला कमी कमी होत जातात तेव्हां तो चंद्र सूर्याचा आश्रय करितो आणि कला वाहून लागतांच तो सूर्याचा त्याग करितो. चंद्राच्या मालिन्य वृत्तीला हें उचितच आहे.

३११

पानें तुझीं कंटकयुक्त सारीं, । माधुर्य नाही, रज दृष्टिहारी;
जरी तुझे केतकि ! दोष ऐसे, । लांचावला भृंग तरी सुवासें.

विवरण-- हे ! केतकी ! तुला किती तरी कटिे आहेत. तुझ्या पानाला चव नाही. तुझ्या रजानें ढोळ्याला अपाय होतो. इतके तुझ्यांत दोष असतांना हा भ्रमर केवळ तुझ्या सुवासानें तुझ्या भोंवती घिरव्या घालीत आहे. यांत विशेषोक्ति अलंकार आहे. (श्लोक २० पहा)

३१२

होई जरी संतत दुष्टसंग, । न पावती सज्जन सत्वभंग;
असोनिया सर्प सदा शरीरीं, । झाला नसे चंदन तो विषारी.

विवरण- सज्जनाला दुष्टाच्या संगतीची कधीही बाधा होत नाही. सर्पसंगतीनें चंदनवृक्ष कधीही विषारी होत नाही. येंथें अर्थोतरन्यास अलंकार आहे. [श्लोक १८ पहा]

३१३

दिवा विझाल्यावरि तैलदान, । गेल्यावरी तस्कर, सावधान,
वार्धक्यकाळीं वनिता-विलास । पाणी नसे सेतु तरी कशास ?

विवरण:- दिवा विझाल्यावर तेल, चोर पळाल्यावर सावधपणा, पाण्याच्या अभावीं पूल आणि ह्यातारपणीं स्त्रीविलास हीं निरर्थक आहेत. यांत निदर्शना अलंकार आहे. [श्लोक ८८ पहा]

३१४

गोठ्यांत गाई, धन भूनिधानीं, । भार्या गृह-द्वारिं, जन स्मशानीं,
चित्तेंत काया, परलोकपंथीं,- । जातां जिवा कर्मचि एक साथी.

विवरण:- गुरेंढोरें गोठ्यांत. पैसा भुईंत. बायको दारापर्यंत. इष्टमित्र-जन स्मशानापर्यंत. शेवटीं देह चित्तेंत. जीवाबरोबर कोणीच येत नाहीं. फक्त त्याच्या बरोबर त्याचें कर्मच येतें. असा हा मरणकाल आहे.

३१५

स्त्रीबाहुपार्शीं विपरीत रीती, । पाहूनियां विस्मय होय चित्तीं;
प्रमोद होतो दृढबंधनांत, । मृत्यूपरी खेद विमुक्ततेत.

विवरण:- स्त्रीपाशाचा विपरीतपणा पाहून फारच आश्चर्य वाटतें. स्त्रीपाशांत कामुकाला आनंद वाटतो आणि तिच्या वियोगांत त्याला मरण वरें वाटतें.

३१६

योद्धा असे एकच शंभरांत । तसा सहस्रीं मिळतो प्रबुद्ध;
दहा हजारांत मिळेल वक्ता । क्वचित् जर्गी दुर्मिळ दानदाता.

विवरण:- शंभरांत एखादा शूर सांपडेल, हजारांत एखादा पंडित सांपडेल, दहा हजारांत एखादा वक्ता सांपडेल, परंतु दाता मिळेल किंवा न मिळेल याची शंकाच आहे.

३१७

परोपकारव्रत नित्य ज्याचें, । मित्रत्व तें निष्कपटीपणाचें;
सूक्ती मूर्खी हीं सुजनीं स्वभावे, । सुशीत इंदू कवण्या उपायें ?

विवरण:- परोपकार करणें, निष्कपटपणानें मैत्री करणें आणि गोड बोलणें [सूक्ति] ह्या तीन गोष्टी सज्जनाच्या ठिकाणीं स्वभावतःच असतात. कोणत्या उपायानें चंद्राला शीतलत्व मिळालें आहे ? तें त्याच्या ठिकाणीं स्वाभाविकच आहे.

३१८

हे ! सागरा ! प्रौढि वृथा कशाला ? । तूं दाविसी क्षुद्र जलाशयाला
त्वदाश्रयी नाविक लोक सारे, । वापीजलार्थं भ्रमती विचारे !

विवरण:- हे ! सागरा ! या पृथ्वीवर जीं जलाशयें आहेत, त्यांच्या पुढें तूं आपली शंखी कां मिरवितोस ? तुझ्या आश्रयाला जे नावाडी आहेत ते गोड पाण्याकरितां इकडे तिकडे आडाचा शोध करित असतात. यावरून तुझी प्रौढी फुकट आहे.

३१९

घालोनिया पाश तुझ्या गळ्यांत, । लोटून देती कलशा ! जळांत;
तथापि तूं जीवनदान देसी, । खराच तूं धन्य जगांत होसी.

विवरण:- हे ! कलशा ! [कळशी] तुझ्या गळ्यांत पाश घालून (दोरीनें बांधून) तुला लोक पाण्यांत लोटून देतात. तरी सुद्धां तूं तो अपमान सहन करून लोकांला जीवन (पाणी) देतोस !

३२०

न रक्तिमा वास करी सुधेत, । माधुर्य राहे न मुळीं लतैत;
वसे न तें मार्दव विडुमांत, । गुणत्रयी ही दयिताधरांत.

विवरण- अमृतांत रक्तिमा नाही, लतेंत माधुर्य नाही आणि पोंव-
ळ्यांत मार्दव नाही. परंतु ही तिन्ही या स्त्रीच्या अधरी आहेत. हें
शंगाररसपर वर्णन आहे.

३२१

दुष्टार्जित द्रव्य वृथा जगांत, । करी न तें वांधव-भिक्षु तृप्त;
न लागतें धार्मिक-देवकार्यीं, । राजास, चोरासचि सौख्यदायीं;

विवरण:- दुर्जनांचें द्रव्य फुकट आहे. त्यांच्या धनाचा उपयोग
त्यांच्या आप्तादिकांस, अथिती वगैरे लोकांस किंवा धार्मिक कार्यांत होत
नाहीं. तें राजाला किंवा चोरालाच लाभतें.

३२२

कितीक आहेत लता वनांत, । ज्या पुष्पभारें लवल्या नितांत;
संतोष देते भ्रमरांस चित्तीं, । अशी असे एकचि मालती ती.

विवरण:- अरण्यांतील सर्व वेळांमध्ये भ्रमरांला आवडणारी अशी
एक मालतीचीच (चमेलीची) वेल आहे.

३२३

संपत्तिचा संग घडे जयास, । न जाणतो तो परवेदनांस;
शेषीं धराभार विशेषही तो, । तयाचरी सुप्त सुखें हरी तो.

विवरण- श्रीमंत लोक दुसऱ्याचें दुःख मुळांच जाणत नाही. पृथ्वीचा
भार शेषास असह्य झाला असतांही विष्णु खुशाल त्याच्या शिरावर झोंप
घेत आहे. [विष्णूस लक्ष्मीचा सहवास आहे.] यथे अर्थांतरन्यास
अलंकार आहे. [श्लोक १८ पहा] शब्दार्थ सुप्त-झोंप. हरी-विष्णु.

३२४

लाभे महेशाश्रय दैवयोगें, । तो चंद्र झाला कृश दुःखवेगें;

पराश्रयीं लाभ घडे कुणाला ? । इच्छा त्याची धरितां कशाला ?

विवरण:- शंकराच्या सहवासांत चंद्र क्षयी झाला. मोठ्याचा सहवास जरी प्राप्त झाला तरी तें पारतंत्र्यच. त्याची इच्छा कशाला धरितां ? यांत विषम अलंकार आहे. [श्लोक ११ पहा]

३२५

हालाहलीं तो विषदोष नोहे, । लक्ष्मींत तो कीं अतिमात्र राहे;
विषामुळें जागृतता शिवाला, । लक्ष्मीमुळें निद्रित विष्णु झाला.

विवरण:- कालकूटाच्या ठिकाणीं विषदोष नसून तो लक्ष्मीच्या ठिकाणा आहे शंकरानें विषप्राशन केलें असतांही तो जागृतांवस्थेंत आहे, आणि विष्णु लक्ष्मीच्या सहवासांत निद्रित आहे. यांत विषम अलंकार आहे. [श्लोक १५ पहा]

३२६

लाभे सदा गौरव दानमार्गें, । न लाधतो संचयवृद्धियोगें;
मिळे नभीं उन्नति त्या घनाला, । पावे परी अब्धि अधोगतीला.

विवरण:- मनुष्याचा गौरव दातृत्वानेंच होतो. धनसंचय केल्यानें होत नाहीं. मेघाला जलदानानेंच आकाशांत उन्नतिस्थान मिळालें आहे. आणि जलसंचयानें समुद्र हा पृथ्वीवर अधोभागी पडला आहे. यें अर्थांतरन्यास अलंकार आहे. [श्लोक १८ पहा]

३२७

भासे खरेंसँ जरि पद्म वा ! हें, । ही तों त्याची प्रतिमाच आहे;
न हें मरंदें नच युक्त गंधें, । भृंगा ! वृथा धुंडिसि मंदबुद्धे !

विवरण:- हे ! मंदबुद्धे ! भ्रमरा ! हें कमल जरी तुला खरें वाटलें

तरी तें खरें कमल नाही. कारागिरानें केलेलें तें कमल [~~अतिमा~~] आहे.
या कृत्रिम कमलांत मरंद नाही आणि सुगंधही नाही. मग फुकट कां
घिरव्या घालतोस ? यांत भ्रंतिमान् अलंकार आहे. (श्लोक ११३ पहा)

३२८

जो पूतनामारणलब्धकीर्ति, । काकोदरा दे हननेच मुक्ति;
यशोदयालंकृत मूर्ति ज्याची, । कृपा असो गो-द्विज-पालकाची.

विवरण:- यांत कृष्णाचें व रामाचें वर्णन आहे.

[कृष्णपक्षां] जो पूतनेचा हननकर्ता ह्मणून विश्रुत आहे, काकोदराला
ह्मणजे कालिया नामक सर्पाला ज्यानें मुक्ति दिली, ज्यास यशोदेनें सजविला
अशा त्या गोब्राह्मणपालकाची [कृष्णाची] आमच्यावर कृपा असो.

[रामपक्षां] ज्याचें नांव पुण्यप्रद आहे, ज्यानें रणांत कीर्ति मिळ-
विली, ज्यानें काकोदराला मुक्त केले आहे, ज्याची मूर्ति यश व दया यांणीं
अलंकृत आहे, अशा त्या गोब्राह्मणपालक राघवाची [रामाची] आमच्यावर
कृपा असो. [येथें श्लेष अलंकार आहे. [श्लोक ७२ पहा]

३२९

त्वत्शस्त्रधारा यमुना नदी हे, । त्वत्कीर्ति गंगाच विशुद्ध वाहे,
सरस्वती ही सरिता कवीची, । भो ! तीर्थराजा ! तव संग वांछी

विवरण:- हे ! राजा ! तुझ्या तरवारीची तीव्र धार हीच [काळे-
पणामुळें] यमुना नदी आहे. तुझी कीर्ति हीच कोणी भागीरथी नदी प्रवाह-
रूपानें वाहत आहे. [भागीरथी शुभ्र रंगाची आहे, व कीर्तीचा रंगही
शुभ्र असल्याची कल्पना आहे.] व कवीची सरस्वती सरिता [वाणी पक्षां
सरस्वती नांवाची नदी तुजकडे येऊं पहात आहे.] कां ? तर तूं तीर्थराज
ह्मणजे समुद्र आहेस ! येथें रूपक अलंकार आहे. (श्लोक २ पहा)

३३०

खद्योत हिंडे गगनीं स्वतेजें, । न जाँ निशानाथ नर्भीं विराजे;
व्योमीं स्वतेजें उगवे गभस्ती, । शशांक खद्योत पळूनि जाती.

विचरण:- चंद्रोदय होईपर्यंत काजव्यानं खुशाल हिंडावं. सूर्योदय-
कालीं दोघेही पळून जातात.

३३१

प्रसन्नता, तेज, सुखीं झळाले, । यन्मानसीं मार्दव नित्य खेले;
परोपकारांत मती जयाची, । तो लोककार्यीं तनु नित्य वैची.

विचरण:- सत्शील पुरुषांचें वर्णन. ज्याचा चेहरा आनंदी आणि
रूवावदार दिसतो, ज्याच्या हृदयांत निरंतर दया असते. परोपकार करण्या-
कडे ज्याचें लक्ष असतें, असाच श्रेष्ठ पुरुष लोककल्याण साधतो. यें
सार अलंकार आहे. (श्लोक १९ पहा)

३३२

धनुष्यविद्या शिकलास कोठें ? । तुझ्याकडे मार्गणसंघ लोटे;
देशांतराला गुण तो निघाला, । व्यापार भूपा! उलटाच झाला.

विचरण:- हे राजा! तूं ही अपूर्व धनुर्विद्या कोठें शिकलास ?
चमत्कार कीं मार्गणांचा (वाणांचा पक्षी याचकांचा) समुदाय तुजकडे
येतो आणि गुण (धनुष्याची दोरी पक्षी कीर्ति) दिगंतरास जातो. तेव्हां
हा व्यापार धनुष्याच्या नेहमींच्या व्यापाराहून अगदीं उलट झाला. यें
श्लेष अलंकार आहे. (श्लोक ७२ पहा)

३३३

क्षरस्वतीचा सहवास कंठीं, । तैसा रमेचाहि निवास हस्तीं;
कीर्त्यगना मत्सरकोपयोगें, । गेली निघोनी अति दूर वेगें.

विवरण:- हे राजा ! तूं सरस्वति आणि रमा ह्यांचा अंगिकार केल्यामुळे तुझी कीर्त्यगना (कीर्तिरूप स्त्री) हिला मत्सर उत्पन्न झाला आणि त्यामुळे तिने देशांतर केलें. (राजाची कीर्ति दिगंतरीं गेली.) यांत काव्य-लिंग अलंकार आहे. [श्लोक २ पहा]

३३४

अन्यत्र पाहोनि पतीस लक्ष्मी, । निषेधितां दे अनुमोदनार्शीं;
तैसें तिचें उत्तर मौनवृत्ती, । नव्या वधूची विपरीत रीती.

विवरण:- दृष्टि दुसरीकडे पण सारें लक्ष पतीकडे. नकार हाच स्कार. मुकें रहाणें हेंच प्रत्युत्तर. नव्या वधूची अशी ही विपरीत रीत असते. हें श्रृंगाररसपर स्वभाववर्णन आहे.

३३५

सरस्वती वास करी मुखांत, । लक्ष्मी असो नित्य करांबुजांत;
कंदर्पही तो विलसो शरीरीं, । राहो नृपा ! त्वद्दृष्ट्यां सुरारी.

विवरण:- वक्तृत्व, दातृत्व, सौंदर्य आणि भक्ति हीं तुझ्या ठायीं नांदोत असा आशिर्वाद कवीनें राजास दिला आहे. यांत आशी नामक अलंकार आहे. (श्लोक २८ पहा) शिवाय रूपक अलंकारही आहे. (श्लोक २ पहा)

३३६

टाकूनिया दोष सुपाप्रमाणें, । गुणज्ञ घेती गुण आदरानें;
करी कृती दुर्जन चाळणीची, । गुणास टाकी अगुणास वेची.

विवरण:- सज्जन सुपाप्रमाणें दोष टाकून गुण तेवढे ग्रहण करितात. आणि दुर्जन चाळणीप्रमाणें गुण टाकून दोष तेवढे घेतात.

३३७

वाणी असे एकच भूपतीची, । वाणी असे एकच पंडिताची;
होते सुतादानहि एक वेळ, । पुन्हां न कार्यत्रय हें घडेल.

विवरण:- राजा एकदांच बोलतो, पंडितही एकदांच बोलतो आणि कन्यादानही एकदांच होतें. ह्या तीन गोष्टीला पुनः माघार नाही.

३३८

पाहूनि विद्या, गुण, रूप, वंश । देतो पिता तो दुहिता वरास;
तैसा विधी दे गुणवान् वराला, । दरिद्रता नामक कन्यकेला.

विवरण:- विद्या, गुण, रूप, वंश इत्यादि गोष्टींची चौकशी करून नवऱ्या मुलाला मुलीचा बाप आपली मुलगी देतो. त्याप्रमाणें ब्रह्मदेव हा आपली दरिद्रता नामक कन्या गुणवान् गृहस्थास देतो. [गुणवान् हा दरिद्री असतो हा भाव) यांत रूपक अलंकार आहे. [श्लोक २ पहा]

३३९

बरा दरिद्री श्रुतिशास्त्रवेत्ता, । परी नको मूर्ख सुवर्णभर्ता;
सुलोचना जीर्णपटीं विराजे, । न नेत्रहीना कनकींहि साजे.

विवरण:- शहाणा दरिद्री बरा पण मूर्ख श्रीमंत नको. फाटकें तुटकें वस्त्र नेसलेली सुलोचना स्त्री जशी शोभते तशी डागिने घातलेली आंधळी स्त्री शोभत नाही.

३४०

निमग्न जो तर्क-विचार-मार्गी, । कावित्व जाणेल कसा अभागी ?
आहे वृथा मंद कृषीवलास, । सुलोचनारम्यवधूविलास.

विवरण:- तर्कशास्त्रविशारदास काव्याची काय गोडी ? सुंदर स्त्रीचा रम्य विलास अडाणी शेतकऱ्यापुढे निष्फळ आहे. शब्दार्थ मंद कृषीवल-अडाणी शेतकरी.

३४१

असे जरा घातक यौवनास, । व्याधीमुळे हानि अरोगतेस;
मृत्यूमुळे जीवितनाश नित्य, । आशा वधाया न कुणी समर्थ.

विवरण- तारुण्याला वार्धक्य विघातक आहे. आरोग्याला रोगाची भीति आहे आणि जीवाला मृत्यूचें भय आहे. परंतु या आशेचा वध करण्यास कोणीही समर्थ नाही. येथें सार नामक अलंकार आहे. [श्लोक १९ पहा]

३४२

जी जीवधारी पति जों जीवंत, । होतां तथा मृत्यु घडे यदंत;
नाथप्रमोदीं मुदिताच जी कीं, । अशी कुलस्त्री विरळाच लोकीं.

विवरण:- जिचा पति जोंपर्यंत जीवंत आहे तोंपर्यंत ती जीवंत राहते. पति मरण पावला तर हीही मरण पावते. पतीचा जो आनंद तोच हिचा आनंद अशी भाग्यवान् कुलस्त्री [सति] एखादीच.

इंद्रवज्रा [श्लोक ३५]

३४३

कीं जन्मतांची मृत होय माता, । तारुण्यकालीं मृत होय कांता;
वार्धक्यकालीं सुत ते निमाले, । यांहून कां पाप असे निराळें ?

विवरण:- या श्लोकांत पातकांची परमावधी व्यक्त केली आहे. जन्मतांच आई मेली, तरुणपणांत बायको मेली, ह्यातारपणांत पोरें मेली, यापेक्षां आणखी निराळें पातक तें कोणतें ? येथें सार अलंकार मानावा. [श्लोक १९ पहा]

३४४

चंद्रूपरी येइ गुणी तळाला, । मृत्पिंडकाची स्थिति मंदधीला;

पाव गुणी उन्नतिला पुन्हांही, । अधःस्थळीं अज्ञ पडूनि राही.

विचरणः- गुणवान् मनुष्य चेंद्रूपमाणें तळाशीं गेला तरी पुनः तो वर उसळून येतो. आणि मूर्ख मनुष्य मातीच्या गोळ्याप्रमाणें खालीं पडला तर तसाच तो खालीं रहातो. वर मुळींच येत नाही, येथें उपमा अलंकार आहे. (श्लोक ३१ पहा)

३४५

लोण्यापरी सज्जन चित्तवृत्ती, । ही काव्यवाणी नच दे प्रतीती;
लोणी द्रवे कीं निजतापयोगें, । साधु द्रवे तो परतापयोगें.

विचरणः- सज्जन दुसऱ्यास झालेल्या तापानें द्रवतात आणि लोणी आपल्याच तापानें विरघळते. यावरून लोण्यांची उपमा सज्जनास लागू पडत नाही. यांत व्यतिरेक अलंकार आहे. [श्लोक ३७ पहा]

३४६

योद्धा खरा एकच कामदेव, । तद्वाणकौशल्य किती अपूर्व ?
पाडी न देहीं क्षत शल्यवेधी, । तो सानुरागी हृदयास भेदी.

विचरणः- मदनार्थें शरसंधान अपूर्व आहे. याच्या शरसंधानानें शरिरास भोकें मुळींच पडत नाहीत. हा हृदयार्थेंच विदारण करितो. यांत विभावना अलंकार आहे [श्लोक १५७ पहा]

३४७

शैलाहुनी वारिनिधी विशाल, । त्याच्याहुनी विस्तृत अंतराल;
व्योमाहुनी ब्रह्म अपार आहे, । आशाच मोठा सगळ्याहुनी हे.

विचरणः- पर्वताहून समुद्र मोठा, समुद्राहून आकाश मोठें, आकाशाहून ब्रह्म मोठें आणि या सर्वाहून आशा मोठी, यांत सार अलंकार आहे. [श्लोक १९ पहा]

३४८

सेवेस देती उपमा शुनीची, । ती वाटते मन्मतिला न साची;
मुक्ता शुनी ती फिरते जनांत, । बद्ध स्वयं सेवक बंधनांत.

विवरण:- सेवावृत्ति ही शुनीसारखी (कुतरी) आहे असं जें ह्मणतात तें खरें नाही. कुतरी स्वतंत्र वृत्तीनें खुशाल हिंडते, आणि सेवकांनै तर आपले प्राण धन्यास अर्पण केले आहेत, यामुळें तो कायमचा बांधला गेला आहे, तेव्हां कुतरीपेक्षांही सेवावृत्ति नीचपणाची आहे ! हेंच खरें !!

३४९

प्रेमादरें वायुभयें जियेनें, । संरक्षिला दीपक पल्लवानें;
त्या पल्लवानें मृति त्यास आली, । जो मित्र तो, शत्रु; अनिष्टकालीं !

विवरण:- एका स्त्रीनें दिव्यास वारा लागू नये ह्मणून प्रेमानें त्यास पदराखालीं झांकून त्याचें वायूपासून रक्षण केलें, पण शेवटीं तोच दिवा तिनें त्याच पदरानें मालविला. तेव्हां प्रथम जो मित्र असतो तोच अनिष्ट काल आला ह्मणजे शत्रु होतो, हें निर्विवाद होय. (स्त्रिया आपल्या पदरानें दिवा मालवितात ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे.)

३५०

आहे विषाची तरी शक्ति खोटी, । आहे ऋणीं त्याहुनि शक्ति मोठी.
होते विषानें मृति एकट्याची, । हानी ऋणानें घडते कुळाची,

विवरण:- विषाचा मारकपणा अगदीं खोटा आहे, कर्जांत मात्र विषाप्रमाणें मारण्याची शक्ति आहे. विषाच्या योगानें फक्त एकट्यासच मरण येतें, परंतु कर्जाच्या योगानें सगळ्या कुळाचा नाश होतो.

३५१

शय्यास्थलीं जी नृपतीप्रमाणें, । जी कामशास्त्रांत गुरुप्रमाणें,

दासाप्रमाणें करि कार्यभार, । ती स्त्री सुशीला ह्यणतात थोर.

विवरण:- यांत सुशील स्त्रीचें वर्णन आहे.

३५२

संपन्नता ज्यांस जर्गी मिळाली, । ते बद्ध होती धनलोभजालीं.
कोटीद्वयानें जर्गी प्रसिद्ध, । तें लक्षसंधान-कृतींत सिद्ध.

विवरण:- मनुष्य द्रव्याधिक्यानें जरी संपन्न झाला तरी त्याची द्रव्य मिळविण्याची हाव वाढतच असते. [धनुष्याच्या दोन्ही टोकांस कोटी ही संज्ञा आहे] धनुष्याजवळ दोन कोटी जरी आहेत तरी तें लक्ष मिळविण्याकरितां निरंतर सिद्ध असतें. [धनुष्याच्या वेध संधानास लक्ष ही संज्ञा आहे.] कोट्याधीश पुरुषही लक्ष द्रव्य मिळविण्यासाठीं धडपडत असतोच. असा धनलोभ अनावर आहे. यें विषम आणि श्लेष अलंकार आहे. [श्लोक ११ आणि ७२ पहा]

३५३

आशा असामान्यचि शृंखला हे, । धांवावयातें बळ देत आहे.
ही तोडितां मुक्तहि पंगु होतो, । स्थैर्ये विराजे, बहु धन्य हो ! तो.

विवरण:- या श्लोकांत आशेला बेडीची उपमा देऊन तिचें वेडीहून विलक्षण वैपरीत्य वर्णन केलें आहे. ह्या आशाशृंखलेंत जो बद्ध होतो, तो धांवू लागतो आणि भ्रम पावतो. [आशा उत्तरोत्तर वृद्धि पावते, व मनुष्यास भ्रमण करावयास लाविते] पण ज्यानें आशा सोडली आहे तो पांगळा होतो. व स्वतंत्रपणामुळें स्थिर होतो. [आशापाशरहितास सुख मिळतें.] अर्थात् व्यावहारिक बेडीपेक्षां ही बेडी फार विलक्षण होय. यें विषम अलंकार मानावा. [श्लोक ११ पहा]

३५४

भूधेनुचें दोहन वांछितोस, । पाळीं प्रजा सर्व जसा स्ववत्स.

ही होय तेणें सुरभी प्रसन्न, । राजा ! तुझी आस करील पूर्ण.

विवरण:- राजा ! पृथ्वीरूप धेनूचें दोहन करण्याची जर तुझी खरो-
खर इच्छा असेल तर प्रजा हाच कोणी पृथ्वीचा वत्स त्याजवर कृपा कर.
ह्या योगानें प्रजेला संतोष होईल व मग तुझी आशा कामधेनूप्रमाणें ही पूर्ण
करील. यें उपमा अलंकार मानावा. [श्लोक ३१ पहा]

३५५

देतां चढे उच्चपदास हात, । घेतां घडें त्याच करास पात;
देणार तो हस्त वरून देतो, । घेणार त्याचा कर नीच होतो.

विवरण:- घेणाराचा हात खाली असतो व देणाराचा हात वर
असतो. ह्मणून दान हें श्रेष्ठ व याचना कनिष्ठ.

३५६

गंगे ! तुझा गे ! महिमा विशेष, । त्वद्वर्णनीं कुंठित होय शेष;
येशी जरी अच्युतपादपातें, । देशी जनां अच्युतपाद माते !

विवरण:- यांत पवित्र गंगा नदीचें महत्व वर्णिलें आहे. ही विष्णूच्या
पायापासून निघाली ह्मणून हिला विष्णूपदी हें नांव प्राप्त झालें आहे. गंगे !
तूं जरी अच्युतपादापासून पतन पावली आहेस, तरी सुद्धां तूं अच्युतपाद-
प्राप्ति करून देतेस. [मुक्ति देतेस] शब्दार्थ अच्युत-विष्णू. यांत विरोध
नामक अलंकार आहे. [श्लोक ४८ पहा]

३५७

दामोदराला मुरलीरवानें- । व्यामोह चित्तीं घडला कशानें ?
ती तद्वियोगीं दिसते निमाली; । सप्राण त्याच्या अधरें जहाली.

विवरण:- कृष्णाला ह्या मुरली वादनाचा इतका मोह कां झाला ?

दासाप्रमाणें करि कार्यभार, । ती स्त्री सुशीला ह्यणतात थोर.

विवरण:- यांत सुशील स्त्रीचें वर्णन आहे.

३५२

संपन्नता ज्यांस जर्गी मिळाली, । ते बद्ध होती धनलोभजालीं.
कोटीद्वयानें जर्गी प्रसिद्ध, । तें लक्षसंधान-कर्तीत सिद्ध.

विवरण:- मनुष्य द्रव्याधिक्यानें जरी संपन्न झाला तरी त्याची द्रव्य मिळविण्याची हाव वाढतच असते. [धनुष्याच्या दोन्ही टोकांस कोटी ही संज्ञा आहे.] धनुष्याजवळ दोन कोटी जरी आहेत तरी तें लक्ष मिळविण्याकरितां निरंतर सिद्ध असतें. [धनुष्याच्या वेध संधानास लक्ष ही संज्ञा आहे.] कोट्याधीश पुरुषही लक्ष द्रव्य मिळविण्यासाठीं धडपडत असतोच, असा धनलोभ अनावर आहे. यें विषम आणि श्लेष अलंकार आहे. [श्लोक ११ आणि ७२ पहा]

३५३

आशा असामान्यचि शृंखला हे, । धांवावयातें बळ देत आहे.
ही तोडितां मुक्तहि पंगु होतो, । स्थैर्ये विराजे, बहु धन्य हो ! तो.

विवरण:- या श्लोकांत आशेला बेडीची उपमा देऊन तिचें वेडीहून विलक्षण वैपरीत्य वर्णन केलें आहे. ह्या आशाशृंखलेत जो बद्ध होतो, तो धांवू लागतो आणि भ्रम पावतो. [आशा उत्तरोत्तर वृद्धि पावते, व मनुष्यास भ्रमण करावयास लाविते] पण ज्यानें आशा सोडली आहे तो पांगळा होतो. व स्वतंत्रपणामुळें स्थिर होतो. [आशापाशरहितास सुख मिळतें.] अर्थात् व्यावहारिक बेडीपेक्षां ही बेडी फार विलक्षण होय. यें विषम अलंकार मानावा. [श्लोक ११ पहा]

३५४

भूधेनुचें दोहन वांछितोस, । पाळीं प्रजा सर्व जसा स्ववत्स.

ही होय तेणें सुरभी प्रसन्न, । राजा ! तुझी आस करील पूर्ण.

विवरण:- राजा ! पृथ्वीरूप घेनूचें दोहन करण्याची जर तुझी खरो-
खर इच्छा असेल तर प्रजा हाच कोणी पृथ्वीचा वत्स त्याजवर कृपा कर.
ह्या योगानें प्रजेला संतोष होईल व मग तुझी आशा कामधेनूप्रमाणें ही पूर्ण
करील. येथें उपमा अलंकार मानावा. [श्लोक ३१ पहा]

३५५

देतां चढे उच्चपदास हात, । घेतां घडें त्याच करास पात;
देणार तो हस्त वरून देतो, । घेणार त्याचा कर नीच होतो.

विवरण:- घेणाराचा हात खाली असतो व देणाराचा हात वर
असतो. ह्मणून दान हें श्रेष्ठ व याचना कनिष्ठ.

३५६

गंगे ! तुझा गे ! महिमा विशेष, । त्वद्वर्णनीं कुंठित होय शेष;
येशी जरी अच्युतपादपातें, । देशी जनां अच्युतपाद माते !

विवरण:- यांत पवित्र गंगा नदीचें महत्व वर्णिलें आहे. ही विष्णूच्या
पायापासून निघाली ह्मणून हिला विष्णूपदी हें नांव प्राप्त झालें आहे. गंगे !
तूं जरी अच्युतपादापासून पतन पावली आहेस, तरी सुद्धां तूं अच्युतपद-
प्राप्ति करून देतेस. [मुक्ति देतेस] शब्दार्थ अच्युत-विष्णू. यांत विरोध
नामक अलंकार आहे. [श्लोक ४८ पहा]

३५७

दामोदराला मुरलीरवानें- । व्यामोह चित्तीं घडला कशानें ?
ती तद्वियोगीं दिसते निमाली; । सप्राण त्याच्या अधरें जहाली.

विवरण:- कृष्णाला ह्या मुरली वादनाचा इतका मोह कां झाला ?

ती मुरली कृष्णाच्या वियोगकार्णी मरण पावते. [निःशब्द होते] व त्याचें अधरस्थान तिला मिळाल्यावर ती जीवंत होते. [गायन करूं लागते] मग त्या कृष्णाला मुरलीचा मोह कसा होणार नाहीं.

३५८

ज्ञाला वयोवृद्ध जरी वयानें, । ज्ञाला तपोवृद्ध जरी तपानें,
विद्यार्जनें ज्ञाननिधी जहाला, । तो शेवटीं ये धनिकाश्रयाला !

विवरणः- मनुष्य वयानें जरी वृद्ध ज्ञाला, तपाचरणानें जरी तपोवृद्ध ज्ञाला आणि विद्येच्या योगानें जरी ज्ञानवान् ज्ञाला तरी शेवटीं तो श्रीमंताच्या घरीच दासवृत्तीनें आपला कालक्षेप करितो.

३५९

लज्जा, जुगुप्सा, कुल, शील, भीती, । शंका, दयाभूति, तशीच जाति
आहेत वा ! हे दृढ फार पाश. । जे रोधिते साहसि मानवास

विवरणः- लाज, तिटकारा, कुळाची कीर्ति, सुस्वभाव, भीति, शंका, दया व जातीचें बंधन हे आठ पाश फार जोरकस आहेत. साहस कर्म करण्याच्या वेळीं मनुष्यास हे पाश आडवे येतात. (हे साहस कर्म करूं देत नाहींत)

३६०

श्वेतार्कपुष्पे प्रिय शंकराला, । जीर्णचलें तोष घडे शशीला,
विष्णु द्रवे केवळ तो स्मृतीनें, । संतोषती साधु करांजलीनें.

विवरणः- शंकरास पांढऱ्या रुईचें फुल अर्पण केलें असतां तो प्रसन्न होतो. जुन्या वस्त्राच्या दशीनें चंद्रास आनंद वाटतो. [शुद्ध द्वितीयेस चंद्र दर्शनकार्णी वस्त्राची दशी चंद्रास अर्पण करितात ही रुढी प्रसिद्ध आहे.] केवळ स्मरणानें विष्णूला आनंद वाटतो. साधु नुसत्या नमस्कारानेंच सुप्रसन्न होतात.

३६१

दंतावली ती सगळी गळाली, । केशावली शुभ्रतरा जहाली;
जिव्हा वदे अस्फुट शब्दमाला, । आशा न सोडी तरिही नराला.

विवरण:- दांत पडले, केस पांढरे झाले, आणि जीभ वोलण्याच्या वेळी अडखळू लागली, अशा रीतीने देह जरी पतनोन्मुख झाला व इतर सर्व सोडून चलले तरी आशा मनुष्यास कधीही सोडीत नाही.

३६२

आहेत लोकां गुरु ते अनंत, । आकर्षिती संतत शिष्यचित्त;
आकर्षि जो केवळ शिष्यचित्त, । ऐसा गुरु तो विरळा जगांत.

विवरण:- शिष्यापासून सतत द्रव्य हरण करणारे असे किती तरी गुरु जगांत आहेत. परंतु शिष्याचें चित्त हरण करणारा [त्यास विद्याधन देणारा] गुरु जगांत विरळाच सांपडतो.

३६३

इच्छा सुखाची जरि मानसाला, । विद्यार्जनीं प्रेम तरी कशाला ?
विद्यार्जनीं सौख्य कसे मिळेल ? । सौख्यीं न विद्याधन तें अमोल.

विवरण:- ज्याला नुसती चैन हवी, त्यानें विद्या संपादन करण्याची आशा सोडावी, उलटपक्षां ज्याला विद्या पाहिजे त्यानें चैन करण्याचें सोडावें; कारण, विद्यार्जन करणारास चैन करतां येणार नाही व चैनीनें फुकट काळ घालविणारास विद्यार्जन करितां येणार नाही.

३६४

तूं वाहशी गर्व गड्या ! कशाला ? । आलास रत्ना ! वणिजाश्रयाला
त्वन्मूल्य तें कांचमण्यासमान, । येथें नसे याहुनि अत्य मान.

विवरणः- सद्वत्ना ! तूं आपल्या उच्चत्वाचा गर्व कशाळा वाहतोस ? तूं तर या अज्ञान वाण्याच्या घरीं येऊन पडला आहेस. या ठिकाणीं तुला क्षुद्र काचमण्याप्रमाणें मोल आलें तरी त्याचा तूं खेद करूं नकोस.

३६५

भोगी न लोभें, धन भूंत ठेवी; । मानूं धनी त्या कृपणास केवी ?
संपन्नता ये जरि भूधनानें, । आह्मी धनी मेरुमहानिधीनै.

विवरणः- द्रव्याचा उपयोग न घेतां जो आपलें धन जमीनींत पुरून ठेवतो तो धनवान् कसा ? भूमीगत द्रव्यानें जर श्रीमंती येत असेल तर आह्मीसुद्धां श्रीमंतच आहोंत. कारण हा सोन्याचा पर्वत (मेरु) आमचाच मोठा ठेवा आहे.

३६६

जोत्स्नेपरी जी नयनास सोही, । उन्माद देते मदिरेपरी ही;
सत्ता जियेची नृपतीप्रमाणें, । त्या मांडिला खेळ नितंविनीनै.

विवरणः- जी चांदण्याप्रमाणें आनंद देते, दारुप्रमाणें उन्मत्त करिते व जिची राजाप्रमाणें सर्व लोकांवर छाप आहे; अशा स्त्रीनें ह्या जगांत सारा खेळ मांडला आहे.

३६७

एकें तपस्या, पठनास दोघे, । गानीं तिघे, पांथिक मित्र चौघे;
पाचा जणांची कृषिकार्यवृत्ति, । युद्धप्रसंगीं जनसंघशक्ति.

विवरणः- तपाचरण एकद्व्यानेंच करावें. दोघांनीं मिळून अध्ययन करावें. तिघा जणांनीं मिळून गायन करावें. चार जणांनीं मिळून प्रवास करावा. शेती करण्यास पांच जण असावेत. आणि युद्धप्रसंगीं लोकसमुदायाचें वळ पाहिजे.

३६८

आशाच देते धृति याचकाला, । लज्जा परी जाळितसे तयाला;
आशात्रपासंगमलोलदोलें, । खातें सदा याचकचित्त झोलें.

विवरण:- आशा हीच याचकाला याचना करण्यास घैर्य देते आणि इकडे लज्जा त्याचें मन जाळतें. ह्मणजे आशा आणि लज्जा यांचा संगम हाच कोणी झोंपाळा त्याच्या योगानें त्या याचकाचें चित्त नेहमीं झोंके खात असतें. येंथें उपमा अलंकार मानावा. [श्लोक ३१ पहा]

३६९

वाणी मदीया नच पक्षपाती, । मी सांगतो एकच तत्त्ववृत्ति;
स्त्री वंद्य झाली विषयी जनाला, । ती दुःख देते परमार्थियाला.

विवरण:- माझें बोलणें पक्षपाताचें नाहीं. मी तुह्यांस एकच तार्त्विक वृत्ति सांगतो, ती ही कीं, विषयी जनांला जी स्त्री वंद्य झाली तीच स्त्री परमार्थी मनुष्याला दुःख देणारी झाली.

३७०

ही चातका ! धूमसमूहमाला, । कां मानिशी मेघ गड्या ! तयाला ?
आतां कशाचें तुज मेघवारी ? । हो स्वस्थ बापा ! नयनांबुधारीं.

विवरण:- चातका ! हा धुराचा लोट पाहून त्यास मेघ समजून तिकडे धांव घेऊं नकोस. तुला आतां मेघजलाची आशा कशाला ? ह्या धुराच्या योगानें तुझ्या डोळ्यांला पाण्याच्या धारा मात्र लागतील. त्यांतच आतां समाधान मान. येंथें संदेह अलंकार मानावा. [श्लोक २५ पहा]

३७१

षट्कर्णी वार्ता पसरे दिगंतीं, । वार्ता चतुष्कर्णी निगूढवर्तीं;
कर्णद्वयीं जी स्थिर होय वार्ता, । ती जाणण्याला न समर्थ धाता.

विवरणः- तिघा जणांनीं केलेलें खलबत बाहेर फुटतें; दोन जणांची मसलत गुप्त राहते; आणि एकट्यानें केलेला बेत ब्रह्मदेवाससुद्धां कळत नाहीं.

३७२

आहेत वेली विविधा वनांत, । त्या वाटती सर्वहि भारभूत;
वाटे भली नागलता वनाला, । जी शोभली रम्यसखीमुखाला.

विवरणः- अरण्यांत पुष्कळच लता पसरल्या आहेत. पण त्यांचा उपयोग काय ? सखीमुखाला शोभा देणारी हीच एक नागलता [विड्याच्या पानाची वेल] खरी.

३७३

होता तुझा वास समुद्रधामीं, । आहेस वापा ! परि उच्चगामी;
जाशी शिवाला गरला ! त्यजूनी, । तूं वास केला खलवाग्निधानीं.

विवरणः- विषा ! तुझी गती उत्तरोत्तर वृद्धि पावणारी आहे. पूर्वी तुझा वास समुद्रांत होता. नंतर तूं शंकराचा आश्रय केलास; आणि तेथून निघून आतां तूं दुर्जनमुखांत [खलवाग्निधानीं] येऊन बसलास. यांत पर्यायोक्ति अलंकार आहे. [श्लोक ५ पहा]

३७४

लाघे जरी दुर्जनवास नित्य, । ना टाकीती संत तथापि सत्य.
सूर्यालयीं चंद्र करी निवास, । ये निर्गमीं शीतलता तथास;

विवरणः- दुर्जनसहवास घडला असतांही साधु आपला सत्यपणा टाकीत नाहीं. अमावास्येला चंद्र सूर्याच्या धरीं असतो. अमावास्यानंतर चंद्र आपलें शीतलत्व प्रकट करितो. यांत अर्थांतरन्यास अलंकार आहे. [श्लोक १८ पहा]

३७५

जेव्हां तुझे सेवक देव होते, । तो काळ आतां उरला न येथें;
हे! रावणा! कालगती विचित्र, । पाषाण आतां तरती जलांत;

विवरण- दशानना ! तुझ्या भाग्योदयकाळीं सर्व देव तुझे सेवक होते, तो काळ आतां गेला. आतां पाण्यांत दगड तरतात. [वानरांनीं केवळ रामनामोच्चारानें सेतु बांधला अशी पुराणोक्ति आहे.]

३७६

आत्मज्ञ जीवेश्वर एक मानी, । लोकार्थ कर्म करितो जपूनी;
चित्तांतुनी भेद जरी गळाला, । वस्त्रावृता स्त्री सुखवी पतीला;

विवरण:- जीव आणि ईश्वर यांत जरी ज्ञानी भेद मानित नाही तरी तो लोकसंग्रहाकरितां कर्म करितो. प्रेमाधिक्यानें जरी दांपत्यांत अभेदबुद्धि असली तरी वस्त्रपरिधानानें स्त्री आपल्या पतीचें अंतःकरण सुप्रसन्न करिते.

३७७

विद्येमुळें गर्व ज्यास वाटे, । कार्पण्य संपत्समयीं जयातें;
हा शाप झाला विधिचा तयाला, । आपाग्नि हा जाळितसे तनूला.

विवरण:- विद्येच्या योगानें ज्याला गर्व झाला आहे आणि संपत्काळीं जो कृपणवृत्तीनें वागतो त्याना हा दैवाचा शापच आहे. जसें तापलेल्या पाण्यानें शरीर जळतें.

दृष्टांतबोध (आर्या २१)

३७८

उपयोग जरी न घडे, तरि ती संपत्ति काय कामाची ?
क्षारजलाशय पाहुनि, करिती जन धिक्कृती समुद्राची.

३७९

मतिशून्य मानवाची, जाणावी व्यर्थ कार्यवाहकता.
दुर्गंध-युक्त रानां; मरुताची केंवि होय सार्थकता ?

३८०

करुनि श्रम जोडावे, ठेवावे द्रव्य आपुल्या गांठी.
मधुमक्षिका करीती, मधुसंचय ज्यापरी सुखासाठी.

३८१

शास्त्रविलोकन करुनी, मनुजानें सार मात्र सेवावें.
सुमवाटिकेंत मोदें, पुष्पासव भृंग सेवितो भावें.

३८२

धीमंतें प्रेमानें, सेवावें युक्त बालवाक्याला.
शून्यप्रकाशगेहीं, येतो दीपप्रकाश कामाला.

३८३

बलहीन मानवाशां, मित्र तयाचा वितुष्टता धरितो.
वन्हीस साह्य करितो, मारुत दीपप्रकाश मालवितो.

३८४

वदतात सर्व शास्त्रें, व्यवहारीं नित्य सत्य बोलावें.
मूर्त स्वरूप जैसें, तैसें तें दर्पणीं विलोकावें.

३८५

इंद्रियसंयमयोगें साधावें कार्य आपुलें लोकां.
वगळा नदीतटाकीं, मौन्यगुणें भक्ष नित्य अवलोकां.

३८६

उपकार न स्मरुनी, आश्रयदात्यास दुर्मती छळिती.
हा दुष्ट वाडवानल जाळी उदधीस राहुनी पोटी.

३८७

धन्यत्व भृत्य सेवी, निष्ठेनें स्वामिकार्य साधून.
नित्य धन्याजवळीं तें राही संतोषवृत्तिनें श्वान.

३८८

साधुजनाला विदुनी, रमंतो समूढ दुष्टसहवार्सी.
चदनगंध त्यजुनी, प्रेमें दुर्गंध सेविते माशी.

३८९

अरिगर्व हरायाला, ये अंती संघशक्ति उपयोगी.
मार्तंडचंडकिरणें, निष्प्रभ होतात मेघसंयोगी.

३९०

मूळस्वभावहरणीं, केला जरि यत्न होय तो वाया.
श्रृंगारमान टाकुनि, करि करितो मलिन आपुली काया.

३९१

विद्वज्जनसंगानें मूढमती पावते विकासाला.
उदकसमावृतभार्गी, लाभे नित्य प्रफुल्लता तरुला.

३९२

गुणपरिचय ज्यास नसे, पंडितजन त्यास जाति सोडून.
ऊपरभूमीमाजी, हृद्यानें बीज पेरितो कोण ?

३९३

सज्जन निष्ठापूर्वक, करिती परकार्य याचनेवीण.
जलधारावृष्टीनें, करिताती मेघ लोककल्याण.

३९४

संप्राप्तकालशोभा, निर्गम कालांत नष्टता वरिते.
सार्यकाळीं विधुचें असतें जे तेज, तें उषा हरिते.

३९५

अपकार विस्मरुनी, शत्रुवरी करिति साधु उपकार.
प्रेमगुणानें देतो, गंधहि विध्वंसकास पाटीर.

३९६

अंतस्साररहित जे, त्यांना उपदेश वाटतो वाया.
जे विष्णु मलयवासी, त्यांची होते न सौरभी काया.

३२७

सज्जनदर्शनमात्रें, प्रीती चित्तांत पावते उदय.
वनराजीला शोभा देतो स्वगुणें वसंतऋतुसमय.

३२८

तें धनिकसदन वायां जेथें न मिळेंचि खावया अन्न.
फलपुष्पपर्णरहिता-तरुपंक्ती - पक्षि जाति सोडून.

कवितार्पण.

वसंततिलका (श्लोक)

३२९

ज्ञाला जया सुहृद तो नरसिंहतात,
लक्ष्मी पवित्र जननी, कुल तें वसिष्ठ;
आहे जयास फडणीस उपाभिधाही;
नारायणें वितरली कविताकृती ही.

रसिकांस प्रार्थना.

अनुष्टुपवृत्त.

४००

सुभाषितमराठी ही अर्पिली अति आदरें;
दोषत्यागी गुणप्रीती वरोत रसिकांतरे.

REFBK-0003139

काव्यरत्नावली: -- हे मराठी कवितांचे भाषांतर ३. चंपू लाल आदि. यांचे. हल्लीच्या नामांकित काव्यरत्नावली कवितांचे भाषांतर. दरवर्षी येत ह्या काव्यरत्नावलीचे वर्षांभर पुढे. आरंभ मराठी मंडळिकाः कवितांचे भाषांतर होतं येत. वार्षिक पुस्तके १८ पुस्तके. हल्लीच्या भाषांतराच्या मागणीची बांधलेली १८ पुस्तके. हल्लीच्या भाषांतराच्या मागणीची पुस्तके सांगवा. ह्यांना भाषांतराच्या मागणीची पुस्तके विक्री, केंद्रनमुत, विनायक, गोविंदराज, मूलपत्र, ह्यादिकांच्या प्रास्ताविक कविता आहेत.

साहित्यसौंदर्यिका: -- लेखक ह. मा. सभर्णे

हे उपयुक्त पुस्तक दारा आणखी मिळते या पुस्तकाची धृति, अर्थ, अलंकार वगैरेचे विवेचन या पुस्तकात केले आहे. या पुस्तकाची नव्या वर्षाच्या कवितांचा उदाहरण आहे. हे पुस्तक भाषांतराच्या मागणीची कामे संधर्षी देवाचे. ह. मा. सभर्णे.

साहित्यसौंदर्यिका: -- लेखक ह. मा. सभर्णे.

या पुस्तकात साहित्यसौंदर्यिका उद्युक्त पुढे ह्या पुस्तकाची भाषांतराची मागणीची कामे संधर्षी देवाचे. ह. मा. सभर्णे.

साहित्यसौंदर्यिका

पुस्तकाची भाषांतराची मागणीची कामे संधर्षी देवाचे. ह. मा. सभर्णे.

काव्यकौमुदी: -- कवितांचे पुस्तक: पुस्तकसंख्या ४०० कि. २१ ५० ६५. ५०.

साहित्यसौंदर्यिका आणि साहित्यसौंदर्यिका -- ऐतिहासिक आणि साहित्यिक साहित्यसौंदर्यिका आणि साहित्यसौंदर्यिका. ह. मा. सभर्णे.

साहित्यसौंदर्यिका आणि साहित्यसौंदर्यिका -- साहित्यसौंदर्यिका आणि साहित्यसौंदर्यिका.

काव्यरत्नावली भाषांतर

काव्यरत्नावली भाषांतर